

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ŞÂRİHLERİN BAKIŞ AÇISIYLA HADİSLERDE İLİM
(KÜTÜB-İ SİTTE ÖZELİNDE)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Veli ATMACA

HAZIRLAYAN
İbrahim YAVUZ

2015

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
HADİS ANABİLİM DALI

ŞÂRİHLERİN BAKIŞ AÇISIYLA HADİSLERDE İLİM
(KÜTÜB-İ SİTTE ÖZELİNDE)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr.Veli ATMACA

HAZIRLAYAN
İbrahim YAVUZ

Jürimiz, 27/11/2015 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans / tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. Doç. Dr. Veli ATMACA
2. Yrd. Doç. Dr. Ekrem YÜCEL
3. Doç. Dr. Veysel ÖZDEMİR

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Zahir KIZMAZ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Yüksek lisans Tezi****Şârihlerin Bakış Açısıyla Hadislerde İlim
(Kütüb-i Sitte Özelinde)****İbrahim YAVUZ****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı****Hadis Bilim Dalı****Elazığ – 2015, Sayfa: XII + 166**

İslâmî ilimlerin temelini oluşturan Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîs-i Şerifler, insanları karanlıklardan aydınlığa çıkarmak ve onları dalaletten kurtarıp doğru yola ulaştırmak için en temel bilgi kaynağını teşkil ederler. Kur'ân- Kerim ve Hadîslerin bu hidâyet görevini yerine getirebilmesi, öncelikle onların doğru anlaşılabilmesine bağlıdır. Aradan geçen asırlar içerisinde, sözcüklerde birtakım anlam değişmelerinin meydana geldiği gelebileceği bir gerçektir. O halde bu anlam değişmelerinin belirlenmesi, doğru anlam için kaçınılmazdır.

Hadîs metinlerinde yer alan bazı kelimelerin ne anlama geldiğinin bilinmesi, varsa garîp lafızların açıklanması, hadîsi daha doğru anlamamıza vesile olacaktır. İlerleyen zaman içerisinde bazı kelimelerin mana ve kullanımında değişmeler olmuşsa bu kelime ve ifâdelerin hadîslerde geçtiği şekliyle o günkü ve o kabilelerin lügatındaki manaları tespit etme hadîsi doğru ve daha iyi anlamamıza vesile olacaktır.

İslâm Dîni, bilgi temeli üzerine oturan bir dindir. Getirdiği dünya görüşü, insanlığa sunduğu yaşam biçimi, bilmek ve yaşamak ya da bilerek yaşamak ilkesini esas kabul eder. Dinî kültürümüzün şekillenmesinde önemli katkısı olduğunu düşündüğümüz Kütüb-i Sitte ki, tarihi süreçte Müslümanların en çok itibar ettikleri temel hadîs kaynaklarından biri olmuştur. Bu çalışmamızda, Kütüb-i Sitte içerisinde yer alan "Kitâbü'l-İlim" bölümlerindeki hadîslerin, şârihlerin açıklamaları doğrultusunda o

dönemlerde hangi anlamlara geldiklerini tesbit ederek, ilim kelimesinin anlamı üzerinde zaman içerisinde anlam değişikliklerin olup olmadığının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İlim, Hikmet, Âlim, Fıkıh, Hadîs

ABSTRACT

Master Thesis

**Science in Hadiths With The Perspective of Commentators
(Specific to Qutub-i Sitte)**

İbrahim YAVUZ

**The University of Fırat
The Institute of Social Science
Basic İslamic Sciences
The Department of Hadith
Elazig-2015 ; Page: XII + 166**

The Holy book of Quran and Hadith (saying and customs of the Prophet), which are the primary sources for İslâmic sciences, were sent down as guidance for mankind to distinguish right from wrong and a means of Salvation. In order to serve as the guide for mankind's searching for the right way, the Holy book of Quran and Hadith primarily need to be understood correctly. It is a fact that words' meanings have changed throughout the centuries. Therefore, it is inevitable to determine the change in these meanings for the correct semantic interpretation.

In order to understand a hadith correctly, it will be necessary to know the meaning of specific words in Hadith texts and explain strange wordings, if any. If there is a change in meaning and usage of particular words over time, it will be necessary to determine the meaning of these words or expressions within the historical and language context of those tribes in order to understand the hadith better and correctly.

The religion of İslâm is based on knowledge. Its philosophy and offered lifestyle for mankind accept the principle of knowing and living or living by knowing as a baseline. Qutubi Sitte, which is thought as an important contribution in shaping our religious culture, has been one of the major hadith resources that Muslims have respected throughout history. The main aim of this study is to introduce the hadiths in "Kitâb'ül-İlim" section of Qutubi Sitte with commentators' explanations, which

meanings they carried in early times, and to determine whether these meanings have changed over time.

Key words: Science, the Divine wisdom, Scholar, Islâmic law, Hadith.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
İÇİNDEKİLER.....	VI
ÖNSÖZ	IX
GİRİŞ	1
İLİM KELİMESİ VE KAVRAMI HAKKINDA.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. FARKLI BİLİM DALLARINA GÖRE İLİM	10
1.1. Filozoflara Göre İlim	10
1.1.1. Kadim Filozoflara Göre İlim	10
1.1.2. Orta ve Yakın Çağ Filozoflarına Göre İlim	13
1.1.3. İslâm Filozoflarına Göre İlim	19
1.2. Kelâmcılara Göre İlim	21
1.2.1. Gazâlî'ye Göre İlim	26
1.3. Mutasavvıflara Göre İlim.....	33
1.4. Cahiliyye Döneminde İlim.....	38
1.5.1. İlme Dair Âyetler	45
1.5.2. Muhaddislere Göre İlim.....	51

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. Hadîslerde İlim Kavramı ve Önemi.....	55
2.2. Kitâbü'l- İlimler Açısından Kütüb-i Sitte ve Müellifleri	59
2.2.1. Sahihler	63
2.2.1.1. Buhârî ve <i>el-Câmi'u's-Sahîh</i> 'i	63
2.2.1.2. Müslim ve <i>el-Câmi'u's-Sahîh</i> 'i.....	65
2.2.2. Sünenler	66
2.2.2.1. Tirmizî ve <i>Sünen</i> 'i	66
2.2.2.2. Ebû Dâvûd ve <i>Sünen</i> 'i.....	68
2.2.2.3. Nesâî ve <i>Sünen</i> 'i.....	69
2.2.2.4. İbn Mâce ve <i>Sünen</i> 'i.....	70
2.4. Kitâbü'l-İlimler'de İlme Bakış.....	73
2.4.1. Âlimlerin Fazîleti	73

2.4.2. İlim Öğrenmenin Önemi	89
2.4.3. İlmi Öğrenme Âdâbı	97
2.4.4. İlme Teşvik	106
2.4.5. İlmi Yaymanın Fazîleti	122
2.4.6. İlim Tahsili, İlimle Amel Meselesi ve Allah Rızası	128
2.4.7. İlme Engel Olmanın Kötülüğü.....	136
2.4.8. Bilgisi Olmadığı Halde Allah'ın Kitabı Hakkında Söz Söylemek.....	138
2.4.9. İlmin Kaldırılması.....	145
2.5. Değerlendirme	149
SONUÇ	153
EKLER	156
EK 1. ORLİNALLİK RAPORU	156
BİBLİYOGRAFYA	157
ÖZGEÇMİŞ	166

KISALTMALAR

AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.m	: Adı geçen makale
a.g.y	: Adı geçen yer
Ank.	: Ankara
b.	: Bin, ibn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
İst.	: İstanbul
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÜİFV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
s.a.s.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
S.B.E	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
thk.	: Tahkik eden
Trc.	: Tercüme eden
trs.	: Tarihsiz
Ünv.	: Üniversitesi
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
yay.	: Yayınları
yy.	: Yayın yeri yok

ÖNSÖZ

Allah'ın yaratmış olduğu varlıkların en üstünü insanoğludur. İnsanoğlunu diğer varlıklardan ayıran ve üstün kılan başta gelen özelliklerinden birisi de, onun akıl sahibi olmasıdır. Dolayısıyla insanoğlu, sahip olduğu bu akıl sayesinde kendini, âlemi ve Allah'ı bilir ve bu konudaki bilgisi nisbetinde de onlara karşı sorumluluklarını yerine getirebilir. Demek ki, insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli vasıflardan birisi de onun ilim sahibi olması ve bilme yetisine hâiz bulunmasıdır. İnsanın, hayatında yapmış olduğu işlerin neler olduğunu ve bunları niçin yaptığını bilmesi, sadece ona has bir özelliktir. Bundan dolayı da insan yaptıklarından mesuldur.

İslâm Dini, kendi düşünce sistemini oluştururken diğer düşünce sistemlerinin de yaptığı gibi içinde bulunduğu toplumda mevcut olan birtakım olguları, kavramları, kelimeleri kendine göre yorumlamış ve onlara farklı bazı anlamlar kazandırmıştır. İster istemez dinin, insanlara ulaştırmak istediği mesajları iletmede kullandığı dil ve kelimeler de bu yorumlama hadisesinden etkilenerek kendilerine düşen paylarını almışlardır. Başka bir ifadeyle kullanılan dil ve kelimeler, meydana gelen düşünce sistemine göre biçimlenmeye ve farklı derinliği olan yeni anlamlar kazanmaya başlarlar. Bu yorumlamanın tabii bir sonucu olarak bir düşünce sistemi içerisinde çok önemli olmayan bazı kavram ve kelimeler diğer bir sistem içerisinde çok önemli bir kavram haline dönüşebilmektedir. Bu durum, tamamen o sistemin kendi açısından kelimelere, öncekilerden farklı olarak değişik manalar kazandırmasından meydana gelmektedir. Örnek verecek olursak; İslâmî düşünce sisteminin oluşumunda vahiy ve vahye uygunluk büyük bir önem taşıdığından, vahiy kelimesi İslâmî anlayışta çok önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu kelime, çağdaş düşünce akımlarında bu kadar önemli bir yere sahip olmadığından, bu kelimenin yerine daha çok bilim ve bilimsellik kavramlarının kullanıldığı görülmektedir. İlim kelimesi de İslâm düşünce sistemi içerisinde kendine has anlamlar kazanan önemli kavramlardan biri olmuştur.

Bir dinin prensiplerinin doğru anlaşılıp emir ve yasaklarının doğru yorumlanmasında, dînî metinlerde yer alan terim ve kavramlara yüklenen manalar kadar, bunların yerli yerinde kullanılıp kullanılmadığı da büyük önem oluşturmaktadır. Bu kavramları kendi bağlamından kopararak değerlendirmek anlam kayması veya daralmasını beraberinde getirebilmektedir. Bu sebeple dinin doğru anlaşılmasında dînî

metinlerde kullanılan terim ve kavramların o sistem içerisindeki manalarının bilinmesi çok önemlidir.

Biz bu çalışmamızda modern toplumlarda farklı bir değere sahip olan "İlim" kelimesinin İslâm düşünce yapısındaki konumu nedir? Kur'ân'ın ilim kelimesine yüklediği mana ve verdiği değer ne kadardır? Ve özellikle de hadîs kitaplarında müstakil başlıklarla oluşturulan "*Kitâbü'l-İlim*"ler bize neyi göstermektedir? Bu hadîslerde zikredilen ilim kelimeleri hangi anlamlara gelmektedir? gibi sorular muvâcehesinde Kur'ân'da ve özellikle de Kur'ân'ın nüzûlünden sonraki dönemlerde hadîslerde geçen ilim kelimelerinin ne anlama geldiğini, zaman içerisinde bu kelimelerin anlamında meydana gelen bir takım değişikliklerin olup olmadığını, varsa onların tesbitinin yapılmasını, kelimelerin anlamında oluşan anlam daralması veya genişlemesi söz konusu ise onları tesbit etmeye çalışacağız. Tezimizi, Kütüb-i Sitte içerisinde yer alan ilim bölümlerindeki hadîsleri, şârihlerin yorum ve açıklamalarıyla ele alarak ilmin taşıdığı önem, ilmin fazîleti vs. ilimle ilgili konuları irdelemeye gayret edeceğiz.

Çalışmamız bir giriş olmak üzere iki bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde ilmin mahiyeti üzerinde durmaya çalışarak, ilmin lügat ve ıstılah anlamları ile ilim kelimesinin türevleri hakkındaki bilgilere yer vereceğiz. Birinci bölümde kadim filozoflardan günümüze filozofların, kelâmcıların, mutasavvıfların ilmi nasıl anladıklarıyla ilgili bilgileri kısaca da olsa belirtmeye gayret ederek Cahiliye döneminde ilim denildiğinde ne anlaşıldığı hususunu incelemeye çalışacağız. İkinci bölümde ise Kütüb-i Sitte içerisindeki Kitâbü'l-İlim bölümlerinde bulunan hadîsleri, şârihlerin açıklamaları doğrultusunda izâh ederek, varsa garîp kelimeleri tesbit etmeye ve farklı anlamlarını belirterek konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamayı hedefliyoruz. Gayemiz, ilim bahsinde geçen hadîslerin taşıdıkları garîb lafızların manasından hareketle, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ilmi tanımlama ve sınırlarını belirlemede ortaya koyduğu prensiplere şârihlerin gözünden bakmaktır. Böylelikle dinin asıl kaynaklarından olan ve Allah'ın âyetlerdeki muradını en güzel şekilde yansıtan hadîsin, ilim konusunda ortaya koyduğu prensipleri kavramaya çalışmak olacaktır. Çalışmamızda konumuza dair etraflı bilgiye ulaşabilmek ve bilgide standartı korumak için Mektebtü'sh-Şâmile diye meşhur olan İslâmî ilimlerde kaynak arama ve tarama programı kullanılmıştır.

Araştırma konumuz esasen musannıf muhaddislerin ilim kavramından ne anladıklarının, ilim konusuna nasıl baktıklarının tesbitini yaparken yine muhaddis şârihlerin bakış açısını ortaya koymaktır. Tedvîn ve Tasnîf Devrinde vukua gelen dînî, siyâsî, ilmî ve kültürel değişimin tesirini o devirlerde yazılmış eserlerin hem muhtevâsında hem de başlıklandırılmasında görmek mümkündür. Hadîs eserleri de bu şartlardan etkilenmiştir. Bu etkilenmenin tasnîf devriyle bitmediğini; Şerh ve Derlemecilik devri dediğimiz H. V ile X. asırlar arasındaki şârihler üzerinde de etkili olduğunu görmek adına bu konuyu şârihlerin, şerhini yaptıkları eserden bağımsız olarak ele almayıp aradan uzun asırlar geçmesine rağmen hâlâ ilk asırların etkisinde kaldıklarını ortaya koymaya çalışacağız. Öyle ki ilk asırlarda Müslümanların yaşadıkları düşünce fırtınasının etkisi sadece musannıflarla sınırlı kalmayıp asırlar sonra da tesirini gösterdiğini ancak şârihler vasıtasıyla tesbit edebiliriz. Bu durum da bize geleneğin gücünü göstermekle birlikte hadîs ve sünnet kavramlarına yüklenen anlam başta olmak üzere diğer dini terimlerin fazla değişime uğramadan gelişip devam ettiğini de göstermektedir. Bu ortak kabul de ilimde istikrarın buna bağlı olarak düşünce ve davranış birlikteliğinin önemini ve kaynağını sergilemektedir. Aksi durumda kavramlar asırdan asıra, devirden devire değişmiş olsaydı ortak dini düşünce ve davranış birlikteliğinden söz edemezdik.

Anlaşılması gereken bir lâfız veya yazılı bir metin olunca, anlamayı zorlaştıran engellerden birisi de herkes tarafından anlaşılmayan veya herkesin aynı anlamı vermediği "ğarîb" tabir edilen kelimelerdir. Metnin bütününe anlamak bir bakıma buradaki ğarîb kelimelerin doğru anlamlandırılmasına bağlıdır. İşte bu yüzden şârihlerin, konumuzla ilgili hadîslerde yaptıkları tek kelimelik izâhlarını ciddiye alıyoruz. Bunların tasnîf devri eserlerinde veya o devirde anlaşıldığını var sayarak izâh edilmediği halde şârihlerin izâh etmeye kalkmasının sebebi iki şekilde ifâde edilebilir. Birincisi, acaba tasnîf devrinden sonra bazı kelime ve kavramlar anlam değiştirdi de yanlış anlaşılma ihtimali mi doğdu? İkincisi de tedvîn ve tasnîf devrinde hadîslerin tasnîfine bazı dini ve fikri akımların tesir ettiği gibi sonraki asırlardaki fikri ve dini tartışmalara karşı hadîsle cevap vermek adına rivâyetlerde geçen belli kelimelere yeni anlamlar vererek bir nevi ehl-i hadîs veya ehl-i sünnet parametresi mi tayin edilmek istendi? Bu ve benzeri sorulara cevap verebilmek için her devrin düşünce furcasının etkisine maruz kalan kelime ve kavramların ele alınması gerekiyor. Bu kavramlardan bazıları, vahiy, îmân, İslâm, amel, kader, sünnet ve ilimdir.

Tezimizi hazırlarken izlediğimiz yöntem, veri toplama, betimleme ve dolaylı deskriptif yöntemler başta olmak üzere, yerine göre analitik yönetime de başvurulmuştur. Bunun için Kütüb-i Sitte'deki Kitâbü'l- İlim Bölümleri ve ilgili diğer kitaplarda geçen ve konuyu etraflıca açıklayan hadîsler esas alınmış, konuyla ilgili ayetlerin izâhında zaman zaman tefsirlere müracaat edilmiş, ayrıca bu çalışmaya açılım kazandıracak diğer bilimsel çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Araştırmamızın kaynakları en başta, Kütüb-i Sitte olarak bilinen hadîs kitapları ve bunlara ait şerhlerdir. Bazı hadîslerin Kütüb-i Sitte dışındaki kaynaklarda da geçmesi nedeniyle o kaynakların ilgili bölümleri referans alınmıştır. Elbette ki, konunun çerçevesinin genişliği nedeniyle bütün şerhlere müracaat edilememiş; sadece meşhur birkaç şerh ile iktifâ edilmiştir. Hadîslerin ğarîb lafızlarının açıklamasında ilgili şerhler yanında Ğarîbü'l-Hadîs lügatlerine de müracaat edilmiştir.

Çalışmamız esnasında yardımlarını bizden esirgemeyen kıymetli hocam Doç. Dr. Veli ATMACA'ya, görüş ve tecrübelerinden istifâde ettiğim diğer hocalarıma teşekkür eder, bu mütevazı çalışmamızın hayırlara vesile olmasını temenni ederiz.

Elazığ-2015

İbrahim YAVUZ

GİRİŞ

İLİM KELİMESİ VE KAVRAMI HAKKINDA

A-İlmin Mahiyeti

Yaratılmışların en değerlisi olan insanı, Allah çift yönü olan bir varlık olarak yaratmıştır; birinci yönü onun fiziki yönüdür yani maddi yapısıdır. İnsanın maddi yönü, yemek, içmek ve istirahat etmek gibi bir takım ihtiyaçlarını karşılamakla kendisini gösterir ve bu şekilde doyurulur. Eğer bu yönü gerçek manada doyurulmaz da aç bırakılırsa, ihtiyaçları karşılanmazsa sağlığı bozulur, zayıflar. Bu durumda da, gerek kendisini yaratan Allah'a karşı vazifelerini, gerekse diğer varlıklarla ilişkisini istenilen şekilde yürütemez. Bu sebeple insan meşru ve helal yollardan bedeninin bu ihtiyacını hak ettiği şekilde yerine getirmelidir. İnsanoğlunun diğer bir yönü daha vardır ki, o da manevi yönü yani ruhi yapısıdır. İnsanın bu yapısı da ancak bilgi ile hikmetle tatmin edilip doyurulabilir. Mânevî yönden tatmin edilmeyen ve doyurulmayan insanda bir takım olumsuzluklar, stres ve sıkıntılar meydana gelir. İnsanoğlu, sahip olduğu bu ilim ve hikmet sayesinde yüce gayesine ulaşabilir. Dünyaya gönderiliş gayesini, buradaki vazifesini, kendisini yoktan var eden Yüce Allah'a karşı görev ve sorumluluklarını idrâk eder. Bu açıdan insanı değerli kılarak, melekleri Âdem'e secde ettiren sırrın ilim ve hikmet olduğu açıkça söylenebilir.

Bedene göre ruh ne ise, toplum için de ilim odur. İnsanoğlunun yaşadığı şu dünyada, meydana gelen hadîseleri anlayıp sorgulaması için olması gereken şey ilimdir.

İbn Haldun ilim sahibi olmanın değeri hakkında şöyle demiştir: "İnsanları diğer canlılardan ayıran tek özellik ilim sahibi olmasıdır."¹

İmâmü'n-nühât (nahiv alimlerinin imamı) diye tanınan Fars asıllı Abdülkâhir el-Cürcânî (v. 471/1078) *Delâilü'l-İcâz* adlı kitabının başında ilmin değerini şu sözler ile ifâde ettiğini görüyoruz: ".. Şeref adına ne varsa yolu ilimden geçer, hayır namına ne varsa ilmin rehberliği ile elde edilir. Bütün meziyetlerin tepe noktasında ilim vardır. Kıvanca vesile olan her şeyin eksiksizliği ve doğruluğu ilim ile bilinir. Bütün iyiliklerin anahtarı ilimdir. Övülmeye değer olan her şey nûrunu ilimden alır. O, bütün arkadaşlar

¹ İbn Haldûn, **Mukaddime**, (Çev. Zakir Kadiri Ugan), MEB Yayınlan. İst. 1991, c. II, s. 441.

yüz çevirdiğinde vefâlı davranan tek dosttur; nasihat edenler güvenilmez olduğunda tek güvencedir.

İlim olmasa insan, hayvandan sadece dış görünüşü ve fiziki yapısıyla ayrılırdı, erdem vasıflarını kazanmaya bir yol bulamazdı, hiçbir iyilik vasfına layık olamazdı. Çünkü biz, erdem vasıflarını fiillerimizle kazanırız. Fiil ise kudret olmadan gerçekleşmez. Biz, ilimden kaynaklanmaksızın ve üzerinde ilmin eserini taşımaksızın sahibine zînet olan ve erdemli olmamızı gerektiren hiçbir fiil görmedik. İlmi rehber ve önder edinip ardınca yürümeden, sevk ve idaresini ilmin eline vermeden sahibini yücelten ve övgüye değer kılan bir kudret de görmedik. Şu halde bütün erdemler, sahip oldukları nitelik ve isimleri ilme borçludur. (Varsayalım ki) bir erdem, özünde ilmi barındırmıyorsa veya onun emrine uymamak ve peşine takılmamak için direniyorsa kınanmaya ve sahibi için kusur olmaya ondan layık bir nitelik bulunmaz."²

İslâm Dininin ayırt edici özelliklerinden bir tanesi de, onun ilmî olduğu yargısıdır. Bu, iddiadan çok, bir gerçeğin ifâdesidir. Zira Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîslerin ilimle ilgili verileri topluca göz önüne alındığında bu gerçek kendini göstermektedir.

Fert ve toplum hayatının yükselmesi ile toplumun yeniden yapılanma ve şekillenmesinde olmazsa olmaz hususların başında ilim gelir. Bireylerin iç ve dış dünyalarının zenginleştirilmesinde de yine ilim ön planda yer alır. İnsan–Allah ve insan-kâinat ilişkilerinin sağlıklı bir biçimde kurulması da ancak ilimle mümkün olur. Sağlıklı bir ilim anlayışının olmadığı toplumlarda bu ilişkilerin kurulması bir hayli zordur. Yine bu ilişkilerin sağlıklı bir şekilde kurulmadığı toplumlarda krizlerin son bulması mümkün olmaz. Bu bazen ekolojik dengenin bozulması şeklinde baş gösterirken, bazen de insanın amaç olmaktan araç olmaya indirgenmesi şeklinde kendini gösterir. İlimden uzak olmanın, toplumda negatif enerji üreterek toplumu kaoslarla karşı karşıya bırakması ihtimali her zaman yüksektir. Kaostan kurtuluş, vahyin-ilmin verileri ile beslenen bir hayat tarzının yeniden ortaya çıkarılması ve oluşturulması ile mümkündür. Hayatı yeniden yorumlamanın ve fark edişin temelinde ise ilim yatmaktadır. Kur'ân'ın hayata anlam ve renk katması için getirdiği ilim ile Hz. Peygamberin onun tefsiri mahiyetine serdetmiş olduğu ilim, akıl dışı olmadığı gibi bilakis akıllar üstü bir özellik taşımıştır. Bu da bütün bilenlerin üstünde bir bilenin, bir ilim sahibinin olduğuna işaret eder ki, o da Allah (c.c)'dir.

² Cürcâni, Abdülkâhir, *Delâilü'l-İcâz* (Sözdizimi ve Anlambilim), (Trc. Osman Güman), Litera Yay., İst. 2008, s. 23.

B-İlmin Kelime Manası

İlmin kelime manasına baktığımızda, bunu bir kelimeyle ifâde edecek olursak sözlükte "bilmek" anlamına geldiğini görürüz. Bununla beraber, ilim kelimesinin genelde "bilgi" ve "bilim" kelimelerinin müterâdifi olarak da kullanıldığı görülür.³ Klasik sözlüklerde "bir şeyi gerçek yönüyle kavramak, gerçekle örtüşen kesin inanç, bir nesnenin şeklinin zihinde oluşması, nesneyi olduğu gibi bilmek, nesnedeki gizliliğin ortadan kalkması. Tümel ve tikellerin kavranmasını sağlayan bir sıfat" gibi farklı farklı tariflerin yapıldığı görülmektedir.⁴ Tasavvur, ihsâs, akletme, tevehhüm, tahayyül ve yakîn⁵ gibi manalara da geldiği ifâde edilmektedir.

İlim kelimesi Türkçe'mize Arapça'dan geçmiş olan bir kelimedir. İlim kelimesinin kök harflerinden oluşan alem kelimesiyle ilgili Ahmed b. Fâris (ö. 395) şöyle demektedir: "Aydın, lam ve mim'den ibaret üç sahih harften oluşan bu kelime, bir şeyin üzerinde bulunan bir alâmeti (iz, eser) ifâde eder ki, o şey bu alâmetle diğerlerinden ayırt edilir" der. Bununla birlikte ilim kelimesinin kök harflerinden oluşan alem sözcüğünün sözlükte: sancak (bayrak), dağ (yüksek tepe) manasına geldiği gibi, üst dudaktaki yarık anlamına da geldiği görülmektedir. Burada ilim kelimesinin cehlin zıddı anlamına geldiği de ifâde edilmiştir.⁶

Fîrûzâbâdî ilim kelimesinin tanımında: "İlim, bir şey üzerine bırakılan iz, işaret ve nişan anlamına gelmekle birlikte; genişlik, iki yer arasını bağlayan sınır ve yolu belirlemek için dikilen alâmet manalarına da geldiğini" söyler. Bununla beraber, mârifet, şuur, itkân ve yakîn kelimelerinin ilim kelimesi ile aynı manaya gelen kelimelerden olduğu da belirtilmiştir.⁷

İlim ile aynı kök harflerinden meydana gelen 'alem' kelimesinin, alâmet, iz, nişan, amblem mânâları ile dağ ve bayrak anlamlarına geldiği; lam harfinin esre okunmasıyla (alime) dendiğinde bir şeyi ilimle bildi, onu kavradı anlamına geldiği ifâde edilmiştir. Çok bilen manasına bir kimseye allâme yani gerçekten âlim denebileceği söylenmiştir.⁸

³ Kutluer, İlhan, "İlim", **DİA**, İst., 2000, c. XXII, s. 109.

⁴ Kutluer, **a.g.y.**, c. XXII, s. 109.

⁵ Tan, Zeki, **Kur'an'a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim ve Âlimin Rolü**, Özgü Yayınları, İst., 2010, s.79.

⁶ Ahmet b. Fâris, "a.l.m", **Mu'cemu Makâyisi'l-Lüğa**, (thk. Abdusselâm Muhammed Harun), Daru'l-Cil, I.Baskı, Beyrut, 1991, c. IV, s. 109.

⁷ Fîrûzâbâdî, Ahmed b. Yakub , "İlm", **Kâmûsu'l-Muhît**, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1983, c. IV, s. 153.

⁸ Râzî, Muhammed b. Ebi Bekir b.Abdülkâdir, "a.l.m", **Muhtâru's-Sihâh**, (thk. Mahmut Hatır), Mektebetü'l Lübnan, Beyrut, 1995.

Bunların yanısıra idrâk etme,⁹ (iç yüzüne vâkıf olma), tefekkür, tasdik etme, yakîn, bir şeyin doğrusunu bilme gibi anlamlara da gelmektedir.¹⁰ Türkçe de ilmin karşılığı olarak bilgi kullanılmaktadır.¹¹

İlim kelimesinin sözlükte, "bilmek, şuurda hâsıl olmak, sağlam ve kesin bir biçimde, bir şeyin gerçeğini bilmek" gibi anlamlara geldiği de ifâde edilmiştir.¹²

İsfehânî ilim hakkında: "İlim bir şeyi hakikatiyle, olduğu şekilde mahiyetinin ne olduğunu idrâk etmektir" dedikten sonra "bir şeyi hakikatiyle bilmek iki şekilde olur. Birincisi, bir şeyin kendisini (zatını) idrâk etmektir. İkincisi ise kendisinde mevcut bulunan özelliklerle bir şey hakkında hüküm vermek veya kendisinde bulunmayan hususların onda bulunmadığına hükmetmektir" demiştir.¹³

Mehmet Doğan ise ilmi şöyle tarif eder: "Kâinat içinde meydana gelen olayların sebep, sonuç, oluş ve tesirleri konusunda aklın ölçüleri çevresinde tahsil ve tecrübe (deneme) ile elde edilen doğru malumat ve bilgi, okuma yoluyla elde edilen bilgidir."¹⁴

Yine ilim, bilmek öğrenmek, eşya ve olayların düşünce yoluyla idrâki ve kavranması demek olup, okumakla, görmek ve dinlemekle veya ihsân-ı hakla elde edilen bir malumattır. Hakikati bilmek anlamında olan ilim marifetten daha umumidir.¹⁵

"ع-ل-م" asli harflerinden meydana gelen tüm kelimelerin, özellikle de alem ile ilim kelimelerinin anlam itibâriyle kelimenin köküyle açık veya kapalı, direk veya dolaylı bir ilgisinin olduğu görülmektedir. Nitekim bu kelimelerin hepsi bir şeyi diğerlerinden ayırt etmek için kullanılmıştır. İlim kelimesinin iki delâleti olduğunu görüyoruz. Birincisi: Duyu organlarımızla hissedebileceğimiz zâhiri delâleti ki; bayrak, kına, yol izi, işaret buna örnektir. İkincisi: Eseri büyük dağlar gibi zâhir ama kendisi manevi ve zihinde var olan delâletidir. Bu manevi delâleti gösteren tek ifâde ilimdir. Ve iki delâlet arasında sıkı bir bağ bulunur.¹⁶

İlmin kelime anlamı itibariyle daha birçok tanımı olmakla beraber bu kadarıyla yetiniyor ve bu kadar geniş bir ihata sahası olan ilmin ıstılâhi anlamını açıklamaya geçiyoruz.

⁹ **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat**, Komisyon, Türdav Yay., İst., 1985, s. 443.

¹⁰ Develioğlu, Ferit, "İlim", **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ank., 1990, s. 513.

¹¹ Develioğlu, **a.g.e.**, s. 513.

¹² Karagöz, İsmail, "İlim", **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, DİB Yay., Ank., 2007, s. 310.

¹³ İsfehânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin Ahmed b. Râgıb, "a.l.m.", **Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'an**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2001.

¹⁴ Doğan, Mehmet, "İlim", **Büyük Türkçe Sözlük**, Ank., 1996, s. 536.

¹⁵ Heyet, "İlim", **Türk Dili Edebîyatı Ansiklopedisi**, Dergâh Yayınları, İst., c. IV, s. 365.

¹⁶ Alrawashdeh, Ziyad, "Klasik Arapça Sözlüklerde İlim", **Şarkiyat Mecmuası**, sy. 18, 2011, s. 28.

C-İlmin İstılah Manası

Her âlim, meşgul olduğu alana göre ilim kelimesine farklı manalar yüklemiştir. Bu, daha çok insanların ilimlere yönelik durumuna göre değişiklik göstermiştir. Tıpkı Kur'ân-ı Kerim'in tefsirinde görülen yönelişlerde nasıl farklılık oluşuyorsa aynı durum ilim için de söz konusudur. İlim bilginin elde edildiği kaynağa göre değişir.¹⁷

İlim, hakikâti ifâde eden, cehâleti gideren, ilâhi yolla bildirilen ya da beşeri çaba ve tecrübeler sonucunda ortaya çıkan, dünya ve ahiret için faydalı olan, kesin ve şüphesiz gerçekliklere denir diye tarif edilir.¹⁸

Başka bir tanım da ise ilim; insan ruhunun bir bütün olarak, eşyanın hakikatini ve çeşitlerini niteliğiyle, niceliğiyle, mahiyetiyle, cevheriyle, özüyle maddeden mücerret olarak tasavvur etmesinin neticesinde hafızalarda kaydedilen şeydir. Başka bir açıdan ilim, kâinata tecelli eden şeylerin birbirleriyle olan münasebetlerini idrâkten ve bu idrâklerin tasnîfi ve bir araya toplanmasından ibarettir.¹⁹

Bilgiye, doğruluğu gerekli ve yeterli delillerle temellendirilmiş şuur muhtevâlî olan şey de denmiştir.²⁰

Mehmet Aydın ise bilimi şu şekilde tanımlamaktadır: "Bilim, zaman ve mekan dünyasında yer alan şeylerin, olgu ve olayların yapılarını, onlar arasındaki sebep-sonuç bağlantılarının oluşturduğu düzeni keşfetmeyi; bu konuda elde edilen verileri dedüktif bir sistem içinde toplamayı ve nihayet bütün olup bitenlerin hangi temel yasalara göre cereyan ettiğini belirlemeyi gaye edinen beşeri faaliyetlerin tümüdür."²¹

Türkçe'de ilmin karşılığı olarak bilgi kelimesi kullanılmakla beraber, ilim kelimesi ile bilim kelimesinin zaman zaman değişik veya aynı manalara geldiği de ifâde edilmektedir.²² İlimin, disipline edilmiş bir çeşit bilgi kümesi olduğu şeklinde de ifâde edildiğini görüyoruz.²³ Biz bu çalışmamızda genelde ilim ile bilimi aynı manaya gelecek şekilde kullanacağız. Ancak burada bir hususu açıklamakta fayda görüyoruz ki,

¹⁷ Izutsu Toshihiko, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, (Trc. Süleyman Ateş), Ankara Üniv. İlahiyat Fak.Yay., Ank., 1975, s. 55.

¹⁸ Bilgiz, Musa, **Kur'an-ı Kerim'e Göre İlim ve Cehalet**, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniv. Sos. Bilim. Enst., Erzurum, 1998, s. 3.

¹⁹ Uzunoğlu, Selim, **İlim-Bilim Meselesinin Epistemolojik Açıdan Çalışılmasının Önemi, İlim ve Bilim-İlim ve Bilim Kavramlarının Tahlili**, İzmir, 1992, s. 25.

²⁰ Taylan, Necip, "Bilgi", **DİA**, c. VI, İst., 2000, s. 157.

²¹ Gündem, Mehmet, **M. Sait Aydın ile İçerik Kritik Bakış**, (Din-Felsefe-Laiklik), İyi Adam Yayınları, İst., 1999, s. 97.

²² İlim kelimesinin değişik manaları için bkz. Uzunoğlu, **a.g.e.**, s. 131-140.

²³ Gündem, **a.g.e.**, s. 97.

o da ilim ile bilim kelimelerinin her zaman aynı manada kullanılmasının mümkün olmadığı husudur. Bu iki kelime arasında bazı farklılıkların olduğu unutulmamalıdır.

Öncelikle belirtmeliyiz ki; İslâmî terminolojide kullanılan ilim ile, çağdaş dünyanın belirlediği bilim kavramı birbirinden farklı şeylerdir. Aralarında anlam farklılıkları vardır. Bu iki kavramın konuları, içerikleri, yöntemleri ve alanları birbirinden çok farklıdır. Doğrusu bilim, bazı yönlerden ilim kavramının içinde sayılabilir; ancak ilim, her yönüyle bilim kavramının içine sığdırılmaz. Sebebine gelince bilim, hiçbir şekilde ilmin vardığı noktaya ulaşamamakta ve ilim kelimesinin kapsam alanını kendi kapsamı içinde barındıramamaktadır.

Konuyu genel olarak ele aldığımızda, bilimin alanının madde, metodunun akıl ve deney olduğunu görürüz. Yani bilim, maddî âlemi gözlem ve inceleme metodlarıyla ele alır ve akılla inceler. Ancak ilmin metodu öncelikle vahiydir. İlim akılla beraber aynı zamanda nakildir de. İlmin alanı sadece madde değil aynı zamanda mânâ ve gayb âlemidir. Hatta ilimde mânâ ve gayb âlemi daha da önceliklidir. Gerçi şunu belirtmeliyiz ki; ilim de bilim de her ikisi de gerçeği öğrenmeye çalışan araçtır. Ne var ki; yürekten samimiyetle Allah'a inanan bir ilim adamının gerçek (hakikat) dediği şeyle, pozitif ilimlerle uğraşan bir bilim insanının gerçek (bilimsel gerçek) dediği şeylerin önemli bir bölümü birbirinden farklıdır. Bilim, herhangi bir öneri veya inanç sistemini doğru ve gerçek olarak kabul etmesi için bunların deney ve bilimsel metodlarca desteklenmesini zorunlu görür. Halbuki ilim için bu kural, özellikle de metafizik âlemle ilgili vahiy, gayb âlemi ve îmân gibi temel konularda şart değildir. Zaten bu, mümkün de olmaz. Hattâ bunların deneye tâbi tutulup bilimsel verilerle desteklenmesi imkansızdır.

Bilimde bir başka özellik de nesnelliktir. Yani bilim adamı nesnel, objektif ve tarafsız olmalıdır. Şahsi eğilim ve önyargılarından bağımsız olarak, onların etkisi altında kalmadan bulduğu sonucu ifâde etmelidir. Elde ettiği veriler inançlara, vahye ters düşse bile objektiflikten yani tarafsızlıktan asla ayrılmamalıdır. Elbette ki aynı ölçü ilim için de gereklidir. Fakat elde edilen bulgunun inançlara ters düşmesi halinde müslüman bir âlimin tavrı farklı olur. O, elde ettiği bulgular, inandığı İslâm'a ters düşmüşse, o taktirde ilim adamı dininden, vahiyden yana olur. Çünkü müslüman âlime göre vahyin doğruluğu tartışılmazdır ve kesindir. Halbuki bilimin meydana çıkardığı veriler değişmez ve mutlak değildir. Onların zamanla değişikliğe uğraması, tenkit

edilmesi ve iptal edilmesi pekâla mümkündür. Bundan bir kaç asır önceki, Ortaçağ'daki bilimin doğruları ile günümüzün doğruları arasındaki farklar herkesçe bilinmektedir.

Bir de bilimin konularının büyük bir çoğunluğu, günlük yaşamla ilgili sorunlardır. Bilimin gayesi, dünyada daha kolay yaşamak, karşılaşılan maddi sorunları çözmek ve hayatı kolaylaştırmaktır. Halbuki ilmin gayesi bütün bunların yanısıra sonsuz hayatın mutluluğunu saylayacak hayat tarzını ortaya koymaktır. Yani hem dünya hem de ahirettir.²⁴

İslâm bilgi teorisinde, Arapça'da bilgi için kullanılan terim, "ilim" kelimesidir. İlim, Rosenthal'ın da doğrulayıcı biçimde işaret ettiği gibi, İngilizce'deki ve diğer Batı dünyasında bilgi, ilâhî veya cismanî bir şey hakkındaki malumat anlamına gelir, hâlbuki ilim, teori, eylem ve eğitimi de kapsayan her şeyi kuşatıcı bir terimdir. Rosenthal, bu terimin İslâm'da ve Müslüman medeniyetindeki önemini altını çizerek, ilmin müslümanlara, kendine özgü bir biçim verdiğini söyler.²⁵

Bu arada şunu da belirtmeliyiz ki; İslâmî terminolojide ve dînî kitaplarda kullanılan ilim terimi; "bilgi" kelimesiyle aynı anlamda kullanıldığı gibi, herhangi bir bilgi şubesini ifade için de kullanılır. Örnek verecek olursak; kelâm ilmi, tefsir ilmi gibi. Aynı zamanda, bu iki kelimenin (ilim, bilim) bazı yerlerde mârifet kelimesiyle de karşılandığı görülmektedir.

İlim, bir kimsenin bir şey hakkında bir şeyler bilmesidir. İlmin gerek cahiliye şiirinde, gerek Kur'ân-ı Kerim'de ve gerekse Kelâm'da bu anlamı temsil ettiğine de dikkat çekilmektedir. Fakat bilginin, ilmi bütün muhtevasıyla birlikte, tam olarak karşıladığı söylenemez. Aralarındaki bu farka yukarıda kısaca da olsa temas edildi. İlim kavramı çok geniş bir kavramdır ve İslâm kültüründe önemli bir yere sahiptir. Hatta ilmin İslâm'da fıkri, dini, politik ve günlük hayattaki fonksiyonu göz önüne alınarak, ilimle İslâm birbirine eşit bile sayılmış ve "ilim eşittir İslâm'dır" denilebilmiştir.²⁶

Buraya kadar yapılan tariflerden de anlıyoruz ki, tek bir ilim tarifi yapmak oldukça zordur. Yapılan bazı tarifler, bazısından daha umumi ve daha muhtevalıdır. İlim kelimesinin İslâmî ilimler arasında farklı bir tarifi olduğu gibi pozitif ilimler arasında da farklı bir tarifi vardır. İlim kelimesi İslâm ile daha derin bir muhtevaya

²⁴ Sıddıkî, Muhammed, **Bilimin İslâmî Temelleri**, (Trc. Recep Şentürk), İst. 1983, yy., s. 20-21; Ayrıca bkz., Sağiroğlu, Ekrem, **Bilgiden Tevhide Yükseliş**, Timaş Yay., İst., 1992, s. 9-11.

²⁵ Yeşilyurt, Temel, **Dini Bilginin İmkânı**, İnsan Yay., İst., 2003, s. 57.

²⁶ Özcan, Hanîfî, **Maturidide Bilgi Problemi**, MÜİFV Yay., İst., 1993, s. 31.

sahip bir kavram olmuştur. İlerleyen bölümlerde bu konuyu biraz daha detaylı bir şekilde açıklamaya çalışacağımız için burada bu kadarla iktifâ ediyoruz.

D-İlim Anlamına Gelen Diğer Kelime ve Kavramlar

İlim kelimesi, Arapçada bilmek anlamındaki "ilm" masdarından türetilmiş olup "bilgi" demektir. Arapça bir kelime olup 4. babdan mastardır. Kök harfleri aynı olmakla beraber ilim mastarından türemediği halde bilgi anlamıyla dolaylı olarak bağlantılı olan kelimeler de vardır. 'Alem' (nişan, sembol ayrıca sınır; çoğulu a'lâm olup genellikle bir toplumun önde gelenleri ve yüksek sıradağlar için kullanılır) alâmet, (belirti, gösterge), ma'lem çoğulu me'âlem (işaret, özellikle yoldakiler, delil, hususan dini olan deliller) ve 'âlem' kelimesi ki bu da; tüm yaratıklar, yaratık kümeleri, kozmos, gibi manaları içeren kelimelerdir, çoğulu, âlemûn ve avâlimdir.²⁷

Aynı kökten türeyen âlim (bilgin; çoğulu, ulema), alîm (çok bilgili), allâm ve allâme (çok bilgili, ilimde otorite), ma'lûm (bilinen, biline gelen), ma'lûmât (bilmenin konusu olan şeyler, bilgiler), mu'allim (öğretmen), müte'allim (öğrenci), mu'allim (öğrenim görmüş) kelimeleri bilgi anlamıyla bağlantılı olarak kullanılmaktadır. Âlim ve alîm sıfatlarına hem Allah hem de insan için yer verilmekle birlikte Allah için ikincisinin kullanımı daha yaygındır. Aynı şekilde Allâm Allah için, allâme ise insanlar için kullanılmaktadır.²⁸

Bilmek (ilm) fiili zaman zaman eşanlamlı kelimelerle karşılanmıştır. Lügat bilginlerinin tespitlerine göre, ilim kelimesinin karşılığı olarak kullanılan eşanlamlı kelimelerden bazıları; irfan/ma'rifet (tanımak), fikh/tefakkuh (derinden kavramak), hıbra (tecrübi bilgi edinmek), şu'ur (anlatmak, farkına varmak) ve itkan (sağlam ve kesin bilgi sahibi olmak) şeklindedir. Daha sonra kazandığı teknik anlamları itibariyle gerek bilgi alanları, gerekse bilgide kesinlik dereceleri bakımından farklı bağlamlarda kullanılan bu kelimeler, sözlük anlamları itibariyle ilim kelimesi gibi bilmek anlamına gelmektedir.²⁹

Kelimelerin teknik anlamlarına daha çok yer veren nisbeten geç dönem sözlükleri mesela ilim, ma'rifet ve şu'ur kelimeleri arasındaki eşanlamlılığı vurgulamakla birlikte ıstılahi farklılara da işaret etmektedir. Buna göre ma'rifet daha hususi bir anlama sahiptir. Çünkü ma'rifette, bilme fiilinin yöneldiği obje tektir; ancak

²⁷ Kutluer, İlhan, **İlim ve Hikmetin Aydınlanışında**, İz Yay., İst., 2001, s. 69-70.

²⁸ İsfahânî, "a.l.m", **Müfredât**, s. 344.

²⁹ İbn Manzûr, Muhammed İbn Mükerrrem el-Afrikî, "a.l.m", **Lisânü'l-Arab**, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1.Baskı, 1992, c. XII, s. 416.

ilimde, bilme fiilinin konusu umumidir. Ma'rifet şeklinde bilmenin anlamı, bir objenin sadece kendine yönelik iken; ilmi faaliyet, araştırma nesnesini halleri ve varoluş şartları içinde ele alır. Ayrıca ma'rifet, daha önce idrâk edilip sonra gaib olan varlık ve nesnelerin hatırlanıp tanınması demektir. İlim ise tanınmaktan çok bilmektir. Bu sebeple ma'rifetin zıddı inkâr, ilmin zıddı cehl, yani bilgisizliktir.³⁰

İlim kelimesinin müteradifleri (eşanlamlıları) hakkında Fahrüddîn Razî *Tefsîr-i Kebîr*'inde otuza yakın kelimenin olduğunu ifâde etmiş ve bunları açıklayarak ilimle irtibatlarını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu lafızları kısaca sayacak olursak bunlar; idrâk, şuur, tasavvur, hıfz, hatırlamak, zıkr, marifet, fehm, fıkıh, akletmek, dirayet, hikmet, ilme'l-yakîn aynel-yakîn hakka'l-yakîn, zihin, fikir, hads (sezgi), zeka, fıtât, hâtır, vehn, zann, hayâl, bedâhet, evveliyyât, revîyye, kiyâset, tecrübe (hıbre), re'y ve firaset kelimeleridir.³¹

Buraya kadar zikretmiş olduğumuz ilim kelimesinin müteradifi olan kelimelerin de ayrı ayrı kesin tariflerini yapmak oldukça zordur. Çünkü bir eserde ilim kelimesi için verilen tarif başka bir eserde yakın kelimesi için verilmiştir. Zira bu kelimeler birbirlerine yakın anlam özellikleri taşımaktadırlar. Bir birleriyle anlam irtibatlarının olduğu gayet açıktır. Dolayısıyla bu kelimeleri birbirinden tam olarak ayırmak ve ayrı tariflerini yapmak son derece zordur. Zaman zaman bu kelimelerin birbirlerinin yerine kullanıldıkları da görülmektedir.

³⁰ Kutluer, **a.g.e.** s. 70.

³¹ Râzî, Fahrüddîn, **Tefsîri Kebîr Mefâtîhu'l- Gayb**, Akçağ Yayınları, Ank., 1988, c. II, s. 319-327.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. FARKLI BİLİM DALLARINA GÖRE İLİM

1.1. Filozoflara Göre İlim

1.1.1. Kadim Filozoflara Göre İlim

İlkçağ felsefesi dendiğinde, dar anlamda Yunan felsefesi ile bu felsefeden ortaya çıkmış olan Hellenizm-Roma felsefesi anlaşılmıştır. İlkçağ, çok geniş bir tarih dönemine verilen bir addır. Bu uzun zaman aralığında birçok medeniyetler kurulup varlıklarını devam ettirmişlerdir. Biz bu dönemdeki bütün filozofların görüşlerini ayrıntılarıyla inceleyerek ilim konusu hakkındaki düşünce ve görüşlerini tesbit etmeye çalışmayacağız. Amacımız bu dönemde önemli görülen filozofların konumuzla ilgili görüşlerine kısaca yer vermektir.

Felsefenin temel problemlerinden biri olan "bilgi teorisi", ya da epistemolojisi konusu çok eskilerden beri felsefecilerin zihinlerini meşgul eden bir konudur. Bu bilgi teorisi üzerinde birçok şey söylenmiş ve bunlar bir şekilde yazıya geçirilmiştir. İlkçağ filozofları tarafından izâh edilmeye çalışılan bilgi teorisi yaklaşık olarak 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında gerçek manada bir sistem olarak ortaya çıkmıştır.³²

Antikçağ Yunan felsefesine genel olarak bakıldığında, felsefenin pekçok konusunun ağırlıklı olarak bu asırlardaki zaman dilimlerinde ele alınarak incelendiği görülür. Ancak bu disiplinlerin hangisine bakılırsa bakılsın hemen hepsinde varlık ve bilgi felsefesinin bir dayanak olarak kullanıldığı görülür. Felsefe tarihinde en çok ele alınan konular içerisinde mevcut olan sorunların, bu iki disipline ait sorunlar olduğu ortaya çıkar. Örnek verecek olursak, doğa filozofları ilk maddenin ne olduğunu sorup buna yanıt ararlarken amaçları bir yandan bu ilk maddenin ne olduğunu kavramak diğer yandan da bu kavrayıştan yola çıkarak evrene ait en tümel bilgiyi, yani "gözle görülen varlıkların meydana getirdiği çokluğun gerisinde gizli olan birliği, görünüşün arkasındaki gerçekliği" elde etmek olmuştur.³³

M.Ö. 5. yüzyılın ortalarında, arkhe ve oluş-değişme problemlerini içeren varlık felsefesiyle hiç ilgilenmeyen, başlıca konuları insan olan, insan üzerine çalışan Sofistlerle karşılaşırız. Sofist sözcüğünün "bilen, bilgili kişi" anlamına geldiğini

³² Özcan, a.g.e., s. 9.

³³ Cevizci, Ahmet, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, Asa Kitabevi, Bursa, 2001, s. 3.

görüyoruz. Sofistler, bilgi anlayışlarında relativisttirler. Bunu, en iyi, Sofistler'in ilki ve en büyüğü sayılan Protagoras'ta görürüz. Protagoras, doğa felsefesini tutmaz. O, felsefenin başlıca konusu olan kosmos problemi ile uğraşmayı gereksiz bulur. Kısaca Sofistler, varlık problemi ve buna ilişkin diğer alt problemleri incelememişler; bilgi problemine ilişkin "bilginin kaynağı", "doğru bilginin ölçütü" gibi problemlerle ilgilenmişlerdir.

Bu felsefede Protagoras'ın objektif olarak geçerli bir bilginin olmadığını kanıtlamaya çalıştığı görülür. Onlar yalnızca duyularımız aracılığıyla ulaşabildiğimiz gerçeklikteki nesnelerle ve bunların bilgisiyle ilgilenirler. Protagoras için duyu algısı ve bundan doğan sanı (doxa) biricik bilgimizdir. Bundan da şu sonuç çıkmaktadır ki: Her sanı doğrudur, hiç kimse yanlış bir şey düşünemez, ya da Protagoras'ın ün salmış sözü ile ifade edersek: "İnsan her şeyin ölçüsüdür, varolanların varlıklarının da, varolmayanların var olmadıklarının da." İşte bu anlayışta "doğru" olacak, yani herkesin doğru sayacağı bir yargıya varmanın imkânı da yoktur. Dolayısıyla Sofistlerle beraber Antikçağ Yunan felsefesinin başka önemli konularından olan bilgi ve bilginin olanağı problemi felsefe dünyasında sistematik biçimde ele alınmaya başlanmış olur. Onlara göre herkes için doğru ya da geçerli bir bilgi yoktur. Onlara göre, bilginin göreliliği, bilginin tek kişiyle sınırlı olması anlamına gelir. Bütün bunlardan dolayı hiç bir nesne için "bu şudur" denemez; ancak devamlı değişen bağıntıları içerisinde onun başka nesnelere göre olmakta olduğu söylenebilir.³⁴

Protagoras bu savıyla bilginin göreliliğini ileri sürmektedir. Protagoras'ın bilgiyi bu şekilde ele alması, her yerde herkes için doğru bilginin olamayacağı, bir kişi için doğru olan bir yargının bir diğeri için yanlış olacağı kabullerine, yani bilginin göreliliği olduğu sonucuna götürmektedir.

Sofistlerin önde gelenlerinden hatta kurucularından olan bir başka düşünür Gorgias'tır. O da, doğa felsefesine karşı çıkanlardandır. Macit Gökberk kitabında onun görüşlerini şöyle izâh etmektedir:

"Doğa felsefesinin bir ana sorunu olan "asıl gerçeği", "varolanı" bilemeyeceğimizi, şu üç sav ile kanıtlamaya çalışır:

1. Bir şey yoktur, çünkü olsaydı, bu ya olmuş ya da öncesiz bir şey olurdu; bu şey, ne varoldan, ne de varolmayandan olmuş olabilir; öncesiz olamaz, yoksa sonsuz

³⁴ Gökberk, Macit, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitapevi, 8. Baskı, İst., 1996, s. 42-43; Ayrıca bkz., Kranz, Walter, **Antik Felsefe**. (Çev. Suat Baydur), Sosyal Yay., İst., s.145.

olurdu, sonsuz olan ise hiç bir yerde yok; ne kendisinde, ne başka bir şeyde, ne de hiç bir yerde olabildiğine göre bir şey yoktur.

2. Bir şey olsaydı da, bilemezdik, çünkü varolanın bilgisi olsaydı, varolan düşünülmüş olan olurdu, varolmayan da düşünülemezdi bile; o zaman da yanılma olmazdı, birisi deniz üzerinde arabalarla bir savaş oldu dese bile, böyle saçma bir şey söylese bile.

3. Bir şey varolsa ve onu bilseydik bile ona ilişkin bilgiyi bir başkasına bildiremezdik, çünkü bildirme sözlerle olur, söz ise varolandan başka bir şeydir. Bir başkasına bir renk tasarımını nasıl bildirebiliriz? Çünkü kulak renkleri işitmez, sesleri işitir; birbirinden başka olan iki kişide aynı tasarım nasıl olabilir? der."³⁵ Buradaki savlardan ilki varlığa, ikincisi bilgiye ve sonuncusu dile ilişkindir. Gorgias'ın ilk savı varolanları yadsımaya, ikinci savı bilginin olanaksızlığına işaret etmektedir.

Sofistlere göre bilgi sadece teorik olarak merakı gidermek için değildir; onlara göre bilgi pratiğin, yaşamın emrindedir. Dolayısıyla bu anlayışla yapılacak başlıca iş, bilgili, yararlı insanlar yetiştirmektir.³⁶

İlkçağın en büyük düşünürlerinden biri olan Sokrates, Sofistlerin bilginin olanağını yok sayan görüşlerine karşı çıkarak, kişiden kişiye değişmeyen, her yerde ve herkes için doğru olan bilgilerin olanaklı olduğunu göstermeye çalışmıştır. Sofistler relativist idiler; onlara göre tümel olarak geçerliliği olan, yani herkesin kabul edebileceği ne bir doğru, ne de bir ölçü vardır. Sokrates ise, tam tersine, üzerinde durulup düşünüldüğünde, herkesin benimseyeceği bir doğruyu bulmanın mümkün olabileceğine inanır.³⁷

Bu dönemin önemli düşünürlerinden biri de Platon' dur. Platon bir problem düşünürüdür, hayatı boyunca birçok problemlerle didişmiş ve onlar hakkında düşünüp yazmıştır. Platon, görülenlerin bilgisi ve düşünülenlerin bilgisi diye iki çeşit bilgiden söz etmiştir. Platon, öğrenmek, eskiden bilinmiş bir şeyi yeniden hatırlamaktan, anımsamaktan başka bir şey değildir demektedir. Bu anlayışı ile, Platon, felsefenin iki ana görüşünü de elde etmiş oluyordu ki o da: Ruhta bilinçsiz bir halde bulunan doğuştan tasavvurların olduğu görüşü, bir de doğru sanı ile bilgi arasındaki karşıtlık. Doğru sanı sallantılı ve süreksizdir, bilgi ise bir temele, bir nedene bağlanmakla sağlam ve sürekli

³⁵ Gökberk, **a.g.e.**, s. 43-44.

³⁶ Gökberk, **a.g.e.**, s. 43-44.

³⁷ Gökberk, **a.g.e.**, s. 47.

olur. Burada Platon felsefesinin bilgi anlayışından doğan ana metafizik düşüncesinin, iki dünyanın ayırt edilmesine dayandığını görmekteyiz. Bu dünyalardan biri, varolanı ve hiç oluş halinde olmayanı, öteki ise hep oluş halinde olup da hiçbir zaman varolmayanı kapsamaktadır. Bunlardan birincisi akıl bilgisinin, diğeri ise doğru sanının konusudur.³⁸

Kendisinden önceki gelişmeleri bir araya toplayıp bunu daha da ileri götürmüş olan Aristoteles felsefesi, çağının bütün bilgisini içine alan ve kucaklayan bir sistemdir. Aristoteles'e göre, her obje için, onun genel özünü gösteren bir öz-kavramı vardır. Bilimsel bilgi de bir objenin niteliklerini ve durumunu, onun öz-kavramından çıkarmaya çalışır. Bu öz-kavramı, aynı zamanda, varolanın eylemini, değişmesini, niteliklerinin oluşma ve gelişmesini belirleyen nedendir. Gerçek bilimsel bilgi, bir şeyi yalnız gösteren değil, bunun neden'ini, niçin'ini de bildiren, yani bilineceği "neden"i ile bilen bilgidir. Aristoteles de Sokrates gibi doğru bilgiye kavramla varılır düşüncesindedir. Ona göre, bir önerme doğru ya da yanlıştır, dolayısıyla bilgi ancak önermelerle kurulur. Bir önermede hep iki şey vardır.³⁹

Kadim filozofların konumuzla ilgili görüşlerini uzun uzun ele alma imkânımız olmadığından bu kadarı ile iktifâ ediyoruz. İlkçağ filozoflarına genel olarak baktığımızda Sokrates'ten önceki filozofların varlık problemiyle ilgilendiklerini ve daha çok varlığın ve evrenin özü konularında çalışmalar yaparak yoğunlaştıklarını görmekteyiz.

1.1.2. Orta ve Yakın Çağ Filozoflarına Göre İlim

Ortaçağ felsefesi, Antik Felsefenin belli bir açıdan sürüp gitmesi diye anlaşılabilir. Bu felsefeye, Hıristiyanlaştırılmış Antik Felsefe de diyebiliriz. Ortaçağ felsefesi, benimsediği ve kendine göre biçimlendirdiği felsefesini dinî konuları içerisine alan bazı kavramlar üzerine temellendirdiğinden, bilim temelli pozitivistik düşünce, bu dönemi karanlık çağ olarak adlandırmış ve genel olarak olmuş-bitmiş diye saymıştır. Bu felsefeye göre, kilisenin benimsediği antik filozoflar ile kilise düşünürleri doğruyu bulmuşlardır ve artık yapılacak şey, bunun şurasında burasında düzeltmeler yapıp tutarsızlıkları gidermekten ibarettir demişlerdir. Yani buradan da anlaşılacağı gibi ortaçağın durağan -statik- bir felsefe anlayışı vardır.⁴⁰

³⁸ Gökberk, **a.g.e.**, s. 62-63.

³⁹ Gökberk, **a.g.e.**, s. 78-80.

⁴⁰ Gökberk, **a.g.e.**, s. 146-149.

Ortaçağ filozofları içerisinde bilgi görüşüyle öne çıkan Augustinus'tur. Augustinus'a göre bir doğru vardır ve bunun elde edilebileceğinden şüphe etmemek gerekir. Bu yüzden de, kesin bir doğrudan yoksun olan şüpheli bir kişi onulmaz tarifi edilmez bir mutsuzluk içindedir. Ona göre, bir "doğru" da, "doğru olan bir bilgi" de vardır. Her bilgi Augustinus'a göre, kesinliği ile ruha dirlik ve esenlik veren doğruyu aramadır aslında. Bu dirlik ve esenlik de ancak insanın kendini tanrıya tam olarak vermesiyle elde edilebilir. Tanrıda huzura kavuşuncaya kadar gönlümüz tedirgindir. İnsan doğruyu kendi ruhunda ve kutsal kitapta arayabilir; bu iki kaynağın dışında doğru bilgiyi bulamaz. İnsan doğru bilgiyi sadece bu iki kaynaktan elde edebilir.⁴¹

Batılı ilim adamlarına göre ilimden maksat olayları tahlil ederek açıklamaktır. Yani onlar sadece gözleriyle gördükleri ve kulaklarıyla işittikleri şeylere inanırlar. Buna da pozitivizm denir. Halbuki bugün bilinmektedir ki görülen her şey mutlak doğru değildir. Gerçekte ne renk vardır ne ışık. Doğa da mevcut olan bütün bunlar, sıcak ve soğuk bile kişinin yaratılışına göre hissedilir. Dünya sadece hareketten ibarettir. Etrafımız gözle görülmeyen ışınlardan ve su buharı ile doludur.

"İslâm Ortaçağı'nda Bilgi Kavramı" isimli eserinde Franz Rosenthal bilginin vahiy, nur ve edep kavramları çerçevesinde nasıl farklı ve zengin anlamlar kazandığını ve böylece Fıkıh, Kelâm, Tasavvuf ve Felsefe gibi akli ve nakli disiplinlerin geliştiğini göstermeye çalışmıştır. Grekçe "philosophy" terimine karşılık "hikmet" kavramının kullanıldığına işaret eden müellif, ilim ve hikmet kavramlarının ilişkisine geniş yer verir. Rosenthal'ın ifade ettiğine göre ilim ve ondan türeyen kelimeler Kur'an-ı Kerim'de merkezi bir konumda olup sıkça kullanılmaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber bilgiye büyük önem vermekteydi. Rosenthal İslâm dünyasında ilmi gelişmeye bunların büyük teşvik sebebi olduğunu belirtmektedir.⁴²

Rönesans felsefesine baktığımızda ana eğilimin, kendini her türlü bağılıktan sıyrarak, sadece kendine dayanmak ve kendini arayıp bulmak olduğunu görürüz. Ortaçağ felsefesinin ana rengi dinî olmasıydı yani kilisenin öğretilerini desteklemekten ibaretti. Rönesans felsefesinin ana eğilimi ise, kendini her türlü bağılıktan sıyırmak, kendini bütün tarihi otoritelerden bağımsız kılmak ve kendini arayıp bulmaktır. Bunun için de onlar dünya ve hayat üzerindeki görüşlerine yalnız deneyin ve aklın sağladığı doğrularla biçim vermeye çalışırlar. Ortaçağda filozoflar daha çok din adamlarıydı.

⁴¹ Gökberk, a.g.e., s. 154.

⁴² Yakıt, İsmail, **İslâm'da Bilim Tarihi**, Tuğra Matbası, Isparta, 2002, s. 52.

Onlar, doğrunun zaten mevcut bulunmuş olduğuna inandıkları için yeniyi aramamışlardır. Rönesans felsefesi ise, antikçağ felsefesi gibi, insan ve evrene ilişkin bütün sorunları ele almış, bu sorunları çözmek için de her türlü yolu denemişlerdir. Bu dönemde varlığını hissettiren akım, dönemin artan özgürlük ve eşitlik ihtiyacı sebebiyle hümanizm olmuştur. Zira ortaçağ insanının belirmiş bir kişiliği yoktur, o Tanrı'nın etrafında dönen bir kültür sistemi içerisinde belli bir görevi olan organ gibidir. Ancak Rönesans ile insan evrensel bir organizmanın içinde benliğinin bütün renklerini ortaya çıkarma imkânı bulmuştur. Bu dönemdeki felsefede, insan merkezli bir anlayış öne çıkmıştır. Kısaca bu Rönesans, eskinin çözülüp yeninin oluşmağa başladığı bir geçit dönemidir, Avrupa kültür çevresinin iki önemli çağı arasında adeta bir köprüdür.⁴³

Rönesans dönemindeki felsefesinin öncelikli olarak çalışmaları bilimsel gelişmelerle ilgili olmuştur. Bu dönemde bilgi konusundaki düşünceleriyle öne çıkan düşünür ise Bacon'dur. Bacon'u modern deney bilgisinin kurucusu sayanlar olmuştur. Bilmek, egemen olmaktır düşüncesi onun ana görüşüdür. Bacon'un felsefesi, insanoğlunu içinde yaşadığı doğaya hâkim kılacak gücün bilgi olduğu anlayışına dayanır. Ona göre bilimin amacı, bilimin kendisini yenilemesindeki anlam hep insanın egemen olmasıdır. İnsan doğaya egemen olcaksa bunu ancak bilgisiyle sağlayabilir. Doğaya egemen olmak, ancak ona boyun eğmekle, yani önce yasalarını öğrenmekle olabilir. Bu dönemin önemli düşünürlerinden biri olan Bacon, bilginin bir güç olduğu anlayışını ortaya çıkararak bunu savunan bir kişidir. Ona göre, insan zihni bu bilgiye sahip olmaya güç yetirebilir.⁴⁴

17. yüzyıl felsefesi, felsefede durulma dönemidir. Bu dönem, Rönesan'sın elde ettiği kazançları derleyip düzenleyen, bunlara dayanarak birliği olan bir dünya görüşüne varmayı deneyen bir yüzyıldır. 17. yüzyıl felsefesindeki bu birlik ile kapalılığı meydana getiren etken, ortaçağda olduğu gibi, din olmayıp, bu felsefenin kendisine matematik ve fiziki bilgi örneği olarak seçmesindendir. Bu dönemin belirgin özelliği rasyonalizmdir. Rasyonalizm, akıl adını verdiğimiz, kendisinde tümel olarak geçen kavramlar, bilgiler ve kuralların bulunduğu kabul edilen yetimizi, gerçeği bilmek ve açıklamak organı olarak kullanmanın adıdır. Bu dönemde doğanın dilinin matematiksel olarak açıklanabileceği düşüncesi hâkimdir. Bu çağın felsefesi, yalnız doğanın değil, felsefenin

⁴³Detaylı bilgi için bkz., Gökberk, **a.g.e.**, s. 180-185; Çalık, D.ve Çınar, Ö. P., **Geçmişten Günümüze Bilgi Yaklaşımları ve Bilgi Toplumu** (<http://www.academia.edu/4937483>, 18 Haziran 2015).

⁴⁴ Denk, Arda, **Düşünceler ve Gerekçeler Felsefe Yazıları 1**, Göçebe Yayınları, İst., 1997, s. 62; Ayrıca bkz., Gökberk, **a.g.e.**, s. 241-242.

konuları arasında yer alan Tanrı, ruh, iyi ve doğru kavramlarının da salt akılla bilineceği düşüncesindedir.⁴⁵

Yeniçağ felsefesinin kurucusu olarak kabul edilen ve aynı zamanda bu dönemin babası konumunda olan Descartes'dir. O yeniçağ felsefesinin ilk büyük sistemcisidir. Descartes, bilgiyi aramaya, kendisinden artık hiç şüphe edilemeyen o apaçık bilgiyi nerede bulmalı? Gerçek içinde açık ve seçik olarak bilinmiş bir nesne bulabilirmiyiz? diye sorarak başlar. Aradığı sağlam noktayı bulmak için şüphe ile işe başlar. Ancak onun şüphesi bir yöntem şüphesidir, metodik bir şüphedir. Yani doğru bilgiye varmada kullanılan bir yoldur. Bilgiye ulaşabilmek için bütün önermeleri mantıktan geçirmek ve şüpheyi ortadan kaldırmak gerektiğinin yanı sıra duyu bilgisinin de yanıltıcı olduğunu söylemektedir. Bunu şöyle örneklendirmektedir: Rüyalarımda şunları şunları yaptığımı, değişik yerlere gidip geldiğimi vs. görürüm. Ama uyanınca da hiç bir şey yapmamış, hiç bir yere gitmemiş olduğumu, uslu uslu yatakta yattığımı anlarım. Benim şu anda da bir rüya görmediğimi, hatta bütün hayatımın bir rüyadan ibaret olmadığını bana kim söyleyebilir? Apaçık bilgiyi aramaya şüphe ile başlayan Descartes, şüphe edilemeyecek son noktaya geldiğinde doğruya ulaşacaktır. Bu doğru ise "düşünce" dir. Böylece Descartes, ünlü önermesine ulaşmış olur ki o da: "Düşünüyorum, öyleyse varım" önermesidir. Bununla birlikte Descartes'in "düşünme" derken bugün bizim "bilinç" dediğimizi anladığını da söylemeliyiz ki, onun uzun bir şüphe yolundan dolaşarak vardığı şeyin ne olduğu daha iyi anlaşılmış olsun.⁴⁶

18. yüzyıl da var olan felsefeye "Aydınlanma Felsefesi", bu felsefenin içinde yer aldığı tarih dönemine "Aydınlanma Çağı" adının verildiğini görmekteyiz. Buradaki aydınlanma ne demek, kim aydınlatılacak, aydınlatılmak istenen nedir ve niçin bu ad verilmiştir diye baktığımızda dönemin önemli filozoflarından Kant'ın klasikleşmiş şu tanımı sorumuza cevap olmaktadır. "Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin durumundan kurtulup, aklını kendisinin kullanmağa başlamasıdır." Kant'a göre insan bu duruma aklın kendisi yüzünden değil de, onu gerektiği şekilde kullanmaması yüzünden düşmüştür. Aydınlanma çağı, insanın düşünme ve değerlendirmede din ve geleneklere bağlı kalmaktan kurtularak davranışlarını kendi aklıyla aydınlatmaya başladığı yani insan ve aklın ön planda tutulduğu bir dönem olmuştur.⁴⁷

⁴⁵ Gökberk, **a.g.e.**, s. 249-251.

⁴⁶ Gökberk, **a.g.e.**, s. 262-263.

⁴⁷ Gökberk, **a.g.e.**, s. 325-327.

Avrupa'daki aydınlanmayı başlatan ve bir anlamda 18. yüzyıl aydınlanmasının gerçek kurucusu John Locke olmuştur. O, eylemlerimizi akla göre düzenlemek anlayışını en geniş ölçüde yayan ilk düşünürdür. Ona göre, birey özgür olmalıdır; akıl hayatın klavuzu yapılmalıdır; kültürün her alanında (bilimde, sanatta, dinde, devlette) gelenek ve otoritenin her türlüünden kurtulmalıdır. Bilgi teorisini, bilgi üzerindeki araştırmaları başlıbaşına bir felsefe dalı olarak ilk defa geliştiren Locke olmuştur. Her türlü metafizik savı bir yana bırakıp doğrudan doğruya bilginin yapısını ele alan ilk odur. Locke, insanlardaki kimi düşüncelerin doğuştan olduğu görüşündedir.⁴⁸

Aydınlanma Çağı felsefesinin önde gelen filozoflarından biri olan Kant, kendisinden önce yapılmış olan bilgi hakkındaki düşünceleri eleştirel bir biçimde inceleyerek yeni bir bilgi anlayışı meydana getirmiştir. Kant, aydınlanma felsefesinin sorunlarını ele alarak incelemelerde bulunan bir filozoftur. Ancak o, sorunları inceleyerek sonuna kadar götürüp bırakmamış, nihayetinde de bu düşüncüyü aşmıştır. Kendinden önceki düşünürlerin bilgi anlayışlarını birleştirerek yeni bir bilgi kuramı oluşturmuştur. Rasyonalist bir düşünür olan Kant, sadece doğa olaylarını değil, manevi olayları da akılda yerleşik olarak var olan ilkeler ile açıklamaya girişmiştir. O, duyu bilgisinin de salt öğeleri olduğunu ileri sürer. İşte bu anlayış, felsefe tarihi için tamamıyla yeni bir bilgidir. Kant'ın ana düşüncesinin şu olduğunu görüyoruz: Bilgide kesinlik, ancak salt deney bilgisinin dışına çıkıp bu gibi sentetik a priori yargıları kullanmağa hakkımız olan yerde olabilir.⁴⁹

18. asırda Kant, bilimi şöyle tarif ediyordu: "Bilimin ham materyali bilim adamının yaptığı bir seri tecrübeler, gözlemler ve ölçümlerden ibarettir. Bilim adamının vazifesi, bu tecrübeler arasındaki ilişkiler desenini bulmaktır. Bilim genellikle ilişkiler desenini genişleterek büyür. Eğer desen uzatılamazsa, kemikleşir ve yerini başka birine bırakır. Bilimin akılcılığı burada yatar. İlmi kanunlar hadîselerin formülle ifâde edilmiş şekli olup onları kontrol etmez. Aksi takdirde o tabiat kanununu ifâde ettiğimiz formül veya denklem iş görmediği veya sınırları aşıldığı zaman onları değiştiremezdik. İlmi kanunlar tecrübeleri manalı şekilde organize etme vasıtası olup tarif ettiği desen, kavramlar etrafında inşa edilmiş desendir. Bizim zihinlerimizdeki hariç, gerçekte elle tutulur bir çekim kuvveti formülü yoktur. Sadece yaratıcının sebeplerle perdelenmiş fiilleri vardır. Bilimde önemli olan, giderek büyüyen kavram şemalarına sahip

⁴⁸ Gökberk, **a.g.e.**, s. 330-331.

⁴⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Gökberk, **a.g.e.**, s. 391-400.

olmasıdır." Dini düşünce ve bilgiler, öteki alanlarda elde edilen düşünce ve bilgilerle sürekli temas halindedir. Allah'ın varlığına inanma, temelde bir bilgi meselesidir. "İnanca yer bulmak için bilgiyi inkâr ettim" diyen Kant'ın îmân ile ilim arasına koyduğu uçurumu savunmak hiç de kolay değildir.⁵⁰

Yakın Çağ 19. yüzyıl felsefesi, Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi gibi çağı derinden etkileyen önemli kimi olayların etkisi altında kalarak biçimlenmiştir. 19. yüzyılda bu gelişmelere bağlı olarak oluşan yeni toplumsal yapı, pek çok farklı felsefi akımın da doğmasına sebep olmuştur. 19. Yüzyıldaki toplumsal değişimler, daha fazla eşitlik isteği ve bireyi daha ön planda tutan anlayış bu dönem felsefesinin de temellenmesine katkıda bulunmuştur. Bu dönemin bilim anlayışı ise daha çok olgulara yöneliktir.

19. yüzyıl felsefesiyle ilgili iki önemli akımdan bahsedilebilir. Bunlardan birincisi, idealist felsefe diğeri ise pozitivist felsefedir. Fransız Felsefesinin önde gelen meşhur düşünürlerinden biri olan olguculuğun ve sosyoloji biliminin kurucusu da kabul edilen önemli bir filozof Auguste Comte'dir. O, siyasetten ekonomiye kadar toplumda var olan şeylerin hepsinin işleyişinin bilimsel yöntemle çözümlenebileceğini öngörmüştür. Bununla beraber insanın kültür hayatı üzerine bilim kurmak işi Auguste Comte'nin başlıca işi olmuştur. Auguste Comte'un pozitivistizminin ana düşüncesi şöyle özetlenebilir: Ancak fenomenleri bilebiliriz, fenomenler konusundaki bilimiz de mutlak değil, sadece relatiftir. Bütün bilimsel bilginin anlamı da, fenomenlerin yasalarını öğrenerek, sonra bunların yardımıyla gelecek fenomenleri önceden bildirebilmektir. Yani "bilmek, önceden görebilmek içindir."⁵¹

Felsefeciler bilgilerimizi üç kısma ayırmışlardır. Bu kısımlar kısaca şu şekilde tarif edilebilir:

- 1) Adi bilgi: Kişinin günlük hayatta tecrübesi sonucu elde ettiği düzensiz ve sistemsiz olan bayağı bilgidir.
- 2) İlmi bilgi: Belirli bir konuyla ilgili belli metodlar sonucu kazanılan ve olaylar arasında açıklamalarda bulunarak onları konulara bağlayan bilgiye denmektedir.
- 3) Felsefi bilgi: İlmi bilgilerden yararlanarak ilimlerde müşterek kurallar arayan bilgi olup, bilimlerinde kendi alanını aşarak metafizik konulara yönelebilen bilgidir.

⁵⁰ Aydın, M. Sait, **Din Felsefesi**, İzmir İlâhiyat Vakfı Yay., İzmir, 2001, s. 22; Ayrıca bkz., Gökberk, **a.g.e.**, s. 398-399.

⁵¹ Gökberk, **a.g.e.**, s. 464-468.

Tamamıyla birleşmiş yüksek bilgi olan bu bilgi, aynı zamanda metafizik bilgi adını almaktadır.⁵²

Buraya kadarki bölümden anlıyoruz ki ilkçağdan günümüze kadar felsefeciler arasında ortak genel geçer bir ilim (bilgi) tanımı ve târifi yapılamamıştır. Batı felsefelerinde ilim, bir birinden çok farklı şekillerde izâh edilmiştir. Herkes bulunduğu dönemin şartları muvacehesinde kendi tesbit ve değerlendirmelerine göre tanımlamalar yapmıştır. Mevzuyu batı felsefelerinin tarihi seyri içerisinde ele aldığımızda Akılcılık (Rasyonalizm) ile başlayıp, Deneycilik'e (Amprizm) oradan Sezgicilik'e varan ve oradan da Tecrübecilik'e (Pozitivizm) uzanan bir terakkî vardır. Dün bu şekilde başlayıp bugün buraya varan, yarın da nereye varacağı belli olmayan bir bilgi anlayışı bulunmaktadır. Felsefecilerin bilim tanımları daha ziyâde akla ve deneye dayanan tanımlamalardır.

1.1.3. İslâm Filozoflarına Göre İlim

Filozoflar, antik çağdan bu yana bilgi konusuyla meşgul olmuşlar fakat belli bir döneme kadar bilginin tam tanımını yapmadan, sadece bilgi ve bilgi kaynaklarıyla ilgili açıklamalarda bulunmuşlardır. Mesela M.Ö. VI. yüzyılda ilk bilgi problemini ele alan Parmenides, rasyonalist bir filozof olması nedeniyle bilginin salt düşünmeyle elde edilebileceğini söylemiş,⁵³ fakat bilginin tam tanımını yapmamıştır. Daha sonraki Helenizm ve Roma felsefesi dönemlerinde filozofların bilgi meselesini sistemleştirme yolunda hayli mesafe kat etmelerine karşın, o dönemlerde de bilginin tam tanımına rastlanmamaktadır.⁵⁴

Daha sonraları başta İslâm filozofları olmak üzere İhvânü's-Safâ'nın da ilmi tanımladıkları görülür.

İslâm filozoflarından Kindî (796-866), ilmi, "eşyanın, hakikatleriyle kavranması" şeklinde tarif etmektedir.⁵⁵ Farâbi (871-950)'ye göre ise bilgi, mevcudiyeti ve sürekliliği insanın fiillerine bağlı olmayan varlıkların varlığı ile ilgili olarak akılda kesin hükmün meydana gelmesidir.⁵⁶

⁵² Yüksel, Emrullah, **Amidi de Bilgi Teorisi**, İşaret Yay., İst., 1991, s. 84.

⁵³ Gökberk, **a.g.e.**, s. 29.

⁵⁴ Tunçbilek, H.Hüseyin, **İslam Düşüncesinde Allah'ın İlmi**, Kaynak Yay., İst., 2003, s. 12.

⁵⁵ Kindî, Ebû Yusuf Ya'kûb b. İshâk, **Risâletü'l-Kindî fi Hudûdi'l-Eşyâ ve Rusûmihâ** (Resâilü'l-Kindî Felsefiyye içinde), Kahire, 1950, c. I, s. 169.

⁵⁶ Vural, Mehmet, **İslam Felsefesi Sözlüğü**, Elis Yay., Ank., 2003, s. 68.

İhvânü's-Safâ ise bilgiyi, "bilenin zihninde bilinenin formunun oluşmasıdır" biçiminde tanımlar. Bilginin zıddının cehl olduğunu belirten İhvânü's-Safâ, bunun, zikredilen formun zihinde oluşmaması anlamına geldiğini ifâde eder.⁵⁷

Alâüddin Ali b. Muhammed et-Tûsî (887/1482), filozofların ilmin hakikatıyla ilgili çok şeyden bahsettiklerini ve büyük ayrılıklara düştüklerini belirttikten sonra İbn Sinâ'nın dahi bilginin hakikatının ne olduğu hususunda açık bir tanım yapamadığını ve birbirinden farklı izâh ve değerlendirmelerde bulunduğunu ifâde eder. Bu hususu ise filozofların görüşlerinin sağlam bir temele oturmadığına bilakis zanna ve tahmine dayandığına delil gösterir.⁵⁸

Tahânevi (1158/1745) de filozofların yaptığı şu tanımı nakleder: "kesinlik ifâde etsin veya etmesin bir kavram ya da önermenin algılanmasıdır."⁵⁹

İsfahâni ise şöyle tanımlar: "İlim bir şeyi gerçeğiyle, olduğu şekilde mahiyetinin keyfiyetini idrâk etmektir." Bir şeyi hakikatı ile bilmek iki şekilde olur; birincisi bir şeyin kendisini idrâk etmektir. İkincisi kendisinde mevcut bulunan özelliklerle bir şey hakkında hüküm vermek ya da kendisinde bulunmayan hususların onda bulunmadığına hükmetmektir.⁶⁰

Seyyid Şerif Cürçânî; düşüncenin gerçeğe tam uygun olması şeklinde tarif etmektedir. Hayata yansımalarının altını çizerken bilme hadîsesinin yöneldiği konuyla bire bir uygunluk içinde olmasını da zorunlu görmektedir. Cürçânî'nin aktardığına göre filozoflar bilgiyi, "bir şeyin sûretinin akılda hâsıl olması" şeklinde ifâde etmişlerdir. Akleden – özne- ile akleden- nesne- arasında özel ilişki şeklinde de tarif etmektedir.⁶¹

Çağdaş felsefede bilgi, "insan zihninin eşyâ ve hâdiselere yönelik kavrama faaliyetinin ürünü" olarak tanımlanır.⁶² Filozof Rıza Tevfik de "bilgi, bilen ile bilinen arasında gerçekleşen bir ilişkidir" tanımının muteber ve doğru bir tanım olduğunu ifâde ettikten sonra "binaenaleyh bilgi ilişkiden ibarettir diye hükmediliyor ve hakikaten bugün her feylesof teslim ederki, bilgi ilişkinin ta kendisidir" demek suretiyle bu sonuncu tanımı benimser.⁶³

⁵⁷ İhvânü's-Safâ, **Resâil**, Beyrut, 1957, c. I, s. 262-399; c. III, s. 385.

⁵⁸ Tûsî, Alâüddin Ali b. Muhammed, **Tehâfütü'l- Felâsife**, Beyrut, 1990, s. 226-227.

⁵⁹ Tahânevî, **Keşşâfu Istilâhâtü'l-Funûn**, Beyrut, trs., c.II, s. 1055.

⁶⁰ İsfahâni, Rağîb, **a.g.e.**, s. 343.

⁶¹ Cürçânî, Ali İbn Muhammed Şerif, "a.l.m.", **Tarifât**, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1985, s. 161.

⁶² Heyet, **Yeni Bir Bakış Açısıyla İlim ve Din**, Kaynak Kitaplığı, İst., 1998, c. I, s. 94.

⁶³ Tevfik, Rıza, **Felsefe Dersleri**, Übl Yay., İst., 2002, s. 417.

1.2. Kelâmcılara Göre İlim

İlim kavramının tarifi hususunda en fazla çaba sarfedenler Kelâm âlimleridir. Zira onların sistemlerinin temelini, bilgi edinmenin imkânı ve belirli vasıtalarla elde edilen bu bilginin geçerliliği oluşturmaktadır. Onlar inançlarını kendi tesbit ettikleri ilim yolları ile elde etmiş oldukları verilere dayanarak aklileştirme gayesini takip ediyorlardı. Zira Kelâm âlimi, bir inancın savunucusu durumundadır. İnandığı esasları ispat ve müdafaa etmek için kullanacağı aletin sağlamlığı birinci derece de önemlidir. Bundan dolayı bu kelimenin bir kelâmcı için ifâde ettiği anlam bir hayli önemlidir. Öncelikle şu noktayı vurgulamamamız gerekiyor ki; kelâm tarihi boyunca müslüman düşünürlerin, yaklaşık olarak da olsa herkes tarafından kabul edilen ve genel geçer olan bir ilim tarifine ulaşmaları mümkün olmamıştır. Ancak en azından hemen hemen bütün kelâmcıların bilgi teorisinde dogmatik olduklarını söyleyebiliriz.⁶⁴

Bilginin gerçeği ifâde ettiği konusunda hem fikir olan Kelâmcılar, buna rağmen ilmin tarifinde anlaşılamamışlar, her mezhep mensubu ve hatta bazen bir mezhebi benimseyen farklı âlimler değişik ilim tanımları ortaya koymuşlardır. Bir kısım Kelâmcılara göre ilim bedihi olarak bilinen şeylerden olup manası gayet açıktır.⁶⁵ Bir şeyi tanımlayabilmek için ondan daha açık ve daha basit anlaşılabilir terimler gerekmektedir. Halbuki ilim kelimesinden daha açık ve kolay anlaşılabilir başka bir kavram yoktur. Bu nedenle ilim terimi apaçık terimlerden olup tanımı yoktur, yapılamaz.⁶⁶

Seyyid Şerif ise bilginin tanımının yapılamazlığını kabul etmemektedir. Çünkü "insanın kendi varlığını zorunlu olarak bilmesi" bilginin de zorunlu olarak bilinmesini gerektirmemektedir. Zira, insan sadece kendi varlığını bilmez aynı zamanda bir bilgiye sahip olduğunu da bilir. Şu halde sahip olduğu bu bilginin nazârî olması ve tanımlanabilir olması gerekir ki, çoğu kelâmcılarında kabul ettiği budur.⁶⁷

İlmin tanımlanamayacağını kabul eden Fahreddin er-Râzî, ilmin ya bir tasavvur ya da tasdikten ibaret olduğunu söylemektedir. Ona göre;

a- İlim, ya hakkında müsbet ya da menfî bir hüküm vermeksizin bir mahiyetin idrâkinden ibaret olan bir tasavvurdur. Örneğin: İnsan gibi. Burada insanı bir varlık olarak idrâk etmemde herhangi bir müsbet veya menfî hüküm mevcut değildir.

⁶⁴ Keskin, Halife, **İslam Düşüncesinde Bilgi Teorisi**, Beyan Yay., 1997, İst., s. 25.

⁶⁵ Keskin, **a.g.e.**, s. 25.

⁶⁶ Keskin, **a.g.e.**, s. 25.

⁶⁷ Cürçânî, Seyyid Şerif, **Şerhu'l-Mevâkıf**, Dersaadet, 1257, s. 25.

b- Ya da daha önce idrâk edilmiş bir mahiyet hakkında müsbet veya menfi bir hükümden (tasdik) ibarettir. Örneğin "insan uzundur" ya da "uzun değildir" gibi, varlığını daha önce idrâk ettiğim bir şey hakkında bir hüküm ortaya koymak. Bu hüküm de ya müsbet veya menfi olur.⁶⁸

Burada şunu da ifâde etmekte fayda vardır ki, Mâtürîdî, eserine başlarken bilgi konusuyla başlayan ve bunu da adeta bir gelenek haline getiren büyük bir kelâmcı ve din âlimidir. Mâtürîdî, sistemi içinde genel bilgiye de, dini ve ahlaki bilgiye de yer vermiş birisidir. Günümüze kadar ulaşan kelâmi eserler arasında, "bilgi"yi bir teori olarak ele alan ve bilgiyle ilgili bir girişle başlayan en eski eser Mâtürîdî (ö.333/944)'nin *Kitabu't-Tevhid* adlı eseridir. Bu eserin ilk dört sayfasının dini bilgiye, bunu takip eden dört sayfasının ise genel bilgiye ayrıldığı ayrıca eserde bilgiyle ilgili konuların çeşitli yerlere serpiştirilmiş halde yer aldığı görülmektedir. Ancak bütün bunlar, İslâm'da "bilgi"yi bir teori olarak işleyen ilk kelâmcının Mâtürîdî olduğunu göstermez. Çünkü Mezhepler Tarihi ve Kelâm'la ilgili çeşitli eserlerde, parça parça da olsa, Mâtürîdî'den önce bilgi üzerinde durulduğuna dair deliller bulunmaktadır. Ca'd b. Dirhem, Câhız, Bısr b. Mu'temir ve Eş'ari'nin konuyla ilgili görüşleri buna bir örnek olarak gösterilebilir.⁶⁹

Ancak bununla beraber İmam Mâtürîdî, bilginin ne olduğunu, bilgiyi elde etmenin mümkün olup olmadığını, onun değerini ve bilgi edinme metodlarını; bilginin nasıl oluştuğu ve dinî bilginin mahiyetinin ne olduğu gibi önemli konuları ele alıp tartışan ve İslâm düşüncesinde kendine ait özel bilgi kuramı oluşturan ilk kişidir. Nitekim Mâtürîdî, eserlerini kendi oluşturduğu bu bilgi kuramını esas alarak meydana getirmiştir. Mâtürîdî'ye göre bilgi kaynakları; 1) Duyular ('a'yân), 2) Haber ve 3) Akıldan oluşmaktadır.⁷⁰

Bu arada Nûreddin es-Sâbûnî'nin ilmi, kadîm ve hâdis olmak üzere iki kısma ayırdığını görmekteyiz. Kadîm ilim, Allah'ın zâtı ile beraber bulunan ilimdir ki yaratılmış olanın bilgisine benzemez. Hâdis ilim ise zarûrî ve iktisâbî kısımlarına ayrılır. Zarûrî ilim, Allah Teâla'nın "bilen"in nefsinde -kendisinin irâde ve gayreti olmaksızın- meydana getirdiği bilgidir. Meselâ kişinin kendi varlığını ve açlık, susuzluk, haz, elem gibi değişik hallerini hissedip kesin bir şekilde bilmesi gibi. Bilginin bu nev'i bütün

⁶⁸ Râzî, Fahrüddîn, **Meâlimu Usûli'd-Din**, Darü'l-Fikri'l-Lübnânî, Beyrut, 1992, s. 19.

⁶⁹ Özcan, **a.g.e.**, s. 9, 24, 25.

⁷⁰ Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, **Kitâbu't-Tevhid**, (thk.Fethullah Huleyf), Mektebetu'l-İslâmiyye, İst., 1970, s. 7.

canlı yaratıklarda mevcuttur. İktisâbî ilim de Allah'ın sebeplerine tevessül eden kulun kendi gayret ve irâdesi yoluyla onda meydana getirdiği bilgidir. İnsanlar için bilgi edinmenin (esbâb-ı ilim) üçtür. Bunlar: Sağlam duyular, doğru haber ve aklın tefekkürüdür.⁷¹

Burada Mâtürîdî'nin bilgi kaynağı olarak kabul ettiği hususları ve özellikle de haber konusunu biraz açmakta fayda görüyoruz.

1. Duyular: ('a'yân) Mâtürîdî, 'a'yanı, beş duyuyu da içine alacak şekilde hem insanın iç duyu ve iç gözlemini ve hem de hayvanların duyu ve içgüdülerini ifâde etmek üzere kullanırken, buna karşılık havassı ise o, daha çok beş duyuyu ifâde etmek için kullanmaktadır.⁷²

2. Haberler: Mâtürîdî'ye göre haberler; a) Vahiy, b) Haber-i Rasûl ve c) Genel haberler olmak üzere üçe ayrılır. Esasen ona göre haberin, Allah ve insanlar olmak üzere iki kaynağı vardır. Buna göre, kaynağı bizzat Allah olan bir haber, Allah'tan Peygamber'e ulaşırken adına vahiy, Peygamber'den bize intikal ederken ise adına haber-i rasûl denir. Kaynağı insan olan haber ise, insanlardan kaynaklanan haberlerdir ve bu haberler bize çeşitli şekillerde ulaşırlar.⁷³ Buradan da anlaşılacağı üzere, kaynağı bizzat Allah olan haber, yani vahiy, esasen ilâhî kitapları içermektedir. İşte bu haberler, yani Hz. Peygamber'in (bu arada diğer peygamberlerin) Allah'tan getirmiş olduğu bu tür haberler, doğru haberler (haber-i sâdık) dir. Yukarıda adı geçen haber (vahiy) dışında, bir de bizzat Peygamber'den gelen haberler vardır ki, bunlar da, Mâtürîdî'ye göre, mütevâtir ve âhâd haberler diye ikiye ayrılır.

Mâtürîdî'ye göre mütevâtir haber, yanlışları ve yalan söylemeleri muhtemel kişilerin dilinden Peygamber'den bize ulaşan haberlerdir. Çünkü ona göre bu tür haberleri rivâyet edenler, doğruluk ve masumiyetlerini kanıtlayacak herhangi bir delil ve belgeye sahip değildirler. Dolayısıyla bu tür haberler bile incelemeye tabi tutulmalıdırlar. Eğer böyle bir haberin yalan olduğuna ihtimal verilmiyorsa bu durumda yapılacak şey, onun masumiyetine açık belge bulunan birinden bizzat duyduğu bir söz gibi algılanıp artık onun mütevâtir vasfını kazandığının kabul edilmesidir. Yalan olmasına hiçbir şekilde ihtimal verilmeyen haber, Peygamber'in haberi gibidir.⁷⁴

⁷¹ Sâbûnî, Nureddin, **Maturidiyye Akaidi**, (Trc. Bekir Topaloğlu), DİB Yay., Ank., 1995, s. 55.

⁷² Mâtürîdî, **a.g.e.**, s. 7-8.; Duyularla ilgili geniş bilgi için bkz., Özcan, **a.g.e.**, s. 58-63.

⁷³ Mâtürîdî, **a.g.e.**, s. 7-8.; Daha geniş bilgi için bkz., Özcan, **a.g.e.**, s. 64 vd.

⁷⁴ Mâtürîdî, **a.g.e.**, s. 8-9.

Görüldüğü gibi, Mâtürîdî, mütevâtir haberi, özellikle hadîşçilerin tanımından daha farklı tanımlamaktadır. Bilindiği gibi hadîşçilere göre mütevâtir haber, yalan söyleme konusunda birleşmeleri mümkün olmayacak sayıdaki kimselerin peygamberden rivâyet ettikleri haber iken; buna karşın Mâtürîdî'nin tanımladığı mütevâtir haberlerde, yanılmaları ve yalan söylemeleri muhtemel kişiler söz konusudur. Bu ise, Mâtürîdî'nin mütevâtir haberlere yönelik tanımında işi ne kadar sıkı tuttuğunu göstermesi bakımından üzerinde durulması gereken bir husustur. Çünkü söz konusu edilen bilgiye kaynaklık edecek olan haberlerin gerçek ve doğru haberler olması, onların, birer bilgi kaynağı olabilme hüviyetine kavuşabilmeleri açısından oldukça önem arz etmektedir. Bu nedenle, yalan olma ihtimalini az da olsa içinde barındıran bir haberin bilgi kaynağı olarak ele alınması hususu, elbette tartışma götürecektir bir husustur.⁷⁵

Mâtürîdî'ye göre, Âhâd haber (haber-i vahid) ise mütevâtir derecesine ulaşamayan haberlerdir. Dolayısıyla ona göre bu tür haberlerin râvilerinin durumu incelenip içeriğinin araştırılması gerekir. Bu tür haber, kesinliği sabit olan bir nassla karşılaştırılmak suretiyle ağır basan tarafa göre, ya onunla amel edilir ya da ictihatla terkedilir; amel edilmez.⁷⁶ Görülüyor ki doğru bir bilgi kaynağı olması bakımından mütevâtir haberlere bile ihtiyatla yaklaşan Mâtürîdî, tek tek kişilerin rivâyet ettiği âhâd haberlere çok daha ihtiyatla yaklaşmakta; bu tür âhâd haberlerin durumunu, kişilerin kendi içtihatlarına bırakmaktadır.

3. Akıl: (İstidlâl, Nazar) Mâtürîdî'ye göre, dinî bilgiye akıl ve haber (sem') yoluyla ulaşılırken;⁷⁷ buna karşılık nesne ve olayların hakikatine ise, duyular ('a'yân, idrâk), haber ve akıl (nazar) ile ulaşılır.⁷⁸ Dolayısıyla, nesne ve olayların hakikati söz konusu olduğunda bilgi kaynaklarına, akıl ve haberin yanında, duyular da eklenmiş olmaktadır. Çünkü özellikle nesnelerin ve doğal çevre ve olayların keşfi için duyular oldukça önem arz etmektedirler. Bilgi kaynaklarından biri saydığı akıldan (nazar) Mâtürîdî'nin anladığı, fonksiyonel bir akıldır. Dolayısıyla onun söz konusu ettiği bu akıl, aklın kullanılması ve ondan faydalanılması anlamını içermektedir.⁷⁹ Nitekim ona göre akıl (nazar), faydalı olanı ve faydalı olmayana birbirinden ayırmaya yarayan bir

⁷⁵ Esen, Muammer, "Matürîdî'nin Bilgi Kuramı ve Bu Bağlamda Onun Alem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili", **AÜİFD**, 2008, sy. II, s. 47.

⁷⁶ Mâtürîdî, **a.g.e.**, s. 9.

⁷⁷ Mâtürîdî, **a.g.e.**, s. 4.

⁷⁸ Mâtürîdî, **a.g.e.**, s. 7.

⁷⁹ Mâtürîdî, **a.g.e.**, s. 10.

araçtır.⁸⁰ İşte bu sebeple akıl, dış dünyadaki güzellik ve hikmetlerin anlaşılmasını temin eden bir bilgi kaynağıdır.

Özetle, Mâtürîdî'ye göre bilgi edinme vasıtaları akıl, duyular ve haber olmak üzere üçtür. Bunlar gerekli şartları üzerinde taşıdıkları müddetçe bu üç yoldan herhangi biriyle yahutta her üçüyle birlikte elde edilen bilgi kesin bir bilgi halini almıştır. Mâtürîdî'ye göre bilgi vasıtalarından her birinin kendine has bir nesne gurubu vardır. Dolayısıyla bazı şeylerin bilgisi sadece akıl ile,⁸¹ bazılarının bilgisi sadece haber ile,⁸² bazılarının ise yalnızca duyularla bilinir.⁸³ Bu nedenle hiçbir bilgi kaynağının görevini bir diğeri yapamadığı gibi, biri diğerrinin yerini de dolduramaz. Bununla birlikte bazen aynı nesne gurubu, iki farklı hatta bazen üç farklı bilgi kaynağının konusu olabilir. Bu nedenle bazen sadece akıl, bazen sadece duyular, bazen de sadece haber, herhangi bir nesne hakkında bir bilgi kaynağı oluştururken; bazı objelerin bilgi kaynağı ise, hem akıl hem de haber olmak üzere, her ikisi birden olabilir. Hatta ona göre, herhangi bir nesnenin bilgi kaynağını akıl, duyular ve haber birlikte oluşturduğu durumlar da söz konusudur.⁸⁴

Görüldüğü gibi bilgi kavramı Kelâmcılar tarafından birçok değişik tarzda tarif edilmiştir. Kelâm'da ilim kelimesinin tanımı ile ilgili tartışmaların daha ilk devirde başlamış olduğu muhakkaktır. Hatta en çok kabul gören bir kısım tariflerde sadece aynı şeyler değişik şekillerde tekrar edilmiş, konuyla ilgili ek bir bilgi veya hüküm ileri sürülememiştir. Kelime kendi türevleri ile tarif edilmeye çalışılarak bir totolojiye düşülmüştür.

Bilginin tanımı konusunda Kelâmcılar da ittifak halinde değildirler. Onlar birbirlerinden farklı görüşler ileri sürmektedirler. Onlardan bazıları bilginin tanımlanamıyacağını söylerken, bazıları da farklı tanımlar ortaya koymaktadır. Bir kısmı ise bilginin bir tanım ile tanımlanmasının mümkün olmadığını, ancak onun bir misal ile veya bölümlere ayırmak suretiyle tanımlanabileceğini belirtmektedir. Mesela Fahreddin Râzi böyle düşünenlerdendir. O bilginin, ancak kendisiyle bilinebileceğini

⁸⁰ Mâtürîdî, **a.g.e.**, s. 136.

⁸¹ Mâtürîdî, **a.g.e.**, s. 10.

⁸² Mâtürîdî, **a.g.e.**, s. 27.

⁸³ Mâtürîdî, **a.g.e.**, s. 288.

⁸⁴ Daha geniş bilgi için bkz., Özcan, **a.g.e.**, s. 46 vd.

söyler. Çünkü bilgiden başkası da ancak bilgi ile bilinmektedir. O halde bilginin başkası ile tanımlanacağını ve bilinebileceğini söylemek bir kısır döngü olur.⁸⁵

1.2.1. Gazâlî'ye Göre İlim

Önemli İslâm düşünürlerinden birisi de hiç şüphesiz Gazâlî'dir. Onun İslâm düşünce tarihinde böyle önemli bir yere sahip olmasının, elbetteki farklı farklı birçok konuda ve değişik alanlarda kaleme alarak ortaya koyduğu kıymetli çalışmaları ve eserlerinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Amacımız aynı zamanda önemli bir Kelâmcı da olan Gazâlî'nin ilim hakkındaki görüşlerini uzun uzun inceleyerek onların kritiğini yapmak değildir. Biz, onun konumuzla ilgili görüşlerine kısaca yer vermek istiyoruz. Gazâlî'nin inceleme alanı içerisinde söz konusu ettiği mühim hususlardan biri de ilmin mahiyetidir. Gazâlî bu hususta farklı epistemik yaklaşımları birleştiren bir tutum benimser. Gazâlî'nin ilim hakkındaki görüşünü, pek çok konuda eser vermiş olması, düşünce dünyasının çok dalgalı oluşu ve değişkenliği, ilgi alanının genişliği, kaleme almış olduğu eserlerinde muhatap kitlesine göre dil ve üslûb kullanmış ve terminoloji değişikliği yapmış olması sebebiyle her açıdan inceleyerek tesbit etmek zor bir iştir.⁸⁶

Gazâlî'nin "bilim" teriminin yerine kullandığı ilim terimi, dönemin anlayışına göre "bilgi" anlamında kullanılmaktadır. Onun düşüncesine göre ilim, yalnız maddi olanı kendisine konu edinen bilimden daha geniş bir anlam ifâde eder. İlimden gaye şeylerin hakikatini anlamak ve bilmektir.⁸⁷ Gazâlî'nin ilim hakkındaki düşünce yapısını anlama bağlamında öncelikli olarak ele alınması ve incelenmesi gereken kavramlar akıl, kalb, nefs ve ruh kavramlarıdır.⁸⁸

Gazâlî'ye göre kalb iki mana için kullanılır. Birincisi, çam kozalağı gibi bir et parçasıdır ve bu et parçası insanın sol göğsünde bulunur diğeri ise, insanın idrâk eden, bilen ve kavrayan bir yetisi konumundaki, insanın hakikati olan rabbanî ve ruhani bir latifesidir. İlmin konağı kalptir. Ona göre kalb kelimesi gibi ruh kelimesinin de iki anlamı vardır: Bunlardan birincisine göre ruh, cismani kalbin boşluğunda bulunan lâtif bir cisimdir, cismani kalbin oluklarıdır. İkincisine göre ise, insanın görülmeyen müdrik

⁸⁵ Özcan, **a.g.e.**, s. 32.

⁸⁶ Ülken, Hilmi Ziya, "Gazali ve Felsefe", **AÜİF Dergisi**, Ank. 1997, sy. 3-4, s. 9.

⁸⁷ Demircioğlu, Aytekin, **Eleştiri ve Şüphe Temelinde Gazali'nin Bilgi Meselesi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank. 2008, s. 17.

⁸⁸ Küçükparmak, Aykut, "Gazâlî'nin Bilgi Sisteminde Hadsî Bilgi", **Muş Alparslan Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi**, c. I, sy., 2, 2013, s. 244.

ve alim olan bir parçasıdır. Kalb kelimesinin manasında izâh edildiği gibi. Nefs kelimesi de benzer şekilde iki mânâyâ gelmektedir: Birincisinde insandaki şehvet ve öfke kuvvetini bir araya getiren mânâsındaki anlamdır. Tasavvuf ehli çoğu zaman bu manayı kullanmaktadırlar. İkinci manası ise kalb ve ruhun ikinci anlamlarında olduğu gibi insanın hakikati anlamındadır ve insanın bizzat kendisi demektir. Akıl kelimesinin de pek çok farklı manaları olmakla birlikte, konumuzla ilgili iki manasından söz ettiği görülür. Buna göre, birinci manası, eşyanın hakikatini bilen kalbin bir sıfatı anlamındaki akıldır. İkincisi ise, kendisinden ilimleri idrâk eden şey murad olunur ki bu manada kalbin kendisi olur. Zikredilen bu tarif ve tanımlar dikkatle incelendiğinde, kavramların değişik mânaları olmakla birlikte hepsinin de insanın bilen, anlayış sahibi olan ve akleden bir yapıya sahip yönü ifâde etme anlamında ortak oldukları görülür.⁸⁹ Belirttiğimiz bu kavramlar arasındaki mâna ortaklığının Gazâlî tarafından ele alınarak ifâde edilmesi, onun düşünce sisteminin birleştirici mahiyetine işaret eder. Buna göre bu kavramlar farklı disiplinlerde farklı anlamlara gelmesine rağmen, ilim konusunda bunların hepsi aynı anlama gelmektedir. Bu yaklaşımıyla Gazâlî, özne konusunda farklı terimlerin ortak anlamını ortaya çıkarmıştır.⁹⁰

Gazâlî'nin bilgi anlayışı realiteden, varlıktan yola çıkar.⁹¹ Buna göre bilginin olabilmesi için nesnenin gerçek bir varlığa sahip olması gerekir. Bu nokta Gazâlî'nin ilim anlayışında önemli bir husustur. Zira Gazâlî'ye göre ilim, eşyanın hakikatine uygun bir suretin kalpte hâsıl olmasıdır.⁹²

Gazâlî ilme nisbetle kalbin halini tasvir etmek için ayna örneğini verir. Buna göre bir şahsın suretinin aynaya aksetmesi ilme benzer. Nasıl ki renklerin sureti varsa ve o suretin misali aynada belirip ayna ile meydana gelirse, böylece her malumun bir hakikati var. O hakikatinde bir sureti vardır. Burada aynaya akseden suretin aksinden ayrı bir hakikati vardır. Aynen bunun gibi kalp aynasına yansıyan her malumun da bir hakikati vardır. Nasıl ki ayna başka, şahısların sureti başka ise, aynada misallerin meydana gelmesi de başkadır. Yansımanın gerçekleşmesinde ayna, şahıs ve onun sureti

⁸⁹ Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed İbn Muhammed, **İhyâü Ulûmi'd-Dîn**, (Trc. Ali Aslan), Merve Yay. İst. trs., c. III, s. 9-11.

⁹⁰ Cihan, A. Kamil, **İbn-i Sina ve Gazali'de Bilgi Problemi**, İnsan Yay., İst., 1998, s. 144.

⁹¹ Bolay, S. Hayri, **Aristo Metafiziği ile Gazali Metafiziğinin Karşılaştırılması**, MEB Yay., İst., 1993, s. 27.

⁹² Gazâlî, **İhyâ**, c. III, s. 28.

ayrı ayrı olduğu gibi, bilginin hâsıl olmasında da kalp, eşyanın hakikati ve bu hakikatin kalpte husulü gibi ayrı ayrı üç şey vardır.⁹³

Gazâlî'ye göre insan iki yönlü bir varlıktır. Birincisi, yaratılışı toprağa dayanan, kendisinden başkasına ihtiyaç duyan cisim; ikincisi, tabiatı cevher olan, birleşik olmayan, idrâk eden nefstir, yani sujedir. Ona göre suje, bilen, idrâk ve tasavvur edici olandır. Obje ise bilinen, sureti, formu akılda hâsıl olan nesnenin kendisidir. Bilgi ise sujenin eşyanın hakikatlerini ve maddeden soyutlanmış suretlerini almasıdır.⁹⁴ Buna göre Gazâlî'de bilgi olayı ile ilgili üç unsur karşımıza çıkmaktadır. Birincisi bilen, nefstir. İkincisi bilinen eşyanın gerçekliğidir. Üçüncüsü ise bu gerçekliğin suretinin nefiste bulunması ve orada yer etmesidir. Gazâlî'ye göre bilgi olayında obje, idrâk edene hulûl etmeyip, sujeye ondan sadece bir misal, bir form girer. Örneğin görme olayını ele aldığımız zaman renkli cisimlerden bir şey ayrılıp göze gelmediği gibi gözden bir ışıktan renkli cisimlere gitmez. Sadece nesnelere ait suret, form dış ve iç duyular aracılığıyla algılanır.

Böylece Gazâlî bilgiyi kendinden önce yaşamış İslâm düşünürlerinin tarif ettiği şekilde ele almış, onu suje ile obje arasında meydana gelen karşılıklı bir hadîsenin somut sonucu olarak kabul etmiştir. Fakat burada suje-obje ilişkisinde görüleceği üzere objeye ait bir suretin suje de hâsıl olduğu, yoksa düşünürümüzün ifâde ettiği şekilde objenin somut varlığının sujeye hulûlü, ona girmesi şeklinde olmadığı görülmektedir.⁹⁵

Doğruluğu ya sübjektif veya objektif olarak deneylenmiş ve dinde apaçık bildirilmiş, şüpheden uzak her türlü veri, Gazâlî'ye göre ilimdir. O halde ilim, karakter itibarıyla, ister insan ve kuvvelerinin mahsûlü (kesbi) olsun, ister dini (vehbi) olsun, insan aklının tasavvur kuvvesinin kabul ettiği bir veridir. Zira Gazâlî ilmi şu şekilde tanımlar: "Okuyucum, bilmiş ol ki; İlim, insan ruhunun, müfred halde veya mürekkep halde olsun eşyanın hakikatlerini ve çeşitlerini niteliğiyle, niceliğiyle, mahiyetiyle, cevheriyle, özülle maddeden mücerret olarak tasavvur etmesidir...Bilinen, bilgisi akla (hafıza) nakşedilen şeyin kendisidir...."⁹⁶

Görüldüğü gibi, bilgi aklın eşyayı kavraması sonucu elde ettiği bir soyutlamadır, fakat eşyanın gerçekliğine uygun bir soyutlamadır. İnsanın, şüpheden uzak, eşyanın

⁹³ Gazâlî, *İhyâ*, c. III, s. 28.

⁹⁴ Gazâlî, *Risâletü'l-Ledünniyye*, (Trc. Serkan Özburun, Yusuf Özkan Özburun), Semerkand Yay., İst. 2014, s. 27-30.

⁹⁵ Akdağ, Mehmet, *Gazali'de Bilgi Problemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2010, s. 7.

⁹⁶ Gazâlî, *Risâletü'l-Ledünniyye*, s. 23.

gerçekliğine uyan bir soyutlama yapması mümkün müdür? Başka bir deyişle, gerçekten insan kesin bir bilgi sahibi olabilir mi veyahut da bilmek mümkün müdür? İşte Gazâlî bilgi teorisini diğer düşünürlerinkinden ayıran özelliklerden bazıları Gazâlî'nin bu sorulara verdiği cevaplar içerisinde kendini göstermektedir. İslâm dünyasında ise şüpheciliği yöntem olarak benimseyen Gazâlî'dir.⁹⁷

O halde Gazâlî'ye göre insan kesin bir bilgi sahibi olabilir mi? kesin bir bilgiye ulaşabilir mi? Şimdi de bu soruları cevaplamaya çalışalım.

Gazâlî'nin bilgi felsefesine baktığımız zaman onun bilgi felsefesinin temelini kesin bilginin elde edilmesi üzerine kurduğu görülmektedir. O, "Kesin bilgi var mıdır? Şüphe edilmeyen gerçek bilgi nedir?" şeklindeki sorulara cevap aramak suretiyle doğru bilgiye yöntemsel şüpheciliği ile varmaya çalışır. Yakîn'in anahtarı olarak gördüğü bu şüphe, ona hem kendi fikri hayatıyla günlük yaşantısını hem de başkalarının düşüncelerinin doğruluk değerini sorgulamaya götüren bir tenkitçi zihniyeti sağlamıştır.⁹⁸

Gazâlî'ye göre doğru bilgiye ulaşmada en önemli adım, ilk şart şüphe etmektir. Kişi herhangi bir konuda şüphelenirse ancak o zaman bildiği şeyleri tekrar inceler, araştırmaya çalışır; ancak böyle yaparsa kesin bilgiye ulaşmış olur.⁹⁹

Bu durumda Gazâlî için yapılması gereken şey nedir diye baktığımızda; öncelikle, bilen olarak yani bilginin sujesi olarak gerçekten kişinin kendisini, yani güç ve kabiliyetlerini her açıdan tanıması; diğeri de, herkesin veya en azından insanların büyük bir kısmının doğru olarak kabul ettiği şeyin ölçülerini belirleyerek ortaya koymaktır. İşte Gazâlî'ye göre, insan kendini gerçekten tanır, neyine güveneceğini neyine güvenemeyeceğini bilir ve hiç kimsenin şüphelenmediği doğru kriterler tesbit ederek bilgiyi bu sağlam temellere oturtursa, insanın elde edeceği bilgi doğru ve kesin bilgidir, ancak bu şartlar altında doğru bilgiyi elde etmek mümkün olur. Ona göre doğru bilgi, içinde hiçbir şüphe olmayacak şekilde bilinen, kendisinde yanlışlık ihtimali olmayan ve kalbin yanlışlığına inanmadığı bilgidir.¹⁰⁰

Burada dikkat edildiğinde Gazâlî, öncelikle doğru bilginin ne olduğunu tarif etmekle işe başlıyor. İşte Gazâlî'nin metodik şüpheciliği tam da burada başlamaktadır.

⁹⁷ Çüçen, Kadir, **Felsefeye Giriş**, Asa Kitapevi, İst. 2001, s. 92-96.

⁹⁸ Bayraktar, Mehmet, "Gazali", **İslâmi Araştırmalar Dergisi**, Ank. 2000, c. XIII, sy. 3-4, s. 235.

⁹⁹ Çubukçu, İbrahim Agah, **Gazzalî ve Şüphecilik**, Ank. Üniv. Basımevi, Ank., 1964, s. 81.

¹⁰⁰ Gazâlî, **el-Münkızu Mine'd-Dalâl**, Hakikate Giden Yol, (Trc. Ali Kaya), Semerkand Yay. İst. 2013, s. 32-33.

Bundan sonra Gazâlî sahip olduğu bilgileri tek tek tetkik edecek ve "Doğru bilgi olanaklı mıdır?" sorusunun cevabını arayacaktır. O, bu tetkikinin ardından kendisinde doğru bilginin tanımına uygun herhangi bir bilginin mevcut olmadığını, sadece hissiyât dediği duyular ile zaruriyyât dediği akli prensiplerin bulunduğunu anlamıştır. Büyük bir titizlikle duyulara ait bilgileri araştırmaya koyulmuştur. Bu araştırmasında duyu bilgilerinden şüphe etmeye başlamış ve neticede duyu bilgisine güvenilmeyeceği sonucuna varmıştır. Çünkü ona göre duyu bilgisinin en güvenilir gözün algıladığı bilgilerdir. Göz ise gölgeye bakar, onu durur halde görür, hâlbuki tecrübeyle sabittir ki, gölge hareket halindedir. Yine göz, yıldızları bir para büyüklüğünde görürken geometrik deliller onların yeryüzünden daha büyük olduğunu gösterir.¹⁰¹

Duyulara ait bilgilerin akıl tarafından yalanladığını gören Gazâlî duyulara güvenilemeyeceğini anlar. Geriye sadece aklın kaldığını anlayan Gazâlî, neticede akla da güvenilemeyeceği sonucuna varmıştır. Zira duyu organlarına olan güveni yıkan aklın hükmü üzerinde bir hükmün olamayacağını nereden bilebilirdi? Oysaki insan, uyku halinde iken gördüğü şeylerin doğru olduğuna inanıyor sonra uyanınca da bunların gerçek olmadığını anlıyordu. Şimdi durum böyle olunca uyanık iken akılla inanılan bütün şeylerin doğru olduğuna nasıl inanabilirdi?

Gazâlî'nin duyulardan sonra akla da güvenilemeyeceği sonucuna varması ve böylece ilmi kesinlik açısından dayandığı esasların aslında dayanıksız olduğu düşüncesi onu adeta bir septik konumuna getirmiş¹⁰² ve neticede Gazâlî yaptığı bütün ilmi ve felsefî incelemeler sonunda apaçık ve gerçek bilginin akıldan değil de Allah'ın kalbine ihsan ettiği nur ve sezgi sayesinde meydana geldiğini ifâde etmiştir.¹⁰³

İnsanın, kendi varlığından şüphe etmeyecek kadar kendini bildikten ve sahibi olduğu güç ve yetilerini, imkan ve kapasitelerini tanıdıktan sonra, ilmin tamamen sübjektif planda kalmaması ve ilmin insanların tamamının gözünde kesinlik değeri taşıması için, insanların ortak olarak doğru kabul ettikleri temel bilgilerin belirlenmesi gerekir. Bunlar aklın, doğruluğu veya yanlışlığı hakkında hiç bir araştırmaya girmeden kabul ettiği apaçık bilgilerdir. Gazâlî bunları "Zarurât" ve "Mahsusât" olarak adlandırır.

Dolayısıyla Gazâlî, doğru ve kesin bilginin imkânı konusunda önce duyulara sonra da akla güvenilemeyeceğini anlamış, ancak burada kalmayıp bir adım daha atarak

¹⁰¹ Gazâlî, **el-Münkız**, s. 34-38.

¹⁰² Kutluer, İlhan, "Gazali'nin Felsefî Serüveni", **İslâmi Araştırmalar Dergisi**, Ank. 2000, c. XIII, sy. 3-4, s. 260.

¹⁰³ Gazâlî, **el-Münkız**, s. 44.

doğru bilginin insanın kalbinde doğan bir nur, bir sezgi ile mümkün olduğu sonucuna varmıştır. Böylelikle metodik şüpheciliğinden sonra doğru bilginin varolduğu kanaatine¹⁰⁴ varmıştır. Gazâlî'ye göre, kalbe doğan bu doğru bilginin yanı sıra diğer bir zaruri ve bedihi ilim de, doğruluğundan şüphe edilmeyen bilgiler, dini bilgilerdir. Bunlar da temel bilgilerdir. O hâlde Gazâlî'nin ilim anlayışının temelini, zaruri ve bedihi insanlık bilgileriyle ilâhi menşeli dini bilgiler teşkil etmektedir. Yeri gelmişken söylenmesi gereken bir konu vardır ki, o da Gazâlî'nin dini bilgi dediğinde maksadının, Kurân-ı Kerim'in ve Hz. Peygamberin hadîslerinde verilen bilgiler olduğu hususudur. Yoksa, dinin yorumu durumundaki görüşler dini bilgi kategorisi içerisine girmediğinden bunlar doğru da yanlış da olabilirler. Bu yorumlar her iki ihtimali de içerisinde barındırmaktadır.

Gazâlî kendinden evvel yapılmış bazı ilim tariflerine itirazlarda bulunmuştur. Bu tarif ve itirazları şöyle sıralayabiliriz:¹⁰⁵

1-"İlim marifettir." Bu lafzi bir tariftir. Burada ilim aynı mânâyâ gelebilen başka bir kelimeyle tarif edilmiştir.

2-"İlim, malumu olduğu gibi bilmektir." Bu tarif de tekrar ve fazlalık vardır. Çünkü, ilim ile bilim aynı şeydir. İlmi böyle tarif etmek, mevcudu sübutu ve vücudu olan şey diye tarif etmeğe benzer.

3- "İlim öyle bir şeydir ki, kendisiyle bilinir ve onunla insan âlim olur." Bu tarif şerhten ve bir mahiyete delil olmaktan mahrumdur.

4- "İlim öyle bir varlıktır ki; onunla muttasıf olan yaptığı şeylerden emin olur." Bu tarif ilmin icaplarından birini ifâde etmekte ise de, ilmi ancak kısmen açıkladığından ilme nazaran daha özeldir. Bu tarif, Allah'ın ve sıfatlarının ilmini ihata etmemektedir.

5- "İlim bir şeye olduğu gibi inanmaktır." Mutezile'nin yaptığı bu tarife Gazâlî iki cihetten itiraz ediyor. a) Bu ifâdeyle ilim özelleştirilmiştir. Halbuki ilmin hiçbir şey olmayan madum ile de ilgisi vardır. b) Bu tarifte inançla ilim birbirine karıştırılmıştır. Hiçbir ilmi olmayan mukallidin de inanç sahibi olduğunu unutmamak lazımdır.

Bütün bu tariflere böylece itirazlarda bulunan Gazâlî'ye göre ilim müşterek bir isimdir. Yani muhtelif şeylere ilim denilebilir. Bu sebeple de ilmi hakiki bir surette tarif etmek güçtür. Gazâlî ilmin ancak misal ve izâhlarla anlatılabileceği fikrindedir.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Orman, Sabri, "Gazali'nin Hayatı ve Eserleri", **İslâmi Araştırmalar Dergisi**, Ank., 2000, c. XIII, sy. 3-4, s. 23.

¹⁰⁵ Gazâlî, **el-Mustasfâ min ilmi'l-Usûl**, İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi, (Çev. Yunus Apaydın), Rey Yay., Kayseri, 1994, c. I, s. 61.

Bununla birlikte o öz olarak şöyle bir tanım yapar: "İlim, eşyayı olduğu gibi bilmek ve tanımaktır."¹⁰⁷ Bir başka yerde; "İlim, dünya ve ahiretle alâkalı şeyleri, akıl ile alâkalı gerçekleri bilmektir"¹⁰⁸ der. Bu da gösteriyor ki, ilmin alanı çok geniştir.

İlim, bütün mevcudatın sadece kendilerine bakan yönünü bilmek değil, onların ahirete bakan yönlerini de bilmektir. Yani, ilim bütün mevcudatı, görünen ve görünmeyen yönleriyle birlikte bir bütün olarak bilmektir.

Özetle ifâde edecek Gazâlî, bilginin var olduğunu söyler ve bilgiyi şu şekilde tanımlar: "Bilgi, içinde hiçbir şüphe kalmayacak şekilde bilinen, kendisinde yanlışlık ve vehim ihtimali varit olmayan, kalbin yanlışlığına inanmadığıdır." Yani Gazâlî'ye göre bir şeyin kesin derecesinde bilgi sayılabilmesi için; öncelikle kişinin onu apaçık bir şekilde bilmesi ve ayrıca bu şeyin doğru olması gerekir. Yalnızca bunlar da yetmez aynı zamanda kişinin o şeyin doğruluğuna inanması gerekir. Gazâlî'ye göre beş duyu akıl ve kalp insandaki bilgi elde edebilen kuvvelerdir. Ancak başta duyular ve akıl sınırlı bir güce sahip oldukları için her zaman onlarda doğru bilgi alamayabiliriz. O halde duyular ve aklın verilerinin deneye tabi tutulmaları gerekir. Şayet deney sonucu doğrulukları sabit olursa, o zaman o bilgiler doğru bilgi olarak kabul edilmelidirler.¹⁰⁹

Gazâlî'nin ilimleri taksimine gelince: Bu konuda kesin bir Tasnîften bahsetmek güçtür. Çünkü müellif ilimleri muhtelif eserlerinde muhtelif şekillerde taksim etmiştir.¹¹⁰ Biz burada ilimlerin taksimi konusuna girmek istememekle beraber, İhyâ'daki taksimata kısaca değinmek istiyoruz. Gazâlî İhyâ'da ilimleri farz olmalarına göre şu şekilde taksim etmiştir.¹¹¹ 1-Şer'î ilimler, 2-Şer'î olmayan ilimler.

Şer'î (dinî) ilimler ile peygamberlerin getirdiği ilim kastedilmektedir. Şer'i ilimlerin usûl'u, furû'u, mukaddimâtı ve mütemmimâtı vardır. Kitap, Sünnet, İcma-i Ümmet ve Asâr-ı Sahabe usûlu, fıkhi ve kalbi ilimler de furû'u teşkil ederler. Mukaddimât dil ve gramer ilimlerinden ibarettir. Kur'ân, asâr ve ahbâr ilimleri ise mütemmimâtın cüzleridir.

Şer'i olmayan ilimler başlıca üç bölümdür: 1-Mahmud ilimler. 2-Mezmum ilimler. 3-Mübah ilimler.

¹⁰⁶ Gazâlî, **el-Mustasfâ**, c. I, s. 61-63.

¹⁰⁷ Gazâlî, **İhyâ**, c. I, s. 28.

¹⁰⁸ Gazâlî, **İhyâ**, c. III, s. 18.

¹⁰⁹ Gazâlî, **el-Mustasfâ**, c. I, s. 33.

¹¹⁰ Çubukçu, İ.A., "İslam Müelleflerine göre İlimlerin Taksimi ve Bunlar Arasında Gazzali'nin Yeri", **AÜİFD**, sy. VII., 1958-1959, s. 126.

¹¹¹ Gazâlî, **İhyâ**, c. I, s. 92.

1.3. Mutasavvıflara Göre İlim

Mutasavvıfların kendilerine has bir bilgi kriterleri vardır. Genel olarak iç tecrübeden güç alan bir bilgi merkezleri vardır. Bu bilgi iç aydınlanma ile elde edilir. Bu aydınlanma için belli merhaleleri kat etmiş olmak gerekir. Bu bilgi ise eşyanın hakikatini kavramakla mümkün olur.¹¹²

Bilgiyi genel olarak iki kategoride ele alan sûfiler, ilkinde öğrenmekle elde edilen bilgiler anlamında "ilim" veya "husûlî bilgi"; diğerine de Allah ile ilgili bilgi anlamında "marifet" veya "huzûrî bilgi" adını vermişlerdir.¹¹³ Sûfiler nazarında nihâî planda olan tek bilgi, husûlî ilimden huzûrî ilme, ilimden marifete doğru tekâmül eden bilgidir.¹¹⁴ Dolayısıyla mutasavvıflara göre, bilgi derken daha çok "marifet" anlaşılır.

"a-r-f" kökünden türeyen mârifet veya irfan kelimeleri lugatte tanımak, (duyu organları ile) bilmek, idrâk etmek, bir şeyi becerebilme yeteneği anlamlarına gelir.¹¹⁵ Tasavvufta, Allah'a dair olan bilgi başta olmak üzere bütün varlık ve olayların mahiyeti hakkındaki bilgiye marifet denilmiş ve âlim ve ârif arasında açık bir ayırım yapılmıştır.

Tasavvuf anlayışının, İslâm düşüncesine dâhil etmiş olduğu canlılık ve zindeliğin temelinde bu mârifet anlayışı bulunmaktadır. Mârifet, buraya kadar tarifini yapmaya çalıştığımız ilimden tamamen farklı bir şeydir. Zira ilim bilmek mârifet ise tanımak anlamındadır. İlim yolunda olanlara âlim, mârifet ve irfan yolunda olanlara ise ârif denilir. İrfan, keşif, ilham, ilmi ledün, sezgi gibi daha başka terimlerle de isimlendirilen marifet, kalp kaynaklı vasıtasız bir bilgidir.¹¹⁶ Marifet genel itibarıyla delile dayalı kesin bilgi olarak tanımlanmaktadır.¹¹⁷

Âlimlere göre, mârifet ilim anlamındadır. Ancak ilmin özel bir çeşididir. Her ilim mârifet ise de her mârifet ilim değildir. Sûfilere göre mârifet: Allah'ı, isim ve sıfatlarıyla bilmek, gönülden Allah'ın isteğine ve buyruğuna uymaktır.¹¹⁸

Mutasavvıflar, marifeti çeşitli ayırımlara tâbî tutmuşlardır. Bu ayırımları yaparken marifetin bir yönüyle "eser" merkezli, kesbî, veya elde edilebilir; diğer yönüyle "müessir" merkezli, vehbî veya elde edilemez olması üzerinde dururlar:

¹¹² Albayrak, Halis, **Kur'an'da İman Gayp İlişkisi**, Şule Yay., İst., 1993, s. 53.

¹¹³ Öztürk, Yaşar Nuri, **Tasavvufun Ruhu ve Tarikatler**, Yeni Boyut Yay., İst., 1990, s.115.

¹¹⁴ Hamîdüddîn, M., **İlk Sûfiler**, (Çev. Mustafa Armağan), İslâm Düşüncesi Tarihi, İst.1990, c. I, s. 369.

¹¹⁵ İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, "a.r.f.", c. II, s.745.

¹¹⁶ Kara, Mustafa, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, Dergâh Yay., İst., 1995, s. 129.

¹¹⁷ Tahânevî, **a.g.e.**, c. III, s. 995.

¹¹⁸ Soysaldı, İhsan, "Tasavvufta Aşk ve Marifet", (http://portal.firat.edu.tr/Disaridan/_TEMP/278/file/1998-1, 18 Haziran 2015).

Sözelimi, Ebû Saîd el-Harrâz'a (ö.277/890) göre mârifet iki türlüdür. Biri Hakk vergisidir, diğeri kulun gayretiyle kazanılır.¹¹⁹ Zünnûn Mısıri' ye (ö.245/859) göre: "Marifet üç kısımdır: 1. Bütün müminlere ait olan marifet, 2. Filozoflar ve âlimlere ait olan marifet, 3. Allah'ın velilerine ait olan marifet."¹²⁰

Bu ayırımlardan da açıkça anlaşıldığı gibi marifetin iki yönü vardır: Kesbî yönü ve vehbî yönü. Şöyle ki, sûfî mücâhede içinde bulunur, ibadete sarılır; ancak Allah'ın desteği olmadan bu bilgiyi elde edemez, hakikatlere ulaşamaz.¹²¹ Sûfiye düşen, nefsinin çeşitli pratik ve zihnî faaliyetlerle tezkiye etmek suretiyle, onu kötü düşüncelerden, bedeninin ihtiraslarından kurtararak, dış duygu ve akıl kuvvelerini de aşp, onlardan daha güçlü olan kalp kuvvelerine ulaşmak ve ruhu, ilminin kaynağı kılmak çabasını ortaya koymak suretiyle, kendisini ilim elde etmek için hazırlamaktır. Bundan sonrası Allah'ın lutfuna, vergisine bağlıdır.

Sühreverdî (ö.632/1234) şöyle der: İmanın her bir mertebesine ait bir ilim vardır. İslâmî ilimler, lisânî ilimler; imânî ilimler ise kalbî ilimlerdir. Kalbî ilimlerin genel ve özel olmak üzere iki özelliği bulunmaktadır. Genel olanı İlmü'l Yakîn'dir ki buna nazar ve istidlâl ile ulaşılır. Bu ilmi hem dünyevî ilimlerle uğraşan hem de uhrevî ilimlerle uğraşanlar elde edebilir. Özel olanına gelince, bu ilim sadece âhiret ulemâsına hastır ki bu da Allah'ın, mümin kullarının kalplerine, imânları artması için ilham ettiği sekînet ve ferahlıktır.¹²²

Kelâbâzî'ye göre ilim, bir şeyin üzerindeki esrar perdesi kaldırıldıktan sonra ortaya çıkan şeydir. İlim, gönlün görmesi, görünen şeydeki şüphelerin ve akıldan geçen düşüncelerin ortadan kalkması ve gönlün gördüğüne emin olmasıdır.¹²³

İlim, teorik ve soyut bilginin adıdır. O akıl, nakil ve duyu organları aracılığıyla kazanılır. Mârifet ise deneysel ve pratik bilginin adıdır. Keşf ve ilham yoluyla elde edilir. Batınî olma özelliği taşır ve dayanağı kalbtir. Aklın vasıtaları dışında, Allah'ın doğrudan vergisidir. Akla dayalı bilgi, kâl (söze dayalı), marifete dayalı bilgi ise hal (yaşamaya dayalı) ilmidir. Mutasavvıflar mârifeti belirlemek için ilim konusunu üçe ayırarak ele alırlar:

¹¹⁹ Serrâc, Ebû Nasr, **el-Luma'**, Kahire, 1960, s. 56.

¹²⁰ Attar, Ferdüddin, **Tezkiretü'l-Evliyâ**, (Çev., Süleyman Uludağ), İst., 1991, s. 186-187.

¹²¹ Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed, **Taarruf li Mezhebî Ehli't-Tasavvuf**, Kahire, 1980, s. 78.

¹²² Sühreverdî, Ebû Hafs Ömer, **Avârifü'l-Ma'ârif**, Beyrut, 1966, s. 40.

¹²³ Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed, **Bahru'l-Fevâid el-Meşhûr bi-Maâni'l-Ahbâr**, (thk. Muhammed Hasan İsmail- Ahmed Ferid el-Mezîdî), Dâru'l-Kütübu'l-İlmiyye, Beyrut, 1999, s. 149.

1. Allah'tan olan ilim (minallah). Bu şariat ilmidir, kulun sorumlu olduğu pratik ve ahlâki görevlerdir.

2. Allah'la beraber olan ilim (maallah). Hakk'a giden yolun hal ve makamları, velilerin derecelerinin açıklanması ile ilgili ilimdir.

3. Allah ile olan ilim (billah). Veliler Allah'ı bu ilimle tanırlar. O'nun tarif ve tanıtmaması olmasa, velilerin Allah'ı tanımaları mümkün değildir.¹²⁴

Mutasavvıflar, iki türlü realitenin varlığını kabul ederler. Bunlar, görünen ve görünmeyen, yani zâhir ve bâtıdır. Bâtın kelimesi, zâhir kelimesinin karşıtı olarak kullanılır. Gizlilik, kapalılık, bir şeyin iç yüzüne vakıf olmak anlamına gelir. Sufilere göre, ilim, kaynağından alınır, o da ebedidir. Bilgi inceleme yoluyla kazanılmaz, o, Allah'ın, istediğinin gönlünde yaktığı bir ışıktır. Sıradan insanlar ise duyu yolu ile elde ettiği bilgidir öğrenirler. Bu öğrenme duyumsamaya ve gözlemlemeye dayanır.¹²⁵

Tasavvuf ehli ilmi, kendisine nakledilen bir rivâyetin aktarılması veya zihnî çıkarıma dayalı bir hüküm olarak görmekten ziyâde "manevî aydınlanmaya yahut kesinlik tecrübesine (yakîn) yol açan bir nur" şeklinde tanımlamışlardır. Onlar, Allah'ın nurundan yansıyan bu ışığı "kalp gözü" dedikleri manevî yeteneğin, hakikati görmesi için zorunlu kabul etmektedir. Bu durumda sûfîlerin mârifet dedikleri bilgi, manevî tecrübe (zevk) olarak yaşanan zâhidâne hayat tarzının, ahlâkî temizliğin arındırdığı insan ruhuna yansıyan aydınlanma sürecidir. Sûfîler, bazı durumlarda tasavvufî bilginin hadîs ve fıkıhtaki ilim tasavvurundan farkını ve özgünlüğünü vurgulamak için mârifet terimini ilimden, ârifî âlimden ayırarak kullanmayı tercih etmişlerdir. Fakat bu bakış açısı, erken dönemden itibaren ünlü sûfîlerin ilim terimini sistemlerinin merkezi bir kavramı olarak kullanmasına engel olmamıştır.

Tasavvuf geleneğinin tarihini yazan Kuşeyrî gibi önemli âlimler mârifeti ilimle eş anlamlı saymışlardır. Gazzâlî'nin önemli kaynaklarından olan Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtü'l-kulûbü*'nde ilim üstün bir değer olarak ele alınmış, bununla beraber tasavvufî bilgi de "mârifet ve yakîn ilimleri" şeklinde tanımlanmıştır. Bunların yanı sıra Muhâsibî'nin *Kitâbü'l-İlm*, Hakîm et-Tirmizî'nin *Kitâbü Beyâni'l-İlm*, Gazzâlî'nin

¹²⁴ Kara, Mustafa, "Marifet", (<http://www.enfal.de/sosyalbilimler/m/013.htm>, 18 Haziran 2015).

¹²⁵ Bardak, Ahmet, **Kur'an'da İlm-i Ledünni**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2005.

İhyâ'sının Kitâbü'l-ilm bölümü gibi çalışmalar, sûfîlerin ilim kavramına yaklaşımlarını ve ona atfettikleri önemi göstermektedir.¹²⁶

Mârifetin mukaddimesinin ilim, ilimsiz mârifetin muhal, mârifetsiz ilmin vebal olduğuna inanan sufiler mârifetin ledünnî bir ilim sayıldığı görüşündedir. Onlara göre bu ilimde vehmin tesiri bulunmadığından ismet (mâsumiyet, saflık) vardır; diğer ilimler ise vehmin etkisi altında oldukları için saf ve mâsum değildir.¹²⁷

Sufiler, ilimleri geldikleri kaynaklara göre bazı tasnîflere tabi tutmuşlardır. Onlara göre vahiy ile gelen ilim, ilm-i nebevî, ilhamla gelen ilim ise ilm-i ledünnîdir. Vahiy, gaybi bir emrin açıklanması, ilham ise gaybi bir emrin kapalı bırakılmasıdır.¹²⁸

Burada büyük mutasavvıf Mevlâna'nın ilme ve alime bakışını kısaca nakletmek istiyoruz. İlme çok büyük önem veren Mevlâna; "İnsanlık ilimle itibar kazanmıştır. İlim Hz. Süleyman'ın mührü gibidir, ilim sayesinde bütün dünya insanın hükmü altına girer, dünya bir sûret, ilim ise onun canıdır" diyerek ilmin kendi bakış açısıyla ne kadar önemli olduğunu belirtmiş ve onu hayat veren bir mürşit olarak görmüştür. Aynı zamanda ömrünü ilme adayan Mevlâna'ya göre ilim, sahibini Allah'a (c.c) ulaştıran bir vasıta. İlim de aşkla yapılmalıdır. Ona göre "ilim bilmeyi, aşk olmayı" öğretir.¹²⁹

Burada kısaca da olsa mutasavvıflara göre ilmi (mârifeti) elde etmenin yollarından bahsetmek yerinde olacaktır. Mutasavvıflara göre ilmi elde etmenin yolu üçtür.

1. Duyular: Mutasavvıflara göre duyu organları aracılığı ile elde edilen duyular ve bu duyulara dayanan bulgu ve bilgiler bizi gayb âleminin bilgisine ulaştıramaz. Çünkü gayb âlemi duyu organlarımızın algı alanı dışında kalır. Duyu organlarının algılarına dayanan akıl da bu alanda yetersizdir. Dolayısıyla duyu organlarının güvenilirliği ancak kendi şartları içerisinde, yani şehadet âlemi için sözkonusudur. Şehadet âleminde bile duyu organları ya objeden ya da süjeden kaynaklanan sebeplerden dolayı zaman zaman bizi yanıltabilmektedir. Dolayısıyla duyular kendi başına bize kesin bilgiyi verememektedir.¹³⁰

¹²⁶ Çiçek, Yakup, "İlim Nedir?" **Reyhan Dergisi**, sy.18. (<http://reyhandergisi.com/yazi/9/ilim-nedir>, 18 Haziran 2015); Ayrıca bkz., Kutluer, İlhan, "İlim", **DİA**, İst., 2000, c. XXII, s. 110.

¹²⁷ Uludağ, Süleyman, "Mârifet", **DİA**, Ank., 2003, c. XXVIII, s. 54.

¹²⁸ Gazâlî, **Risâletü'l-Ledünniye**, s. 61-62.

¹²⁹ ÖZCAN, Hüseyin, "Mevlâna'da Aşk ve İlim", **Yağmur Dergisi**, sy.37, (Ekim-Kasım-Aralık) 2007.

¹³⁰ Bu konuda bkz., Gazâlî, **el-Münkız**, s. 36-37; Bolat, Ali, "Muhâsibî'nin Bilgi Kaynaklarına Bakışı", **Ondokuz Mayıs Ün. İlahiyat Fak. Dergisi**, 2001, sy. 12-13, s. 367.

2. Akıl: Tasavvuf ehli, Allah'ı akılla tanımanın mümkün olmadığını, O'nu ancak Allah'ın kendisini bize tanıtmasıyla tanıyabileceğimizi kabul ederler. Bu da ibadet, itaat ve manevî yükseliş sonucu, O'ndan kalbe gelecek olan keşf, ilham veya ledünnî bilgi sayesinde olacaktır. Bir bakıma mutasavvıflar, keşf ve ilhamı, akıl gibi, hatta daha ileri aşamada bilginin kaynağı saymaktadır.¹³¹ Sufilerin akıl ile ilgili bu görüşlerinden hareketle, tasavvufî düşüncede aklın tamamen reddedilmiş olduğu düşünülmemelidir. Çünkü bu sistem içinde akıl, bazı cüz'î hakikatleri keşfetmek ve ilahî buyrukları düşünerek kabul etmek için bir vasıta sayılmaktadır. Kelâbâzî (ö.380/990), sûfîlerin, akıl sahiplerinden başkasının Allah'ı tanıyamayacağı, aklın insan için bir alet olduğu ve kulun bu alet vasıtasıyla kendisine tanıtılan şeyi tanıyabileceği konusunda ittifak ettiklerini ifâde etmektedir.¹³²

Öyle anlaşıyor ki, sufiler akla, Allah'ın iradesine uyum gösterdiği, Allah'ın bilinmesi sürecinde bir yere kadar faydalı olduğu ve ondan sonra acizliğinin kabul edildiği derecede değer vermektedirler.

3. Kalb: Kalp, beşerî bir organ olarak insanın yüce bir yönünü, zengin ruh dünyasını, aklî ve zihnî gücünü, insanın temel eğilim ve tercihlerini sembolize etmektedir. Kalb insanın anlama, kavrama, düşünme ve şeylerin hakikatini bilme yönünü, başka bir ifâdeyle insanı insan yapan ve diğer canlılardan ayıran temel niteliğini dile getirir.¹³³ Gazâlî kalbin tarifini yaparken kalbin iki manasını ön plana çıkarır. Ona göre, vücuda kan pompalayan et parçası olan kalbin dışında anlama, bilme, kavrama kabiliyetine sahip bir rabbâni lâufe olan kalp vardır. İşte insanoğlu, ancak kalbin bu yönüyle Allah'ın marifetine hazırlanabilir. Kalbin dışında herhangi bir azasıyla mârifete hazırlanamaz. O halde Allah'ı bilen, Allah'a yaklaştıran ve Allah nezdindeki sırları keşfeden kalptir.¹³⁴

Sûfîlerin duyular, akıl ve kalbe ilişkin değerlendirmelerinden hareketle tasavvufî bilginin bir yönüyle duyuları ve akli önemsediği, söz konusu bilgi edinme araçlarının tasavvufî bilginin elde edilmesinde araç ve basamak olarak görüldüğü sonucuna ulaşılabilir. Şöyle ki; sûfî mutlak bilgiyi arıyor olsa da, fizikî bir dünyada yaşadığının ve mutlak bilgiye ulaşmak için yine bu dünyaya ait bilgilerden hareket etmesi gerektiğinin;

¹³¹ Örneğin bkz., İbn Arabî, Ebû Bekr Muhyiddin, Fusûs'u'l-Hikem, (Çev., Nuri Gençosman), **MEB**, İst. 1992, s. 59.

¹³² Kelâbâzî, **Taarruf li Mezhebî Ehli't-Tasavvuf**, s. 81.

¹³³ Uludağ, Süleyman, "Kalb", **DİA**, İst., 2001, c. XXIV, s. 230.

¹³⁴ Gazâlî, **İhyâ**, c. I, s. 7.

dolayısıyla, marifet sürecinde, duyusal ve aklî bilginin kendisi için bir yere kadar gerekli olduğunun bilincindedir.¹³⁵

1.4. Cahiliyye Döneminde İlim

İslâm öncesi Arabistan'da, bilhassa Arap yarımadasının orta bölgelerinde ulaşılan fikri seviye ile ilgili bilgilerimiz bugün hala oldukça sınırlıdır. Yeni bulunan belgeler ve derinlemesine yapılan araştırmalar da, maalesef bu kanaati değiştirmemekte ve genel olarak zayıf ve kuşkulu verilerden çıkarılan sonuçlarla yetinilmek zorunda kalınmaktadır.¹³⁶ Cahiliye dönemine ait yegâne kaynak o döneme ait olan şiirlerdir. Bununla birlikte şiirlerin yanında Kur'ân-ı da ikinci bir kaynak olarak kabul edebilir ve Kur'ân'ın kelime hazinesinin daha erken bir durumu yansıttığını söyleyebiliriz. Çünkü Kur'ân çeşitli vesilelerle Cahiliyye devrinin akli ve fikri hayatıyla ilgili bazı bilgiler vermektedir. Ancak eski kelimelerin çok ince bir anlam değişikliğine uğradığını veya yeni kelimelerin ortaya konulduğunu da gözden uzak tutmamalıyız.

Arap dilcileri "şî'r" in "bilgi" olduğunu savunurlar. Arapça "şa'ir" kelimesinin, orijinal olarak "bilen kişiyi", "şî'r" kelimesinin de "bilgi"yi ifâde ettiği ileri sürülmektedir. Ancak burada ne tür bir bilginin kastedildiği tartışmalı bir meseledir. Onun sihirsî bir bilgi olabileceği de ileri sürülmüştür.¹³⁷ Bununla birlikte Halife Ömer'e atfedilen bir söze göre, şiir, ilahi vahiy kendilerine daha iyi bir bilgi getirmeden önce, Araplar'ın sahip olduğu anmaya değer, yegane bilgi idi.¹³⁸ "Şiir Arabın divanıdır" şeklindeki söz de bunu destekler. Çünkü şiirin, Arab'ın ahlak ve âdetlerini içine alan bir sicil defteri durumunda olduğu ifâde edilmektedir. Yani Arab'ın her şeyini orada bulmak mümkündür.

İzutsu, Cahiliyye Arapları'nın anladığı ilmi şu şekilde tanımlamıştır. "İlim, kişi veya kabile tecrübesiyle garanti altına alınan, bu yüzden objektif ve evrensel bir geçerliliği iddia edilebilen, sağlam ve iyice kökleşmiş bir bilgidir."¹³⁹

Cahiliye çağında ilim, bir kişinin, bir şey hakkında kendi şahsi tecrübesiyle elde ettiği bilgi demektir. Bu anlamda ilim, zannın zıddı idi. Zan, tecrübeden değil, sübjektif düşünceden hasıl olan, bundan dolayı güvenilemeyen bilgi idi. İslâm öncesi devrin şairi

¹³⁵ Bolat, Ali, **a.g.y.**, s. 370.

¹³⁶ Özcan, **a.g.e.**, s. 11.

¹³⁷ Çağatay, Neşet, **İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, 4.baskı, Ank., 1982, s. 149.

¹³⁸ Özcan, **a.g.e.**, s. 12.

¹³⁹ İzutsu Toshihiko, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, s.56; Ayrıca bkz., Özcan, **a.g.e.**, s. 15-16.

Tarafa'nin, aşağıdaki beyti, ilim ile zan arasındaki bu ayrılığı gayet güzel belirtir: Şair diyor ki: "Ben deneyimle bilirim ki kişinin mevlası (efendisi) zelil olursa, kendisi de zelil olur" ve şair bunun zan değil, kendi bilgisi (ilmi) olduğunu belirtiyor. Bu sözüyle demek itiyor ki: bu kesin bilgidir, çünkü kendi tecrübesinden hasıl olmuştur, objektif tutarlığı olmıyan güvenilmez zan gibi değildir.¹⁴⁰

Kısaca ifâde edecek olursak; Cahiliye döneminde "ilim", "zan"nın zıddıdır. Cehl bazı şiirlerde farklı olarak kullanılmakla beraber, o dönemde genellikle ilmin değil hilmin zıddı olarak kullanılmıştır.¹⁴¹ O halde cahiliye çağında ilim, bir kişinin bir şey hakkında kendi şahsi tecrübeleriyle, yaşayarak ve deneyerek elde ettiği bilgi anlamında kullanıldığını, bu anlamda da zannın zıddı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴²

Bütün bunlardan anlıyoruz ki, cahiliye döneminde ilmin kaynağı, şahsın ve kabilenin tecrübeleridir. Zirâ bugünkü maddeci, materyalist ilimde de olduğu gibi, kaynağında bir din ve vahiy kavramı yoktur. O dönemin insanları ilim olarak, kişinin daha geniş manada kabilenin tecrübesiyle sabit, asırlarca denenerek gelmiş bilgiyi anlarlar. Bu tür bilgiler genellikle nesillerce söylene söylene darbı meseller şekline dönüşmüş ve nakledilegelmiştir. Cahiliye insanlarıncı bu ilmin zıddı, sübjektif düşünceyi ifâde eden herkesin kendi görüşüne uygun gördüğü denenmemiş bilgi türü olan zandır.

1.5. Kur'ân'a ve Muhaddislere Göre İlim

Yüce dinimizin birinci ve temel kaynağı durumunda olan Kur'ân-ı Kerim, biz insanların dünya ve ahiret hayatında huzur ve mutluluğa kavuşmasını temin etmek için gönderilmiş, bizlere yol göstericilik yapan bir kitaptır. Kur'ân'ın insanlara hidâyet etmesi konusu, ancak akıl ve ilim yoluyla mümkün olabilmektedir. Bunun dışında hidâyetin gerçekleşmesi çok zor hatta imkansızdır. İşte bundan dolayı da, ilim Kur'ân nezdinde çok değerli bir konuma sahiptir. Ancak hemen ifâde edelim ki, Kur'ân'da terminologların yaptığı gibi bir ilim tarifi bulmak mümkün değildir. Bu onun üslubuna da uygun düşmez. Kur'ân'da anlatılan hakikatler Allah (c.c.)'ın isim ve sıfatlarına âyine olmak üzere anlatıldığından ilim kelimesi değişik şekillerde kullanılmıştır. Onun bu

¹⁴⁰ İzutsu, **a.g.e.**, s. 55-56.

¹⁴¹ Özcan, **a.g.e.**, s. 15-16.

¹⁴² Bilgiz, Musa, "Kur'an'da İlim Kavramı", **Diyanet İlmi Dergi**, c. 46, sy., 1, 2010, s. 108.

değerinden dolayıdır ki, Kur'ân-ı Kerim bir çok âyetinde bazen ilmin değerine, bazen ilmin kaynağına bazen de ilmin çeşitlerine serahaten veya remzen işaretler vardır.

Kur'ân da ilim kökünden türeyen kelimelerin hem Mekki, hem de Medeni ayetlerde isim, fiil ve masdar olarak birçok kez kullanıldığı görülmektedir. Bu durum bilgi ve bilme faaliyetinin, Kur'ânî mesaj bakımından merkeziliğini ve onun anahtar kavramlarından biri olduğunu ortaya koymaktadır. Bu ifâdenin Kur'ân-ı Kerim'de bu denli vurgulanmasını duyan bir gayrimüslim dahi ilim ya da bilginin İslâm'da ne kadar önemli olduğunu anlamakta zorlanmayacağı gayet açıktır.

Fiil, masdar ve isim kipleriyle Kur'ân'da en çok geçen kelimelerden birisi olan ilim, hem Allah, hem insan, hem de melekler ve diğer ruhani varlıklar hakkında kullanılmıştır. Geçtiği pek çok ayette bilgi ve bilmek anlamına gelen bu sözcük, kimi yerlerde anlama, görme, rey ve dirâyet gibi anlamları da içerir.¹⁴³

Ancak somut olarak bilginin tanımı, kısımları, hakkında dile getirilmiş müsbet veya menfî bir hüküm, insanla Allah ilmi arasındaki farklar gibi bilgiler Kur'ân'da yer almaz.¹⁴⁴ Aslında bu tür detaylara girmek Kur'ân'ın gönderiliş maksadına uygun da değildir. Çünkü o, bir Kelâm kitabı olmadığı gibi, felsefe kitabı da değildir. O, ilmin üstünlüğünü ifâde sadedinde bilenlerle bilmeyenlerin eşit olamayacağını,¹⁴⁵ ve Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığını¹⁴⁶ ifâde eder. Meleklerin bilgisinin Allah'ın onlara öğrettiği kadar olduğunu¹⁴⁷ dile getirir. İnsanların bilgisiyle ilgili herhangi bir sınırlamadan söz etmez, sadece onların, Allah'ın ilmini ihata edemeyeceklerinden bahseder.¹⁴⁸

Kur'ân da ilim kelimesiyle daha ziyâde, kaynağı ilahî olan bilgi (vahiy) kastedilmektedir. Ancak Kur'ân'daki ilim kavramı sadece ilâhî ilme, Allah'ın ilmine veya vahye delalet etmemekte, bununla birlikte insanların zihni özellikleri sayesinde gerçekleştirdiği bilme, anlama, farkına varma ve hatırlama gibi etkinlikler ile diğer varlıkların kabiliyet ve çabalarıyla elde ettikleri bilgiler için de bu terimler kullanılmaktadır.¹⁴⁹

¹⁴³ Canatan, Kadir, "İslam Epistemolojisinin Temelleri: İlim ve Hikmet", **İslamiyat**, c. III, sy. 1, Ank., 2000, s. 148.

¹⁴⁴ Keskin, Halife, **a.g.e.**, s. 90.

¹⁴⁵ **Zümer**, 39/9.

¹⁴⁶ **Talâk**, 65/12.

¹⁴⁷ **Bakara**, 2/32.

¹⁴⁸ **Bakara**, 2/255.

¹⁴⁹ Uyanık, Mevlüt, "İslami İlim Kavramsallaştırması", **İslamiyat**, VI, sy., 4, 2003 , s. 25.

Hatta ilim lafzının belirlilik takısıyla kullanılıp kullanılmamasının sonuca tesir etmediği¹⁵⁰ ifâde edilmektedir.

Kur'ân'a baktığımızda, ilim kelimesinin çok önemli bir dini terim olarak kullanıldığı hemen dikkatlerimizi çekecektir. Her şeyden önce ilim, Allah'a ait olan önemli bir vasıf olarak kullanılmaktadır. Tam anlamıyla gerçek âlîm (her şeyi bilen) ancak Allah'tır.¹⁵¹ Onun ilmi her şeyi kuşatmıştır.¹⁵² İnsanın ise, Allah'ın öğrettiğinden başka bir bilgisi (ilmi) yoktur. Her ilim sahibinin üzerinde daha fazla bilgiye sahip başka bir âlîm vardır.¹⁵³ Bu ilim dereceleri Allah'ta en mutlak ve en kâmil seviyede bulunmaktadır. Her şey O'nun ilminin gereği olarak gerçekleşmektedir. İnsan bir nimete ulaştığı zaman, "Bu bana bir ilimden dolayı verildi"¹⁵⁴ diyerek yaratılışa hükmeden ilâhî kararları yok saymamalıdır. Çünkü Allah, Peygamber'inden, "Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem"¹⁵⁵ demesini istemiştir. Allah'ın mutlak ilmine göre olup biten hadîselerde, âlimler için deliller, ibretler vardır. Allah'ın kendi hakikatlerini kavratmak için verdiği örnekleri ancak âlimler akleder, O'na hakkıyla saygı duyanlar da yine âlim kullarıdır.¹⁵⁶

Kur'ân'da, doğrudan doğruya insanın zihnî melekeleri sayesinde elde ettiği bilme, anlama, farkına varma, hatırlama gibi faaliyetleri için de ilim kökünden fiiller yer almaktadır. Meselâ "sebt günü" nün kutsallığını ihlâl eden İsrâiloğulları' nın bu dünyada aldıkları ilâhî cezayı gözlemleyenler olayı hatırlayıp bilmişlerdi.¹⁵⁷ Yine İsrâiloğulları, kendileri için mucizevî şekilde yerden fışkıran on iki pınarı görünce her kabile hangi pınardan içeceğini bilmiştir.¹⁵⁸ Bu âyetlerde ve yine hırsızlıkla itham edilen Yûsuf'un kardeşlerinin Mısırlı yetkililere tepkilerini ifâde eden âyette¹⁵⁹ ilim, fiil olarak zihnî çıkarıma yahut gözleme dayalı bilgiyi, bir kimsenin ne dediğini bilmeyecek kadar sarhoş olduğu durumda namaza durmaması gerektiğini belirten âyette de¹⁶⁰ fiilî şuur-luluk halini ifâde etmekte olduğu görülmektedir.

¹⁵⁰ Bilgiz, **a.g.e.**, s. 110-111.

¹⁵¹ **Cum'a**, 62/8.

¹⁵² **En'âm**, 6/80.

¹⁵³ **Âl-i İmrân**, 3/7; **Yûsuf**, 12/76.

¹⁵⁴ **Zümer**, 39/49.

¹⁵⁵ **En'âm**, 6/50.

¹⁵⁶ **Ankebût**, 29/35; **Rûm**, 30/22; **Fâtır**, 35/28.

¹⁵⁷ **Bakara**, 2/65.

¹⁵⁸ **Bakara**, 2/60; **A'râf**, 7/160.

¹⁵⁹ **Yûsuf**, 12/73.

¹⁶⁰ **Nisâ**, 4/43.

Allah'ın gök cisimlerinin hareketi için belirli konaklar tayin etmiş olmasını, insanların takvim ve hesabı bilmelerine yönelik olduğunu bildiren âyette¹⁶¹ sözü edilen bilgi sırf aklî bilgidir. İnsanın doğduğunda hiçbir şey bilmediğini,¹⁶² ileri yaşlılık dönemine ulaşınca da bildiklerini bilmez duruma geldiğini ifâde eden âyetlerde¹⁶³ tecrübî birikime dayalı bilgilere işaret edilmiştir.

Suat Yıldırım ilim konusuyla ilgili olarak şöyle demektedir: "İlim maddesi, Kur'ân-ı Hakîm'de en çok kullanılan birkaç kökten biri olup çekimleri ve müştaklarıyla beraber yaklaşık dokuz yüz defa varid olmuştur. Kur'ân kelimelerinin toplamının 78.000 kadar olduğunu düşünürsek, yaklaşık her 90 kelimedenden birinin ilmi hatırlattığını, bunun da çok dikkate değer bir sıklık teşkil ettiğini görürüz. İlim, bir şeyi tam, mükemmel bir şekilde bilmektir. Bu kökten gelen Âlim ismi, Kur'ân'da 153 yerde Allah'ı tavsif etmiştir. El-Alîm: "Olmuşu, olmakta olanı ve gelecekte olacak şeyleri bilen, Kendisine kâinattan hiçbir şey gizli kalmayan ve ilmi; küçük-büyük, zâhir-bâtın, gizli-açık her şeyi kuşatan" diye tarif edilmektedir. Ma'rife, şu'ur, fitna, akl, va'y, der', idrâk vb. gibi Arapçada bilmeyi ifâde eden kelimeler, ilmin özel şekillerine delalet ederler. Cenab-ı Allah'ın, bilmesini ilm kavramı ile ifâde edip, öteki kavramları Kur'ân'da insanlar için irad ettiği halde, kendisine bir defa dahi izafe etmemesi, elbette dikkate alınması gereken bir husustur. Az önce saydıklarımızdan fitna maddesi Kur'ân'da yer almaz. İdrak ise yalnız bir yerde gelmiş ise de müşakele babından kullanılmıştır, mutlak olarak Allah Teâla'ya izafe edilmemiştir."¹⁶⁴

Izutsu konuyla ilgili olarak; ilim kelimesi, Kur'ân'da çok önemli bir dinî anahtar terimdir. Kur'ân'da ilim, cahiliye dönemindeki gibi zannın, tutarsız, sahte bilginin zıddı anlamında olup, iyi oturmuş sağlam bilgi manasındadır. O halde zahirde ilmin bu anlamında değişen bir şey yoktur. Ancak ilmin oturduğu sağlam zemini gözden geçirirsek, iki sistemdeki ilim anlayışının değiştiğini görürüz. Söylediğim gibi ilim, bilginin güvenilir bir parçasıdır. Sağlamlığı, objektif bir şeyle garanti edilmiştir. Çünkü o, iyi bir kaynaktan gelmektedir. Buraya kadar İslâm öncesi şiirdeki ilim anlayışı ile Kur'ân'ın ilim anlayışı aynıdır. Yalnız ilmin alındığı sağlam zemine, kaynağa gelince iş değişir.

¹⁶¹ İsrâ, 17/12.

¹⁶² Nahl, 16/78.

¹⁶³ Hac, 22/5.

¹⁶⁴ Yıldırım, Suat, "Kur'ân Açısından İlim", *Yeni Ümit Dergisi*, sy. 76, 2007.

Kur'ân'da ilim kelimesi, ilahî vahiy düşüncesinden meydana gelen bir alana oturtulmuş ve bu alanda cahiliyye çağındakinden başka kelimelerle temasa geçirilmiştir. Artık şimdi ilim, başkasından değil, doğrudan doğruya Allah'ın vahyinden alınan bilgidir. Kelimenin tam manasiyle sağlamdır, haktır. Çünkü tek gerçek varlıktan gelmektedir. Bu, öylesine sağlam bir kaynaktır ki öteki kaynaklar bununla kıyaslanırsa temelden çürük, güvenilmez kalırlar. Bu ışık altında bakılınca eski birinin kendi tecrübesinden veya kabile tecrübesinden geldiği için sağlam kabul edilen bilgi çeşidi, zan derecesine düşer. Onun için cahiliyye devrinde sağlam kabul edilen bilginin pek büyük bir kısmı temelden bozuk, tutarsız, saçma tahminler olarak kabul edilmiştir.

Kur'ân, bir adım daha ileri giderek onların bilgileri olan zannın kaynağının hevâ, insan ruhunu yanlış yollara sevk eden, yanıltan hayvansal duygular olduğunu söyler. İslâm öncesi kullanılıştaki da hevâ, insanı şaşkına çeviren kara sevdâ anlamına gelir. Böyle hevâ peşinden gitmeğe Kur'ân-ı Kerim, "ittibâ'u'l-hevâ" der. Kişinin, kendi şahsi kaprislerinin peşinden gitmesini ifâde eder ve bu, ilmin tam karşısına konmuştur. İlim de Allah'ın hidâyetinden veya vahyinden başka bir şey değildir:

بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ

"Gel gör ki, haksızlık edenler, bilgisizce kötü arzularına (hevalarına) uydular."¹⁶⁵

Buradaki bi-ğayri ilmin (bilgi olmadan) ifâdesi, basit olarak bilgisizce manasına alınmamalıdır. Zira Kur'ân'a göre zalimler, yaptıklarını bile bile yapıyorlar. İlim kelimesi daha büyük bir ağırlık taşır. Bi-ğayri ilim, manası açıklandığı veçhile anlaşılan ilme tabi olmamayı ifâde eder. Hevaya veya ilme tabi olma arasındaki fark, aşağıdaki ayette gayet güzel açıklanmaktadır:

وَلَئِنْ أَتَبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا وَاقٍ

"Eğer sana gelen bu ilimden sonra, onların arzularına (heva) uyarsan, (işte o zaman) Allah tarafından senin ne bir dostun, ne de bir koruyucun vardır."¹⁶⁶

Şüpheye yer yok ki ilim kelimesi, Kur'ân'da anahtar kelime olarak kullanıldığı zaman kesin ve sağlam kaynaktan alınan bilgi anlamını ifâde eder ki bu (ilimde râsih olanlar,

¹⁶⁵ Rûm, 30/29.

¹⁶⁶ Ra'd, 13/37.

yani derine inenler) cümlesinde de bu manada anlaşılabilir. İlimde râsih olanlar, gerçek mü'minlerdir.¹⁶⁷

Kısaca, Kur'ân-ı Kerim'de yer alan "ilim" kavramı sadece vahiy veya salt insan aklı ile yani tecrübe ve okuyup öğrenme sonucunda elde edilen bir bilgi değildir. İlim, hem vahiy yoluyla ve hem de beşeri çabalarla öğrenilen ve öğretilen teknik, sanat, fiziki yani müspet ilimler, devlet idaresi; dini açıdan değerli kültür ve bilgi, canlı ve cansız varlıklara dair ilimdir. Yani ilim kavramı, dünya ve ahiret saadetine ulaştıran her türlü bilgi ve beceriyi, manası içine alan çok geniş anlamlı bir kavramdır.

Kur'ân'daki ilim telakkisi, mânâyı da maddeyi de kucaklamaktadır. Kaynak olarak Allah'ın ilmini esas alırken insana ve onun akli ürünlerine de değer vermektedir. Bu yüzden Allah'ın bildirdiklerine ilim derken, insanın ortaya koyduğu gerçeklikleri de ilim saymaktadır. Yeter ki bunlar, Allah'ın, insanın ve diğer varlıkların hukukuna riayet ederek hem dünya hem de ahiret için yararlı olsunlar. Kur'ân açısından ilim kavramının kapsamına, Allah'ın ilmi, vahiy, sahih hadîsler, doğru haberler, eşyaya ait bilgiler, beşerin akli çaba, gözlem ve deneyle elde ettiği doğru ve gerçeklik değeri olan, dünya ve ahiret için yararlı olan tüm bilgiler girmektedir.¹⁶⁸

Son olarak burada, İslâm ilmi ve düşüncesinin temelini oluşturan Kur'ân'ın, diğer din kitaplarında olmayan farklı bir özelliği üzerinde durmak istiyoruz. Buna göre Kur'ân, akıl ve metafizik bağlamında düşünmeye her ilâhi kitaptan daha çok yer vermiştir. Kur'ân, bu doğrultuda yapılan düşünme ve müzakere faaliyetini, aklî ve tecrübî delillere dayandırır. Bunda en çok dayandığı ve güvendiği boyut ise okuma ve ilimdir. Kur'ân pek çok âyette muhatabına ilmî, aklî ve mantıkî sorular sorarak âdetâ meydan okumaktadır. Bu doğrultuda; "Ne oluyor size? Nasıl hükmediyorsunuz? Hiç düşünmüyor musunuz? Yoksa sizin açık bir deliliniz (ilminiz) mi var? Varsa kitabınızı getirin (görelim)"¹⁶⁹, "Yoksa O'ndan başka birtakım tanrılar mı edindiler? De ki: Haydi delillerinizi getirin! İşte benimle beraber olanların Kitab'ı ve benden öncekilerin kitabı. Hayır, onların çoğu hakkı bilmezler; bu yüzden de yüz çevirirler."¹⁷⁰, "İçlerinde bir takım ümmîler vardır ki, (onlar) Kitab'ı (Tevrat'ı) bilmezler..."¹⁷¹, "Sizler Kitab'ı okuduğunuz (gerçekleri bildiğiniz) halde, insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor

¹⁶⁷ İzutsu, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, s. 56-57.

¹⁶⁸ Bilgiz, **a.g.e.**, s. 118.

¹⁶⁹ **Saffât**, 37/ 154-157.

¹⁷⁰ **Enbiyâ**, 21/ 24.

¹⁷¹ **Bakara**, 2/78.

musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?"¹⁷², "...De ki, yanınızda bize açıklayacağınız bir bilgi var mı?"¹⁷³ Bu bağlamda zikredilen daha pek çok âyet vardır; ancak biz meseleyi uzatmamak için bu kadarıyla iktifâ ediyoruz. Kur'an'ın düşünmeye, tefekküre ve akletmeye sevkettiği bu âyetler, aynı zamanda ilmin değerini ortaya koymaktadır.

1.5.1. İlme Dair Âyetler

Daha önce de ifâde edildiği gibi Kur'an-ı Kerim'de ilimle ilgili birçok âyet bulunmaktadır. Amacımız âyetleri tek tek sıralamak ve onların ilimle irtibatlarını ortaya koymak olmamakla birlikte bu konuda öne çıkan ve ilim dendiğinde ilk akla gelen bazı âyetleri burada zikretmeye çalışacağız.

1. "De ki: Rabbim! Benim ilmimi artır." ¹⁷⁴

İlimle ilgisi apaçık olan bu âyette Allah, Resûlü'nden kendisine çoğaltması için dua etmesini istediği tek şeyin sadece bu olduğu görülmektedir. Zira Allah, elçisinden ilmin haricinde herhangi bir şeyi arttırması için kendisine dua etmesini emretmemiştir. Bu da göstermektedir ki, ilim bitmek tükenmek bilmeyen en büyük bir hazinedir. En üstün rütbe ilim rütbesidir. Onun bu değeri ve faydası sadece kişiye değil, herkese ve hatta bütün varlıklara da şâmindir. Bu âyet, Allah Resûlü'nün şahsında onun ümmetine yapılan bir hitaptır. Onun şahsı Allah'ın bildirmesiyle her konuda bilgi sahibiydi. Ama bundan asıl maksadın, her yönüyle ümmetine örnek olan Hz. Peygamberin şahsında ümmetini ilme teşvik edip onlara ilim öğrenmeyi tavsiye etmektir. Doğru ile yanlış, iyi ile kötüyü tefrik etmenin en belirgin aracı ilimdir. İlmin artması insana bir külfet gereksiz bir ağırlık değil, tersine onun değer ve kıymetini arttıran bir fazîlettir. Gerçekte insanın ilmi ve bilgisi çoğaldıkça mütevaziliği daha da çoğalır; insan bu sayede gereksiz bazı vehim ve vesvelerden de arınır; gerçeği anlar, doğruyu görür ve iyi bir kimse olmaya büyük bir çaba gösterir. Şüphesiz ilmin tersi olan bilgisizlik ve cahillik şiddetle kınanır.¹⁷⁵

Bu âyette Yüce Allah insanlığa büyük bir hikmet dersi de vermektedir. Şöyle ki, her insan kendisine tebliğ edilen bir hakikatı samimiyetle dinlemeli ve hiç bir kimse ilmine güvenip ilmini arttırmaya çalışmadan geri durmamalıdır. Vahyi ilâhîyeye mazhar

¹⁷² Bakara, 2/ 44.

¹⁷³ En'âm, 6/ 148.

¹⁷⁴ Tâhâ, 20/ 114.

¹⁷⁵ Kandemir, M. Yaşar, vd., **Peygamberimizden Hayat Ölçüleri**, Erkam Yay., İst., 2005, c. VI, s. 156.

olan bir Peygamber dahi ilminin artmasını niyaz etmekle mükellef oluyorsa ümmetin herhangi bir ferdi kendi ilmine kıymet vererek kendisini ilim tahsil etmekten bilgisini arttırmaktan nasıl müstağni görebilir?¹⁷⁶

2. "De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"¹⁷⁷

Şüphesiz ilim dendiğinde ilk akla gelen âyetlerden biri de budur. Yüce Allah burada ilmi methetmekte, onun fazîlet ve üstünlüğünü bize açıklamaktadır. Aynı zamanda cahilliği kötüleyerek, onun bir eksiklik olduğunu haber vermektedir. Gerçek manâda ilim sahibi olan kimse Allah'ın emirlerine uyar; gerek kendi yapısı ve gerekse evrende var olan eşsiz güzelliklerin sahibinin Allah olduğunu bildiğinden O'na karşı saygısızlık yapmaz ve emirlerine itaat eder. Câhil kimse ise böyle değildir, o Allah'ın emirlerine karşı gelir, yasakladıklarından kaçınmaz. Cahilliğin her çeşidi dinimizde kötü görülmüştür. Câhiliye döneminin bu isimle anılmasının sebebi, toplumun büyük çoğunluğunun Allah'a şirk koşarak, kendi elleriyle yaptıkları putlara tapmış olmaları sebebiyledir.

Elbette ki ilim insanı Allah'a eş ve ortak koşmaktan korur. Kişi sahip olduğu ilim sayesinde hayatı ve etrafındaki varlıkları anlamaya çalışır. Sahip olduğu ilimle Allah'a karşı kulluk görevini hakkıyla yerine getirir. Gerçekte durum böyle değilse, yani ilmi arttığı halde Allah'a inancı ve ibadeti artmıyorsa; bu durum o kimsenin elde etmiş olduğu ilmin eksikliğine bağlanır. Bazı kimselerin düşündüğü gibi, câhil okuma yazma bilmeyen değil, Allah'a karşı inkarda kesin kararlı olandır. Bununla beraber ilim ve irfandan hisse almamış, mektep ve medrese görmemiş kimseler de âlim kabul edilmezler.

Yüce Allah'ın "*Hiç bilgi sahibi olanlarla, bilgidен yoksun olanlar bir olur mu?*" ifâdesindeki "bilgi sahibi olma"dan maksat, bu âyetler bağlamında öncelikle her zaman ve her yerde Allah'ı bilip tanımayı (ma'rifatullah) ifâde eder. Kişi sadece zorda kaldığı, başı derde girdiği zaman değil her hâlükarda Rabbini bilmelidir. İnsan bu ilimle varlığa kul olmaktan kurtulur ve Allah'a kul olmanın önemini idrâk eder. Bununla birlikte "hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu" ifâdesi, daha kapsamlı olarak -hangi konuyla ilgili

¹⁷⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yay., İst., trs., c. IV, s. 2110.

¹⁷⁷ *Zümer*, 39/9.

olursa olsun- ilmin yani doğru bilginin Allah katında mutlak bir değer olduğuna işaret eder. Aslında îmân da ilim sayesinde elde edilmiştir.¹⁷⁸

3. "Allah sizden inananları ve kendilerine ilim verilenleri derecelerle yükseltsin."¹⁷⁹

Allah kendisine îmân ederek, îmânlarının gereğini yerine getirenlerin derecelerini yükseltir. Allah katında insanların derecelerini yükseltilmesi mal- mülk, şan-şöhret ile değil îmân ve ilim ile olmaktadır. Allah, mü'minleri dünya işlerinde muvaffak eder, âhirette ise mertebelerini yükseltir. İlim öğrenen ve öğrendikleriyle amel eden âlimleri de yüksek mertebelere ulaştırır. Cenab-ı Hak sadece dört kimse için derecelerden bahsetmiştir. Bunlar; Bedir'de savaşan mü'minler, mücahidler, salih kullar ve âlimlerdir. Yani Allah Bedir'de savaşan mü'minleri diğer mü'minlere; mücahidleri savaştan geri duranlara; salihleri diğer iki sınıfa, âlimleri de bütün bu sınıflara derece bakımından üstün kılmıştır.¹⁸⁰ Bu âyet, ilmin ve aynı zamanda ilim sahibi olan kimselerin (âlimlerin) değer ve üstünlüğünü açıkça ortaya koyan delillerden biridir.

4. "Kulları içinden ancak âlimler Allah'tan (gereğince) korkar."¹⁸¹

Âlimler, Yüce Allah'ı nasıl bilip tanımak gerekirse öylece bilip tanıyan kimselerdir. İlim sahibi olanlar devamlı olarak kalplerinde Allah sevgi ve saygısını hissederler. Âyette zikredilen ilim, şüphesiz îmânla birleşen ilimdir. Çünkü îmân, ahiret hayatını da garanti altına alır; içerisinde îmân olmayan bir ilim ise insanlara sadece geçici dünya hayatında fayda sağlar. Bu sebeple diyebiliriz ki, ilim insanı Allah'a îmâna ve O'na saygı göstermeye götürmelidir. Önemli olan, insanı bilgilendirmek, bilgili insan yetiştirmek ve bilgiyi îmân ve saygıya gidecek şekilde kullanabilmektir.

Herhangi bir konudaki saygı ve sevgi, onunla ilgili zihinde mevcut olan bilgi ve o bilginin derecesiyle doğru orantılı olarak artar. Bir müslümanın Allah hakkındaki bilgisi, marifeti ne kadar çok ve doğru olursa, Allah'a karşı saygısı da bağlılığı da o kadar kuvvetli ve güzel olur. Belirtmek gerekir ki buradaki Allah'tan korkma, doğadaki vahşi hayvanlardan korkmada var olan korku gibi olmamalıdır. Tam aksine sevgiden kaynaklanan bir korku olmalıdır. Şüphesiz insan en çok sevdiğinden korkar yani

¹⁷⁸ Karaman, Hayreddin, vd., **Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir**, DİB Yay., Ank., 2008, c. VI, s. 603.

¹⁷⁹ **Mücâdele**, 58/ 11.

¹⁸⁰ Râzî, **Tefsîr-i Kebîr**, c. II, s. 272.

¹⁸¹ **Fâtır**, 35/ 28.

sevdiğini incitmekten ve onun gönlünü kazanamamaktan korkar. Tıpkı bunun gibi, mü'min bir kişi en çok sevdiği sevmesi gerektiği Allah'tan, onun sevgisini kazanamama, rahmetine nail olamama düşüncesinden korkmalıdır. Allah Resûlü: **"Ben sizin Allah'tan en çok korkanız ve en ileri takvâ sahibi olanınızım"**¹⁸² buyurur. Bu da gösteriyor ki Allah'tan hakkıyla korkan ilim sahiblerinin bu konudaki saygısı, korkusu ve sevgisi ne kadar çok olursa, aynı zamanda ümitleri de o kadar çok olur. Bu sebeple, Allah'ın en çok sevdiği kişiler de şüphesiz ilim sahibi olanlardır. Onlar sadece ilmin teorik yönü ile değil, pratik yönü ile de en önde gelirler. Bundan dolayı ilim mertebesi bütün mertebelerin üstündedir. Çünkü âlimler öncelikle sahibi oldukları o bilgiyi hayatlarına uygularlar; sonra da başkalarına öğretmeye vesile olurlar ve böylece büyük ecir ve mükafat kazanırlar.

Bu âyette geçen ve "bilenler" şeklinde tercüme edilen ulemâ sözcüğünün manaları arasında, bir şeyi en ince ayrıntısıyla tanıyarak onun niteliğini idrâk etme, bir konuda kesin bilgiye ulaşma, bir işin hakikatine nüfuz etme manalarının bulunduğu göz önüne alınırsa, burada zikredilen ve Allah'a karşı saygı gösterme konusunda ön plana çıkarılan kişilerin, meslek olarak bilimsel faaliyet icra edenler veya bir takım bilgileri öğrenip belleklerine yerleştirmiş olanlar değil, zihnî çıkarımlarını Allah'ın evrendeki kudret delillerinden sonuçlar çıkarabilme düzeyine yükseltmiş kimseler olduğu anlaşılmıştır. Zaten sahabe ve tabiîn büyüklerinden bir çoğundan yapılan rivâyetlerde ne kadar bilgili olurlarsa olsunlar Allah'a saygı yolunda mesafe alamamış kimselerin âlim olarak nitelenemeyecekleri belirtilmiştir.¹⁸³

Bu âyetle ilgili olarak Ömer Nasuhi Bilmen şu açıklamayı yapmıştır: "Âlimler bu kâinatı bir nazarı dikkatle temaşa ederler, onların yaratılışındaki letâîfî hikmeti idrâke, mülâhazaya muvaffak olurlar, bunları öyle acib, garib, faideli bir surette yaratmış olan Yüce Allah'ın kudret ve azametini güzelce düşünerek kalplerinde bir haşyeti ilâhiye, bir zevki manevi tecelli eder ve O Yüce Allah'ı vecd ile tevhide takdis ve tebcile çalışırlar."¹⁸⁴

Bununla beraber bu ayetin hemen devamında Yüce Allah (c.c.): **"Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan (Allah için)**

¹⁸² Buhârî, Nikâh, 1, nr. 4776; Müslim, Sıyâm, 74, nr. 1108.

¹⁸³ Karaman, vd., Kur'an Yolu, c. IV, s. 466.

¹⁸⁴ Bilmen, a.g.e., c. VI, s. 2902.

gizli ve açık sarfedenler, asla zarara uğramayacak bir kazanç umabilirler"¹⁸⁵ buyurmaktadır.

Demek ki, o ilim ile, o Allah korkusuyla vasıflanmış kimseler öyle kimselerdir ki onlar, Allah'ın kitabı olan Kur'ân'ı her dâim okurlar, onu okumayı aksatmamaya çalışırlar ve namazı dosdoğru kılarlar, adabına ve şartlarına riayetle eda etmeye büyük önem verirler ve bizim kendilerine rızık olarak verdiklerimizden, kendilerine ihsan buyurduğumuz mallarından gizli ve açık olarak harcamada bulunurlar, zekatlarını açık bir şekilde insanlara örnek olmak üzere verdikleri gibi diğer sünnet olan sadakalarını gizli olarak muhtaç olanlara verirler, işte onlar hiç bitmeyecek, yok olmayacak bir kazanç umarlar, onlar böyle samîmâne amellerinden dolayı böyle bir sevaba aday bulunurlar, hiç kesilmeyecek, kıymetsiz kalmayacak bir mükâfata kavuşurlar.

İnsanoğlu, Yüce Allah'ın isim ve sıfatlarını yeterince kavrayamadığında O'ndan layıkıyla korkmaz. Fakat Allah'ın güç ve kuvveti hakkında, O'nun ilim, hikmet, cebbâr gibi değer sıfatları hakkında ne kadar bilgi sahibi olursa Allah'tan o kadar korkar. Demek ki ilimden, sadece matematik gibi pozitif bilimler anlaşılmamalıdır. Buradaki ilimden maksat, kişiyi Allah'ın isim ve sıfatlarını en iyi bir şekilde bilmeye ulaştıran ilimdir. Bir kimse eğitim görmüş olsa da, olmasa da Allah'ın varlığından, birliğinden ve sıfatlarından habersizse eğer, o kimse cahildir. Tam aksine bir kişi hiçbir eğitim görmemiş olduğu halde Allah'ı ve sıfatlarını biliyorsa, gönlünde Allah korkusu var ise, o kimse âlim sayılır. Demek ki, bir kimse dinî bilgiye vakıf olduğu nisbette, içinde Allah korkusu taşıyorsa, ancak o zaman âyette bahsedilen "âlim" sınıfına girer. Abdullah b. Mes'ud'un (r.a.) naklettiği bir söz bu hususu doğrulamaktadır. "İlim sadece çok sayıda hadîs bilmek değildir. İlim Allah'dan çok korkmaktır." Hasan Basri (r.a.): "Âlim, Allah'ı görmediği halde korkan, Allah'ın sevdiğini seven ve Allah'ın sevmediğinden uzak kalan kimsedir" diye buyurmuştur. Bu âyet böyle kimselere işaret etmektedir.¹⁸⁶

Başka bir âyette, **"De ki: Rabbimin sözlerini yazmak için derya mürekkep olsa ve bir o kadar da ilâve getirsek dahi, Rabbimin sözleri bitmeden önce deniz tükenenecektir."**¹⁸⁷

¹⁸⁵ Fâtır, 35/ 29.

¹⁸⁶ Mevdudî, Ebû 'l Ala, **Tefhîmu'l-Kur'an**, (Çev.Ali Ünal, Hamdi Aktaş, Nazife Şişman), İnsan Yay., İst., 1991, c. IV, s. 557.

¹⁸⁷ Kehf,18/109.

Yine, **"Eğer yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de mürekkep olsa, arkasından yedi deniz daha ona katılsa, Allahın kelimeleri (yazmakla) yine de tükemez. Şüphesiz Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."**¹⁸⁸ gibi âyetler de teşbih yoluyla Allah'ın ilminin şumûlünü ifâde etmektedir.

Kur'ân'a göre insanoğlunu diğer canlılardan seçkin ve ayrıcalıklı kılan özelliklerin başında ilim kabiliyeti gelir. Dolayısıyla da insanı diğer varlıklardan ayıran ve sorumlu kılan yönü, bilme yetisidir. İnsana bahşedilen bu özellik, ilk insan Hz. Âdem (a.s.)'a, varlıkların isimlerini öğretme ile başlamıştır. İnsanın özünde var olan bilme ve bilgi üretme kabiliyeti ile diğer varlıklara karşı elde ettiği üstünlüğünden Kur'ân 'da şu şekilde bahsedilir. Allah, meleklerle yeryüzünde kendisine halife olacak bir varlık yaratacağını bildirdiğinde melekler bundan hoşlanmadıklarını belirttiler. Allah da, yaratacağı varlığın bu işe layık olduğunu belirterek,

"Hatırla ki Rabbin meleklerle: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi. Onlar: Bizler hamdinle seni tesbih ve takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek insanı mı halife kılıyorsun? dediler. Allah da onlara: Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi. Allah Âdem'e bütün isimleri, öğretti. Sonra onları önce meleklerle arzedip: Eğer siz sözünüzde sadık iseniz, şunların isimlerini bana bildirin, dedi. Melekler: Yâ Rab! Seni noksan sıfatlardan tenzih ederiz, senin bize öğrettiklerinden başka bizim bilgimiz yoktur. Şüphesiz alîm ve hakîm olan ancak sensin, dediler. (Bunun üzerine:) Ey Âdem! Eşyanın isimlerini meleklerle anlat, dedi. Âdem onların isimlerini onlara anlatınca: Ben size, muhakkak semâvat ve arzda görülmeyenleri (oralardaki sırları) bilirim. Bundan da öte, gizli ve açık yapmakta olduklarınızı da bilirim, dememiş miydin? dedi."¹⁸⁹

Bu âyetten şu anlaşılmalıdır: Allah, insanoğluna geniş bir ilim yeteneği vermek suretiyle kendisinin isim ve sıfatlarının tecellisi olan bu uçsuz kâinat üzerinde her türlü tasarruf yetkisi vermiş ve kâinatı insanoğlunun emrine musahhar kılmıştır. Hz. Âdem'e ve onun neslinden dünyanın sonuna kadar gelecek olan bütün insanlığa verilen şey ise ilim kabiliyetidir. İnsanlar bu ilim sayesinde evrene ve evrendeki varlıklara karşı üstünlük sağlayabilirler.

¹⁸⁸ Lokmân, 31/27.

¹⁸⁹ Bakara, 2/30-34.

Bu âyet, aynı zaman da ilmin fazîletine de delâlet eder. Çünkü Cenâb-ı Hak, Hz. Âdem'i yaratmasındaki hikmetinin kemâlîni, ancak onun ilmini izhâr etmek suretiyle göstermiştir. Şayet, herhangi bir şeyin ilimden daha şerefli olması imkan dâhilinde olsaydı, Allah'ın ilim ile değil de, bu şey ile onun üstünlüğünü izhâr etmesi gerekirdi.¹⁹⁰

Bu âyetler insanın 'bilen varlık' oluşunu vurgulamasının yanında, onun sahip olduğu bilginin kaynağına da işaret etmektedir. Bilginin kaynağı, insana bilmediklerini belleten, kalemle (yazmayı) öğreten, her şeyi bilen Allah'tır. İnsan ancak Allah'ın dilemesi sonucu derin anlayış ve bilgiye ulaşabilir. İbn Abbas'ın naklettiğine göre, Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: **"Allah her kimin iyiliğini dilerse, dinin inceliklerini anlama konusunda ona kabiliyet verir."**¹⁹¹ Bundan dolayıdır ki, Kur'ân'da ilim, doğrudan insana nispet edilmemiş, "kendilerine ilim verilenler"¹⁹² şeklinde ya da Hz.Yusuf¹⁹³, Hz.Lut¹⁹⁴ ve diğer peygamberlerle ilgili olarak kullanıldığı gibi "ilim ve hikmet verdik" şeklinde Allah'a izafe edilmiştir.

1.5.2. Muhaddislere Göre İlim

İslâm'ın ilk devirlerinde ilim olarak bilinenlerden biri Kur'ân ise bir diğeri de sünnetti. Çünkü Hz. Peygamber hayatta olduğundan insanlar bir sorunla karşılaştıklarında veya bir şey akıllarına takıldığında hemen ona sorarak cevap arıyorlardı. Bu açıdan diyebiliriz ki, o dönemde ilim denilince akla ilk gelen şey sünnetin öğrenilip muhafaza edilmesiydi. Ancak Hz. Peygamber'den sonraki dönemde ortaya çıkan sorunların çözümü, dinî metinlerin anlaşılmasına ve içtihadı kalmıştır. İşte bu, anlamının ve meseleleri derinliğiyle kavramanın başladığı bir süreç olup, Hz. Peygamber'in zamanına göre farklılıklar göstermektedir. Bu dönemde fıkıh terimi sık sık "aklın tatbiki" karşılığında kullanılmaya başlanmıştı. Aynı zamanda insanlar râvi zinciriyle gelen hadîsleri toplamaya ve kaydetmeye çaba gösteriyorlardı. İşte bu şekilde aklın tatbiki ve kişisel görüş sonucu ortaya çıkan bilgi, fıkıh; râvîler aracılığıyla gelen bilgi de ilim olarak tanımlanır olmuştur. Hicri birinci yüzyılın sonuna doğru hadîslerin

¹⁹⁰ Râzî, a.g.e., c. II, s. 269.

¹⁹¹ Tirmizi, İlim, 1, nr. 2645.

¹⁹² Kasas, 28/80.

¹⁹³ Yusuf, 12/22.

¹⁹⁴ Enbiyâ, 21/74.

toplanması hareketi başladığı sıralarda, ilim kelimesi gelenek, yani hadîs ve eser anlamında kullanılmıştır.¹⁹⁵

Bu da bize gösteriyor ki, ilim pasif anlamda, öznenin bir bilgi elde etme süreci olarak değil de, verili bir bilgiyi muhafaza altına alma yani kaydetme işlevi olarak görülmüştür. İlk dönemlerde ilmin Hz. Peygamber ve sahâbeden ahkâm konularında- Kur'ân ve tefsiri dışında- gelen bilgilere verilen bir isim olduğu söylenmiş; Emeviler döneminde de Kur'ân hıfzı, sünen ve asarı nakil için kullanıldığı belirtilmiştir. Dolayısıyla sözkonusu ilim; ister inanç, ister davranış, isterse ahlak konularından hangisine ait olursa olsun, kitap ve sünneti, yani nakil yoluyla meydana gelen bilgileri ifâde etmektedir.¹⁹⁶

Muhaddislere göre ilim kelimesi ve türevlerinin, hadîs literatüründeki kullanımına baktığımızda genel olarak, her yönüyle din bilgisi, özel olarak da hadîsler ve onların rivâyetiyle ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Yani hadîslerde geçen ilim kelimesinin daha çok hadîsi ve hadîs ilimlerini kapsadığı görülür. Birçok hadîs âlimi fıkhıdaki re'y, içtihad ve kıyas gibi zihnî faaliyetler de dâhil olmak üzere aklî çıkarımlara dayalı yöntemleri bazı dönemlerde kuşkuyla karşılamış, isnâdı sahih olan rivâyetlerin dinin hayata geçirilmesi konusunda dayanılabilecek gerçek bilgiler olduğunu kabul etmiştir. Demek oluyor ki, ilim olarak isnâdı sahih olan rivâyetleri kabul etmişlerdir.

"Talebül'-ilm, tahammülül'-ilm, takyîdü'l'-ilm" gibi terimler hadîs ilminin öğrenim, öğretim ve aktarım metotları için kullanılmıştır. İbn Abdilber en-Nemerî'nin telif ettiği *Câmi'u Beyâni'l'-ilm ve Fadlihi* türünden eserler, hadîs âlimlerinin ilim kavramına bakışıyla ilgili olarak bizlere derli toplu bilgiler vermektedir.

İlmin hadîs disiplini anlamına geldiğini veya gelebileceğini yahut da diğer bir ifâdeyle hadîs literatüründe ilmin hadîse ve hadîs bilgisine karşılık olarak kullanıldığını gösteren bir örnek verecek olursak: Hz. Âişe Urve b. Zubeyr'e şöyle demiştir: "Duyduğuma göre Abdullah b. Amr bizimle beraber hacca gidiyormuş. Şimdi sen ona git ve bir takım şeyler sor; zira o peygamberden pek çok ilim almıştır."¹⁹⁷ Burada peygamberden alınan sözler ilim olarak anlaşılmıştır.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Hasan, Ahmed, **İlk Dönem İslâm Hukuk Biliminin Gelişimi**, (Çev., Haluk Songur), İst., 1999, s. 31.

¹⁹⁶ Gürler, Kadir, **Ehl-i hadisin Düşünce Yapısı**, Emin Yay., Bursa, 2007, s. 162.

¹⁹⁷ Müslim, **İlim**, 14, nr. 2059.

¹⁹⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Gürler, **a.g.e.**, s. 163-170.

Hadîs usûlü müellifleri ilimleri belli bir ayrıma tabi kılmışlardır. Onlar daha ziyâde haber-i âhâdların ve mütevâtir haberlerin değeri konusunda bu konuyu işlemiş ve bu hadîslerin ilmi değerinin tahlilini yapmışlardır.

Hadîs usûlü müellifleri kitaplarında ilmi şu şekilde kısımlandırmışlardır:

Zarûrî İlim: Araştırmaya ve kesbe ihtiyaç olmaksızın hüccetsiz ortaya çıkan ilimdir.¹⁹⁹ İbn Hacer zarûrî ilmi şu şekilde tanımlar: "Reddi mümkün olmayan, insanın kabulünde mecbur olduğu ilimdir."²⁰⁰ Zarûrî ilmin konusunu bir nebze açacak olursak, kendisinde hiçbir şüphe ve tereddüdün ârız olamayacağı ilimdir. Örneğin, bir şeyin bir halde hem durgun hem de hareket halinde olamayacağı, hem ayakta hem oturma konumunda bulunamayacağı, insanın, aynı durumda hem sağlıklı hem hasta olamayacağı gibi iki halin birlikte bulunamamasıdır. Aynı şekilde zarûrî ilim insan hisleriyle de (duyu organlarıyla) meydana gelebilir. Örneğin bir şeyin acılığı tatlılığı, renklerinin nasıl olduğu, eşyanın sertliği, yumuşaklığı insan hisleriyle bilinebilir. Böyle bir bilgi zarûrî ilim ifâde eder. Ancak bütün bunların hepsinde insan hislerinin hastalıktan ve kusurdan beri olması lazımdır. Şayet bu hislerde hastalık gibi bir kusur söz konusu olursa böyle bir hisle elde edilen ilim zarûrî ilim olmaktan çıkar.²⁰¹

Zarûrî ilmin bir çeşidi de insanların şöhretle bildikleri şeylerdir. Mesela, yeryüzünde Mekke, Mısır, Hind gibi yerlerin varlığının hakkındaki bilgiler bu türdendir. Bu yerleri insanın kendisi görmemiş olsa dahi mevcudiyeti üzerinde birçok insan görüp gezdiği ve onlar hakkındaki bilgiler herkesçe malum olduğundan bu şekildeki bir bilgi de zarûrîdir.²⁰²

Nazari İlim: Akli ya da nazari yollardan biriyle insanda hâsıl olan ilimdir.²⁰³ Bu ilim isminden de anlaşılacağı gibi bakarak, okuyarak, akli istidlâli kullanarak elde edilen ilimdir. Bu ilmin doğruluk değeri, vakıya uygun olup olmadığına göredir. Yani araştırma ve inceleme neticesinde insanda bir kanaatin uyanması mümkün olur.

İslâm'ın ilim olarak kabul ettiği şeylerden biri de Haber-i Resûldür. Haber-i Resûl sözü içerisine hem Kur'ân hem de hadîs (sünnet) girmektedir. Kur'ân hem lafzı hem manasıyla mütevâtir olduğundan dolayı o kesin (zaruri) bilgi kaynağıdır.²⁰⁴ Hadîs ise haberin geliş şekline göre ilim ifâde etmektedir. Bugün ülema arasında kabul edilen

¹⁹⁹ Aydın, Abdullah, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, İFAV Yay., İst., 2011, s. 134.

²⁰⁰ İbn Hacer Askalânî, **Nüzhetü'n-Nazar fi Tavdihi Nuhbeti'l-Fiker**, Matba'atü Sefir, Riyad, trs., s. 41.

²⁰¹ Nemerî, Ebû Ömer Yusuf b. Abdilberr, **Câmi'u Beyani'l-İlm ve Fadlihi**, Kahire, trs., s. 287.

²⁰² Şahin, Mahir, **Sünnette İlim Telakkisi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1994, s. 31.

²⁰³ Aydın, **a.g.e.**, s. 135.

²⁰⁴ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-Nazar**, s. 41.

görüŖe göre hadîs mütevâtîr olarak geldiği takdirde zaruri ilim ifâde eder Ŗayet haberin geliŖinde tevâtür yoksa o takdirde haber âhâdır. Âhâd olan haberin kendisini kuvvetlendirecek bir takım karîneler varsa o zaman böyle bir haber zarûrî ilim ifâde eder.²⁰⁵ Böyle olmayan bir âhâd haber ise zarûrî değil nazarî ilim ifâde eder.

Izutsu'nun hadîslerin ilim olmasıyla ilgili olarak Ŗöyle dediğini görüyoruz. "Peygamberin hadîsleri de Kur'ân'ın yanında baŖka bir güvenilir bilgi kaynağı olmuŖtur. Düşünürlerin dikkatini iŖgal eden Hadîsin sağlamlığı meselesinin doğurduğu Ŗartlar içinde ilim kelimesi, kopuksuz ve güvenilir bir râvî zinciriyle Peygamber Hz.Muhammed'e ve onun sahabilerine varan özel bir bilgi manasını da kazanmaya baŖladı. "Ŗu Ŗu münasebetle, Ŗu fikri beyan etti". Bu da bir çeŖit kesin ilimdir. Çünkü kaynağı, peygamberin kendisidir. O peygamber ki İmam Ŗâfî'nin dediği gibi Kur'ân'da "Allah ve O'nun peygamberi" Ŗeklinde ismi Allah ile yan yana zikredilmiŖtir. Davalarını yalnız bu sağlam kaynağa dayandıranlar yanılmazlar. Bunun aksine hareket edenler, kendi Ŗahsi kaprisleri (hevâları)nın peŖinde gidenlerdir. Hevâ üzerine dayanan re'y (kiŖisel düşünce) denen iddia, keyfî, tutarsız demektir."²⁰⁶

Sonuç olarak İslâm'ın ilk yıllarında ilim kelimesine bir müddet genel olarak (Kur'ân, Hadîs ve Fıkıh) her yönüyle dînî ilimler anlamının yüklenildiği, sonraki dönemlerde ise hadîslerin ve ona bağlı konuların öğrenilmesi anlamının yüklenildiği görölmektedir. Yine burada belirtmek gerekir ki, İslâmî ilimlerin takip ettikleri metodlar farklı da olsa hakikatte birleŖtikleri nokta aynıdır. O da Kitap ve Hadîsteki ilmin (Ŗartlarına haiz olduğu sürece) zarûrî ilim olduğu hususunda ki görüş birliği içerisinde olmalarıdır. Farklılık ise kullanılan vasıtaların farklı olmasındadır. Bunların kiminde akıl, kiminde kalp, kiminde ise haber önemli ve önceliklidir.

²⁰⁵ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-Nazar**, s. 42.

²⁰⁶ Izutsu, **a.g.e.**, s. 58-59.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KÜTÜB-İ SİTTE'DE KİTÂBÜ'L- İLİM'LER VE İLME BAKIŞ

2.1. Hadîslerde İlim Kavramı ve Önemi

Müslümanların kabul ettiği değerler sisteminin devamlılığı her şeyden önce ilme bağlı olduğu için Hz. Peygamber, hadîslerinde ilmin değerini yüceltmiş ve insanları ilim öğrenmeye teşvik etmiştir. İlim öğrenmenin nâfile olarak yapılan ibadetten daha üstün olduğunu ifade etmişlerdir.²⁰⁷ Hadîslerde ilmin önemi, fazîleti, ilmi elde etmek için çalışmanın gerekliliği ve buna benzer daha birçok konu açık bir şekilde vurgulanmıştır. Hadîslerde ilmin önemi ve fazîletine ait konuları ilerleyen başlıklarda ele alacağımızdan burada daha çok hadîslerde geçen ilim kelimesinin ne anlama geldiği konusuna yer vermek istiyoruz.

İslâmın ilk dönemlerinde ilim olarak bilinen şeylerden biri vahiy ise diğeri de Hz. Peygamberin sünnetidir. Çünkü Allah Resûlü'nün hayatta olmasıyla her şey ona soruluyor ve ondan cevap alınıyordu. Dolayısıyla ilim denilince akla ilk gelen şey sünnetin öğrenilip muhâfaza edilmesi oluyordu. Resûlullah'ın vefâtıyla tabiun, sahabeden hadîsleri öğrenmeye ve etraflarındaki kimselere rivâyet etmeye başladılar. Bu gelenek muhaddislerin hadîsleri tasnîfine kadar bu şekilde devam etmiştir.²⁰⁸

Hadîs literatürüne baktığımızda ilim kavramının merkezî öneme sahip terimlerden biri olduğunu görürüz. Esasen ilk dönemlerde hadîslerde geçen ilim kelimesiyle daha çok Kur'ân, hadîs ve fıkıhın kastedildiği, fakat sonraları bununla daha çok hadîsin kastedilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Hadîslerde geçen ilim kelimesiyle, genel manada dînî bilgilerin (Kur'ân, Hadîs, Fıkıh vs.) kastedildiğine dair bir örnek vermemiz gerekirse:

عن زر بن حبیش قال : أتيت صفوان بن عسال المرادي أسأله المسح على الخفين فقال ما جاء بك يا زر ؟ فقلت ابتغاء العلم فقال إن الملائكة تضع أجنحتها لطالب العلم رضا بما يطلب فقلت إنه حك في صدري المسح على الخفين بعد الغائط والبول وكنت أمراً من أصحاب النبي صلى الله عليه و سلم فجئت أسألك هل سمعته يذكر في ذلك شيئا قال نعم كان يأمرنا إذا كنا سفراً أو مسافرين أن لا ننزع خفافنا ثلاثة أيام ولياليهن إلا من جنابة لكن من غائط وبول ونوم

²⁰⁷ Tirmizî, **İlim**, 19, nr. 2681; İbn Mâce, **Mukaddime**, 16, nr. 219.

²⁰⁸ Şahin, **a.g.e.**, s. 5.

Zirr İbni Hubeyş şöyle dedi; "Mestler üzerine nasıl mesh edileceğini sormak üzere Safvân b. Assâl (r.a.)'ın yanına gitmiştim. Bana: - Zirr! Niçin geldin? diye sordu. Ben de: - İlim öğrenmek için, deyince şunları söyledi:

- Melekler, ilim öğrenenlerden hoşlandıkları için onlara kanat gererler. Ben de: - Büyük ve küçük abdestten sonra mestler üzerine nasıl mesh edileceği kafamı karıştırdı. Sen de Hz. Peygamber'in ashâbından olduğun için, onun bu konuda bir şey söylediğini duydun mu diye sormaya geldim, dedim. Safvân:

*- Evet, duydum. Resûl-i Ekrem seferde bulunduğumuz zaman mestleri üç gün üç gece çıkarmamayı, büyük ve küçük abdest bozduktan, uyuduktan sonra bile mestlere meshetmeyi, ancak cünüp olunca mestleri çıkarmayı emrederdi, dedi."*²⁰⁹

Hadîsin metni daha uzun fakat biz konumuzla ilgili bölümü buraya almak istedik. Bu hadîsten de anlaşılacağı üzere Zirr b. Hubeyş, Safvân b. Assâl'ın yanına gittiğinde Safvân ona niçin geldiğini soruyor. O da ilim öğrenmek için geldiğini söylüyor. Bundan Zirr'in, "ilim" kelimesiyle kastettiğinin mestler üzerine mesh etmek olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla diyebiliriz ki, çölde yaşamış hem câhiliye hem de İslâm devrini görmüş fakat Peygamberimizi görememiş olan Zirr b. Hubeyş'in (müslüman olduktan sonra hadîs ve kırâat ilimlerinin ustası olup güvenilir bir muhaddis olarak tanınmıştır)²¹⁰ ilim öğrenmeye geldim demesi bize, o dönemde ilim denildiğinde genel manada dini ilimlerin anlaşıldığını göstermektedir. Hadîslerde geçen ilim kelimesinin bu manaya geldiğine dair örnekleri çoğaltmamız mümkündür. Ancak ilerleyen bölümlerde şârihlerin açıklamalarıyla konuyu ele alacağımızdan burada bununla yetinmek istiyoruz.

Hadîslerde geçen ilim kelimesinin, hadîs disiplini anlamına geldiğini ya da diğer bir deyişle hadîs literatüründe ilmin hadîse ve hadîs bilgisine karşılık kullanıldığını yukarıda ifâde etmiştik. Şimdi de buna dair birkaç örnek vererek konuyu açıklamaya çalışalım.

"İlmi adaletli olan kişiler rivâyet eder."²¹¹ "İlim öğrenmek için yarışınız! Dürüst bir kişinin rivâyet ettiği hadîs, yeryüzünden, yeryüzündeki altın ve gümüşten daha hayırlıdır."²¹² Yine Abdullah b. Abbas'ın Resûlullah'tan, "İlmi ancak şahitliği caiz

²⁰⁹ Tirmizî, **Daavât**, 99, nr. 3535.

²¹⁰ Kandemir, M. Yaşar, vd., **a.g.e.**, c. I, s. 158.

²¹¹ Beyhakî, Ahmed b. Huseyin, **Sünenu'l-Beyhakî el-Kübrâ**, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ), Mekke, 1994, c. X, s. 209.

²¹² Hatîb el-Bağdâdî, **Şerefu Ashâbi'l-Hadîs**, (thk. Mehmed Said Hatiboğlu), Ank., 1991, s. 80.

olandan yazınız"²¹³ dediği nakledilmiş; Enes de Hz. Peygamberden; "Kim dünyalık elde etme isteğiyle hadîs ya da ilim taleb ederse, ahiret nimetine ulaşamaz"²¹⁴ sözünü rivâyet etmiştir.

Hz. Peygamber'den rivâyet edilmiş (olduğu söylenilen) bu hadîsler sahih olmasalar bile, en azından hadîsi uyduranın nazarında ve onun yaşadığı dönemin kültüründe ilmin hadîs anlamında kullanılmış olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.²¹⁵

Şâfiî'nin, "İlim talebi nafilâ namazdan fazîletlidir; hadîs okuma, nafilâ namazdan hayırlıdır"²¹⁶ dediği rivâyet edilmiştir. Bu bağlamda Şâfiî'nin hadîsçiliği ile hadîse verdiği önem dikkate alınacak olursa, onun ilimden kastının hadîs olduğu görülecektir. Yine o, "Malik ve Sufyan b. Uyeyne olmasaydı Hicâz'ın ilmi yok olup giderdi derken de hadîse göndermede bulunmuştur. Bu rivâyetin hemen yanında "Hicâz'ın hadîsi" ifâdesinin bulunması da bu düşüncüyü desteklemektedir.²¹⁷

Kaynaklarımızda "ilmi kaydediniz" türünden rivâyetler de bolca bulunmaktadır. Bu ifâdedeki ilimden kastın hadîs olduğunun en açık delillerinden birisi de, *Takyidu'l-İlm* adlı eserin, "Yazı ilmi muhafaza eder" bölümündeki örneklerdir. Burada açıkça hadîslerin yazılmasından söz edilmiştir. Enes'in de, "Biz, ilmini yazmayan kimsenin ilmini ilim saymazdık" sözünün bağlamına bakılırsa, ilimden amacın hadîs olduğunu görürüz. Bu meseleyi Muaviye b. Kurre, ilmini yazmayan kimse âlim sayılmazdı şeklinde ifâde etmiş; Muhammed b. Munkedir de, biz râvî diye sadece şiir râvîsine derdik; hadîs rivâyet edene ise âlim derdik demiştir. Ayrıca "ilmin azalması" ile ilgili rivâyetlerdeki ilimden kasdedilenin de büyük bir ihtimalle hadîs olduğu söylenmiştir. Yine hadîs rivâyeti için yaş meselesini açıklığa kavuştururken de hadîsden ilim diye söz edilmiştir.²¹⁸

Fazlurrahman'a göre peygamber zamanında ilim kelimesi ve türevleri, ister öğrenme, ister düşünme, isterse tecrübe yollarıyla olsun, genel ve kapsamlı bir biçimde bilgi (ilim) anlamında kullanılmıştır. Ancak sahâbeden sonraki nesilde ilim, birinin

²¹³ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye**, (thk. İbrahim Hamdi el-Medenî), Mektebetü'l-İlmiyye, Medine, trs., s. 94.

²¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'**, (thk. M. Accâc el-Hatîb), Beyrut, 1994, c. I, s. 84.

²¹⁵ Bkz., Gürler, **a.g.e.** s. 162-163.

²¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, **Şeref**, s. 113; Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsbahânî, **Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ**, Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, trs., c. IX, s. 119.

²¹⁷ Bkz., Gürler, **a.g.e.**, s. 164.

²¹⁸ Gürler, **a.g.e.**, s. 166.

öğrenme yoluyla, özellikle (peygamber, sahâbe vb.) geçmiş nesiller hakkında elde etmiş olduğu bilgi için kullanılmaya başlanmıştır. İlim terimi özellikle ehl-i hadîs literatüründe daha başlangıçtan itibaren aklî olmaktan ziyâde, geleneksel bir temâyül kazanmıştır. Daha sonraları farklı ilim dallarının ortaya çıkışıyla birlikte diğer çevrelerde ilim teriminin uygulama alanı genişlemiştir.²¹⁹

Bütün bu bahsedilenlerden hareketle hadîs kaynaklarında ilim kavramı, ilk asırlarda özellikle de hicri dördüncü asra kadar olan zamanda genellikle hadîs anlamında kullanılmıştır denilebilir. Temel hadîs kaynaklarından Buhârî ve Müslim'in *el-Camiu's-Sahih*'leri ile aynı dönem âlimlerinden Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde bulunan "Kitâbü'l-İlim" bölümlerinde ilim; büyük oranda hadîs anlamında kullanılmış, hadîsi öğrenmenin önemi, hadîs öğrenme ve nakletme metotları gibi konulara yer verilmiştir. Meselâ Buhârî, Kitâbü'l-İlim'inde, "Muhaddisin haddesenâ yâhud ahbaranâ ve enbeenâ sözleri bâbı" (باب قول المحدث حدثنا وأخبرنا وأنبأنا), "Muhaddisin huzurunda okumak ve ona arz etmenin hükmünü beyân bâbı" (باب القراءة والعرض على المحدث), "Münâvele hakkında zikrolunan sözler ile ilim ehlinin, ilmi diğer beldelelere yazıp göndermeleri bâbı" (باب ما يذكر في المناولة وكتاب أهل العلم بالعلم إلى البلدان), "Küçüğün hadîs işitip yüklenmesi ne zaman sahîh olur? bâbı" (باب متى يصح سماع الصغير), "İlim (edinmek) hususunda nöbetleşmek bâbı" (باب التناوب في العلم), "İmâmın yâhud muhaddisin huzurunda önünde iki dizi üzerine çöken kimse bâbı" (باب من برك على ركبتيه عند الإمام أو المحدث) ve "Hadîs öğrenmeyi şiddetle arzu etmek bâbı" (باب الحرص على الحديث) gibi bâb başlıklarına yer vermesi bize bunu göstermektedir.

Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) hadîslerin yazıya geçirilmesiyle ilgili farklı farklı kaynaklardaki birbiriyle çelişkili olduğu zannedilen rivâyetleri değerlendirdiği eserine *Takyîdü'l-İlm* adını vermiş olması, onunda ilmi, hadîs mânâsında anladığını göstermesi açısından önemlidir. Yine İmam Mâlik'in öğrencisi olan İbn Vehb'i sahip olduğu geniş hadîs bilgisi sebebiyle "İlmin dîvânı" diye nitelendirmesi de ilimle kastedilenin hadîs olduğunu bize göstermektedir.²²⁰

²¹⁹ Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslâmi Metodoloji Sorunu*, (Çev.Salih Akdemir), Ank., 1995, s. 136-138.

²²⁰ Kutluer, İlhan, "İlim", *DİA*, İst., 2000, c. XXII, s. 111.

Elbette ki buraya kadar zikredilenlerden hareketle hadîslerde yer alan ilim kavramını sadece hadîse hasretmek anlamı da çıkarılmamalıdır.

Câbirî'ye (ö. 2010) göre ilim kavramı tedvîn döneminde genellikle hadîs, tefsir, fıkıh için kullanılıyorsa da, içeriği açısından bu temel ilme yardımcı olan diğer ilimler için kullanılması da pekâla mümkündür. Örneğin lugat, mağâzî, eyyâmu'n-nâs için de ilim ifâdesi kullanılabilir. Başka bir ifâdeyle o dönemde ilim, re'yin karşısı olarak kullanılmıştır. Buna göre ilim, aynı zamanda hadîs, tefsir ve bunların dışındaki dinî bilgilerin rivâyetleridir.²²¹

İlim kelimesinin ne anlama geldiği hususuyla ilgili olarak hadîs kitapları incelendiğinde, hadîslerdeki ilim ve ilim kelimesinin kökünden türeyen kelimelerin başlıca şu manalara geldiği görülmektedir: "Müeddip ve rehber, vahiy, kavramak, anlamak ve amel, emare ve işaret, anlayış ve fıkıh, bir şeyi istifâde amacıyla almak, yazılan ya da söylenendekine uygun olarak anlamak kavramak, bir şeyin artırılmasını istemek, kavratmak."²²²

Sonuç olarak şu söylenebilir, ilim kelimesi ilk dönemde, genel manada dinî konuların tamamını kapsayacak biçimde yani Kur'ân, hadîs ve fıkıh için kullanılmıştır. Hicri dördüncü asra kadar olan dönemde ise, ilim kelimesiyle daha ziyâde hadîs rivâyeti ve hadîslerin içerdiği konulara dair bilgiler anlaşılmıştır. Daha sonraları kavramsallaşma sürecinin de etkisiyle dinî bilgilerin giderek dallara ayrılmasıyla ilmin diğer alanlarını da içerecek bir kullanıma dönüşmüştür.²²³

2.2. Kitâbü'l- İlimler Açısından Kütüb-i Sitte ve Müellifleri

Yüce dinimiz İslâm'ın Kur'ân-ı Kerîm'den sonraki en önemli kaynağı hiç şüphe yoktur ki Sünnet'tir. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in söz, fiil ve takrirlerinden ibaret olan sünnet asırlardır müslüman ilim adamlarının üzerinde çalıştıkları, kafa yorarak hizmetinde oldukları bir alandır.

Resûlullah (s.a.s.)'in hadîslerini hıfzederek ezberinde tutanların vefâtlarıyla, çok kıymetli bir hazine mesâbesindeki Sünnet'in ortadan kalkmasını önlemek, sonraki insanlara eksiksiz ve yanlışsız olarak aktarılmasını sağlamak gayesiyle hadîsler derlenip kitaplara geçirilmiştir. Zaman olarak hicrî ikinci asrı kapsayan bu dönem, hadîslerin

²²¹ Câbirî, Muhammed Âbid, **Tekvinu'l-Akli'l-Arabî**, (Arap Aklının Oluşumu), (Çev. İbrahim Akbaba), İz Yayıncılık, İst., 1997, s. 88.

²²² Geniş bilgi için bkz., Alrawashdeh, **a.g.m.**, s.32-36.

²²³ Geniş bilgi için bkz., Gürler, **a.g.e.**, s. 169-170.

resmen yazılıp kayıt altına alınması açısından Tedvîn Dönemi olarak adlandırılmaktadır.²²⁴ Hadis tarihinin altın çağı olarak kabul edilen h. III. asır, hadis edebiyatının ana kaynaklarının ortaya konulduğu bir dönemdir. Tasnîf dönemi olarak adlandırılan bu dönemde yazıya geçirilmiş olan karışık haldeki hadîs malzemeleri, kendilerinden istifadeyi kolaylaştıracak şekilde sınıflara ayrılarak sistemli hale getirilmiştir. Bu dönemde oluşturulan kitaplardan özellikle altısı son derece ün kazanmıştır. "*Kütüb-i Sitte*" adıyla anılan bu altı kitap Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri ile Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin *Sünen-i Erba'a* diye anılan sünenleridir. Bu eserler için aynı manada "*Sihâh-ı Sitte*" tabiri de kullanılmaktadır.²²⁵

Kütüb-i Sitte tabirinin ne zaman ortaya çıktığı ve *Kütüb-i Sitte*'yi oluşturan kitaplar içerisine sünenlerin ne zaman girdiği ve bunların temel kaynak olarak kabul edildikleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, *Kütüb-i Sitte* adıyla meşhur olan bu kitapların, yukarıda belirttiğimiz eserlerden meydana gelerek İslâm dünyasının büyük bir çoğunluğunda günümüzdeki mazhâr oldukları tam kabule ancak h.VII. asırda kavuştukları görülmektedir.²²⁶

Kütüb-i Sitte'den her birinin kendisine özgü bir takım özellikleri söz konusudur. Mesela; fıkıh bâbları yönünden Buhârî'nin, tertibinin güzelliği ve talikatının azlığı yönünden Müslim'in, rivâyet sanatı yönünden Tirmizî'nin, ahkâm hadîsleri toplaması yönünden Ebû Dâvûd'un, fıkıh bâblarına ayırması yönünden İbni Mâce'nin, ve nihayet bu meziyetlerin çoğunu kendisinde toplaması yönünden Nesaî'nin kitabı ayrı bir değer taşımaktadır.²²⁷

Kütüb-i Sitte'nin yaygınlaşmasındaki etkenlerden birinin de insanların sahîh rivâyetlere rahatlıkla ulaşabilme istekleri olmuştur. Buhârî ve çağdaşı olan diğer *Kütüb-i Sitte* musanniflerinin gayelerinin en sahîh olan rivâyetleri bir araya toplamak olduğu Ahmed Nâim (1872-1934) tarafından da ifâde edilmiştir.²²⁸ Ayrıca yazılan her eser, içinde bulunmuş olduğu çağın siyasî, dînî, sosyal ve tarihî yapısından bir takım izler taşır. *Kütüb-i Sitte* eserleri de te'lif edildiği dönemdeki mevcut ortamdan azade olarak

²²⁴ Çakan, İsmail Lütfi, *Hadîs Edebiyatı*, İFAV, İst., 1996, s. 17-18.

²²⁵ Kandemir, M. Yaşar, "*Kütüb-i Sitte*", *DİA*, Ankara, 2003, c. XXVII, s. 6.

²²⁶ Geniş bilgi için bkz. Bağcı, H. Musa, "*el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler*", (http://musabagci.tr.gg/K.ue.t.ue.b_i-Sitte-Kavram, 18 Kasım 2015).

²²⁷ Kandemir, M. Yaşar, "*Kütüb-i Sitte*", *DİA*, c. XXVII, Ank., 2003, s. 6; Geniş bilgi için bkz., Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, T.D.V. Yay., Ank., 1992.

²²⁸ Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tercîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, DİB Yay., Ank., 1982, c. I, s. 51.

meydana getirilmiş değildirler. Kütüb-i Sitte eserlerinin te'lif edildiği h. III. asırda, Mu'tezile'nin önderliğini yaptığı hadis karşıtı çevrelerin fikirlerine karşı, hadisçiler de amel ve itikadı Hz. Peygamberin sünnetine dayalı olarak korumak için çalışmışlardır.²²⁹ Oluşturulan *Kütüb-i Sitte* külliyyâtının telif amaçlarından birinin sahih hadisleri toplamak olduğu ifade edilse bile, bir diğeri de kendileri açısından tehlikeli bir şekilde gelişme gösteren bid'atları yok etmek, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan sünneti ihyâ etmek ve sünnetin önünde engel olan fırka mensuplarının görüşlerini bertaraf etmek olmuştur.²³⁰

Çalışmamızın konusunu oluşturan ilim bahsini de bu eserler muvâcehesinde ele almış bulunuyoruz. *Kütüb-i Sitte*'yi oluşturan eserler hakkında detaylı bilgiye geçmeden önce özet olarak hadîs eserleri ve hadîs tarihinin gelişme süreci hakkında birkaç hususu belirtmekte yarar görüyoruz.

Hicri birinci asrın sonlarına doğru önce tedvîn daha sonra tasnîf faaliyetinin başlaması üzerine telif edilen ve ikinci asır boyunca telifi devam eden hadîs eserlerini, Siyer ve Meğâzî, Sünen, Câmi', Musannef ve belirli konulara tahsis edilenler olmak üzere beş gurupta ele almak mümkündür.

Konumuzla ilgili tasnîf döneminde oluşturulan eserlerin "*Kitâbü'l-İlim*" bölümlerinin dışında bu konu başlığı adı altında müstakil olarak oluşturulan çalışmalar da vardır. Bunlardan iki tanesi özellikle üzerinde durulması gereken çalışmalardır. Birincisi çok erken dönem diyebileceğimiz bir zamanda yazıya geçirilen Züheyr İbn Harb (h.160-234)'a ait "*Kitâbü'l-İlim*" adlı eseridir. Diğeri ise bu konuda hacimli bir eser olan İbn Abdülberr (ö.463/1071)'in "*Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fadlihi*" adındaki eseridir.²³¹

Züheyr İbn Harb'ın *Kitâbü'l-İlim* adını vermiş olduğu bu hadîs koleksiyonu, ilk tasnîf döneminin en güzel örneklerinden birisidir. Bu hadîs koleksiyonuna girmiş olan rivâyetlerin, ya bire bir aynısıyla ya da farklı senedlerle, değişik varyantlarının kendisinden sonraki telif edilen başka birçok musannef hadîs eserine girmiş olduğu

²²⁹ Özpinar, Ömer, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005, s. 143.

²³⁰ Bağcı, Musa, **Hadis Kaynakları Hangi Tarihi Sosyo-Kültürel Ortamda Oluşturdu?** (http://musabagci.tr.gg/Hadis-Kaynaklar%26%23305%3B-Hangi-Tarihi-Sosyo_K.ue.lt.ue.rel-Ortamda-Olu%26%23351%3Btu-f-.html 18 Kasım 2015); Ayrıca bkz. Dilek, Mehmet, **Hadis Tahric Şartları Açısından Kütüb-i Sitte**, İpek Yay., İstanbul, 2009, s. 34.

²³¹ Palabıyık, Abdülkadir, Hadîs Literatüründe "*Kitâbü'l-İlim*"ler, **DEÜ İlahiyat Fak. Dergisi**, sy. XIII-XIV, İzmir, 2001, s. 168.

görülmektedir.²³² Bu kitapta yer alan hadîslerin *Kütüb-i Sitte* içerisindeki dağılımına baktığımızda; Buhârî'nin *Sahîh*'inde 13, Müslim'in *Sahîh*'inde 10, Tirmizî'nin *Sünen*'inde 12, Nesâî'nin *Sünen*'inde 4, İbn Mâce'nin *Sünen*'inde 14 ve Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde de 6 adet olmak üzere toplamda 59 tane olduğu görülmektedir.²³³

Zikretmiş olduğumuz bu eserde yeri gelmişken belirtelim ki, hadîsler belli başlı alt başlıklara göre ayırt edilmeyip peş peşe sırasıyla yazılmıştır. Sâlih Tuğ'un değerlendirmesine göre, Züheyr b. Harb'ın "toplamış bulunduğu bu hadîslerde, ilim peşinde koşmanın önemi, bu yola teşvik ve hem dünya ve hem de âhiret hayatı için bunun faydalar taşıdığı ve ilimle uğraşmanın Allah indinde taşıdığı önem belirtilerek, selef ve sahabenin ilim konusunda çalışma usulleri de gösterilmektedir."²³⁴

Yukarıda bahsi geçen İbnü Abdülberr'in "*Câmi'u Beyân'il-İlm ve Fadlihî*" adlı kitabına gelince, Abdülkadir Palabıyık'ın bu eserle ilgili şöyle değerlendirmede bulunduğunu görmekteyiz: "Muhaddis bir eğitimci hüviyetiyle dikkat çeken İbn Abdülberr, bu eserinde, 71 ayrı başlık altında, 2427 adet ilim ve eğitimle ilgili hadîs ve haber nakleder. Eser, ilim ve ilimle ilgili veriler açısından belki de en hacimli kaynaktır."²³⁵

Hicri üçüncü yüzyılda ise bu faaliyetler artarak devam etmiş ve meydana getirilen bu eserlerle bu asır, hadîs tarihinin en muhteşem dönemi olmuştur. Bir yandan Siyer ve Meğâzî, Sünen, Câmi', Musannef ve belirli konulara tahsis edilenlerle ilgili yeni ve daha sağlam eserler tasnîf edilirken, diğer taraftan, bu sayılanlar dışında farklı yeni tasnîf eserleri ortaya çıkmış ve özellikle de usûle yönelik kitaplar kaleme alınmaya başlanmıştır. Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce gibi imamlar Câmi' ve Sünen adlı eserlerini bu dönemde tasnîf ederek *Kütüb-i Sitte* adıyla meşhur olan ve Kur'ân-ı Kerim'den sonra İslâm'ın önde gelen kaynakları arasında sayılan altı sahih kitabını meydana getirmişlerdir.²³⁶

Şimdi de tezimizin asıl konusunu teşkil eden bu altı kitap ve müellifleri hakkında kısaca bilgi vermeye çalışalım.

²³² Tuğ, Salih, **Züheyr İbn Harb ve Kitâbü'l-İlm Adlı Eseri**, İst. Üniv. Edebiyat Fak. Yay. No: 2775 İst., 1984, s. 38.

²³³ Tuğ, **a.g.e.**, s. 39.

²³⁴ Tuğ, **a.g.e.**, s. 54.

²³⁵ Palabıyık, **a.g.m.**, s. 169.

²³⁶ Koçyiğit, Talat, **Hadis Tarihi**, AÜİF Yay, Ank., 1977, s. 231-232.

2.2.1. Sahihler

2.2.1.1. Buhârî ve *el-Câmi'u's-Sahîh'i*

Hadîs tarihinde ismi ve tasnîfi ile şöhret kazanan Buhârî'nin asıl adı Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim İbni'l-Muğire el-Cu'fi'dir. Hicri 194 senesinde Buhâra'da dünyaya gelmiş, daha on yaşında iken hadîse merak sararak ülkesinde bulunan muhaddislerden hadîs dinlemeye ve dinlediklerini ezberlemeye başlamıştır. Kendisinden rivâyet olunduğuna göre, binin üstünde hadîs hocasından hadîs yazmıştır. Aynı zamanda yazıpta isnâdını bilmediği tek bir hadîs dahi bulunmamaktadır.

Buhârî, zühd ve takva sahibi, dünya metâna kıymet vermeyen sultan ve valilerin heves ve arzularına cevap vermeyecek kadar ilim haysiyetine düşkün birisidir. Buhârî, Semerkand'ın bir kasabası olan Hartenk'e gelir ve orada oturan bazı arkrabalarının yanında kalır. Ancak burada bir ay kadar durabilir; 256 senesinin ramazan bayramı gecesi hastalanarak vefât eder.²³⁷

Buhârî, sahih hadîsleri toplayarak onları fıkıh bâblarına göre tasnîf eden ilk hadîşçilerden sayılır. Nitekim daha sonraları telif edilen usûl kitaplarında "evvelu men ellefe fi's-sahihi'l-mucerred huve'l-Buhârî" (mucerred sahih konusunda ilk kitap telif eden kimse el-Buhârî'dir) başlığı altında bu konuya ayrı bir yer verilmesi buna delâlet etmektedir. *Sahîh*'de toplam 97 kitap ve 3400'ün üzerinde bâb vardır. Buhârî, kitabına aldığı hadislerin sened ve metinlerinin seçiminde gösterdiği itina ve titizliğe, bâb başlıklarının tertip ve tanziminde de aynen riâyet etmiştir. Buhârî, kitabını çeşitli bâblara ayırmış ve her bâba, o bâb içinde yer alan hadîslerin konularına uygun düşen bir isim vermiştir. Terceme adı verilen ve "bâb unvânı" manasına gelen bu başlıklarda, bazen Kur'ân'dan bir âyet zikredilmiş, bazen da, Buhârî'nin bâb konusu ile ilgili görüşlerini aksettiren ifâdeler yer almıştır. Fıkhi değeri olan bu ifâdeler dolayısıyla ki "Fıkhu'l-Buhârî fi terâcimih" (Buhârî'nin fıkhi tercemelerinden bellidir) denilmiştir.²³⁸

Buhârî, tedvîn ve tasnîfin altın çağı diye bilinen bir devri idrâk etmiş olması hasebiyle, hadîs ilmindeki geniş bilgisinin, metin ve isnatlardaki illetlere, ricâlin cerh ve tadil yönünden değişik hallerine derin vukufunun ve nihayet sahîh hadîsi sakim olanından ayırmak hususunda gösterdiği son derece titiz davranışı sayesinde muazzam

²³⁷ Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, **Tezkiretü'l-Huffâz**, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, c. II, s. 104.

²³⁸ Toksarı, Ali, "Sahihu'l-Buhari'nin Bab Başlıklarının Özellikleri ve Değeri", **Büyük Türk-İslam Bilgini Buhârî**, (Sempozyum), Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri, 1996, s.110.

bir hadîs eseri tasnîf etmeyi başarmış ve bu eser İslâm dünyasında Kur'ân-ı Kerim'den sonra İslâm'ın temel kaynağı olma vasfını kazanmıştır.²³⁹

Kendisinden nakledilen haberlerden anlaşıldığına göre *el-Câmi'us-Sahîh'i*, toplamış olduğu 600.000 hadîs içinden titizlikle seçip ayırdığı hadîslerden meydana getirmiştir. Yine kendisi, 100 bin sahîh, 200 binde illetli ya da zayıf hadîsi ezberlediğini söylemektedir.²⁴⁰ *El-Câmi'us-Sahîh*'te naklettiği hadîs sayısı ise muallak, mutâbi', şâhid ve mevkûf olanlar dışında mükerrerlerle birlikte 7397'dir. Buhârî, sahîh hadîsleri toplayarak onları fıkıh bâblarına göre tasnîf eden ilk hadîşçilerdendir.²⁴¹

Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer alan Kitâbü'l-İlm ana başlığına baktığımızda, muhaddis Buhârî'nin, söz konusu kitabı (bölümü), 53 bâbla (alt başlık) detaylandırıldığını görmekteyiz. Bunlar İlmin fazîleti bâbı ile başlayıp (1.bâb), Soru soran şahsa sorduğu şeyden fazlasıyla cevap veren kimse bâbı (53.bâb) ile sona ermektedir. Bu bâblar arasında toplam 74 hadîs ve haber yer almaktadır.²⁴²

Müellifin bu ana konuyu *Vahiy* ve *Îmân* gibi iki temel meseleden hemen sonra zikretmesi de mânidardır. Buhârî'nin bu sıralamayı tesadüfen yaptığı düşünülemez. Aynî, "Câm'u's-Sahîh'de yer alan bütün kitâpların medârı yani dönüp dolaşması ilim üzerine olduğundan dolayı Buhârî Kitâbü'l-İlm bölümünü bundan sonraki kitâpların önüne almıştır, bunu niye Îmân Kitâbı'nın da önüne almadı? dersin, zira îmân, ilim ve amel bakımından her hayrın başlangıcı, küçük büyük her kemâlin kağınağı olduğu için" diye açıklamıştır.²⁴³

Franz Rosenthal'a göre, Buhârî Sahîh adlı eserini oluştururken Peygamberin ilâhi misyonu (bed'u'l-vahy) ile başlatmış, îmâna ilişkin bir konuyu da işledikten sonra "Kitâbu'l-İlm" bölümünü çalışmasının başına yakın bir yere taşımıştır. Böylece konunun önemli ve temel olduğuna dikkat çekmiştir.²⁴⁴ Burada, öncelikle Hz. Peygamber'in vahiy aldığı ve dolayısıyla de Peygamber olduğunun isbâtına vurgu yapılmak istenmiş olacağı belirtilmektedir. Zîra Allah'ın varlığı ve birliği de dâhil olmak üzere, inanılması gereken her şey, bunları haber veren şahsın peygamberliğine

²³⁹ Geniş bilgi için bkz. Bağcı, H. Musa, "el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler", (http://musabagci.tr.gg/K.ue.t.ue.b_i-Sitte-Kavram, 18 Kasım 2015).

²⁴⁰ İbnü's-Salâh, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, **Mukaddimetü İbn es-Salâh**, yy.,1984, c. I, s. 13.

²⁴¹ Koçyiğit, **a.g.e.**, s. 251-257; A'zamî, M. Mustafa, "Buhârî" , **DİA**, İst., 1992, c. VI, s. 368-372.

²⁴² Buhârî, **el-Câmi'u's-Sahîh**, İlim, c.I, s. 31-61.

²⁴³ Aynî, Ebû Muhammet Mahmut b. Ahmet Bedruddîn, **Umdetü'l-Kârî Fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, Darul Kütübül İlmiyye, Beyrut, 2001, c. II, s. 3.

²⁴⁴ Gürlü, **a.g.e.**, s.170; (Franz Rosenthal, *Knowledge Tnumphant: The Concept of Knowledge in Medieval İslam*, Leiden, 1970, s. 78-83'den naklen).

inanmaya bağlıdır. Onun için îmânda, önce vahiy, daha sonra da vahiy alana ve onun getirdiklerine inanmak gelir. Bunları da, insanların yaşadıkları müddetçe yapacakları tüm davranışları ve tekâmül etmek için yapmaları gerekenleri öğrenecekleri ilim konusu takip eder. Çünkü, doğumdan mezara konuncaya kadar, hattâ defnedildikten sonra ahiretle ilgili konular da dâhil olmak üzere her şey ilmin konusudur ve ancak bilgiyle öğrenilir.²⁴⁵ Bu sebeple Buhârî'nin ilim konusunu îmân konusundan hemen sonra zikretmiş olması muhtemeldir.

2.2.1.2. Müslim ve *el-Câmi'u's-Sahîh*'i

Telif ettiği büyük hadîs eseriyle Kütüb-i Sitte'nin meydana gelmesinde en mühim paya sahip olanlardan birisi de Ebû'l Hüseyin Müslim İbnu'l Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysaburi'dir. Müslim, 204 senesinde Nîşâbur'da dünyaya gelmiştir. Henüz 12 veya 14 yaşındayken hadîs öğrenmeye başlamış ve bu maksatla Irak, Hicâz, Suriye ve Mısır gibi çeşitli ülkelere yolculuklar yapmıştır. Müslim, arkasında hadîs konusunda tasnîf edilmiş birçok eser bırakarak 261 yılında Nîşâbur'da vefât etmiştir.²⁴⁶ Müslim, bu eserinde mükerrerler dışında 3000 den fazla hadîsi bir araya getirmiş ve her hadîsin, konusu ile ilgili olduğu bâba yerleştirilmesine ayrı bir özen göstermiştir. Ayrıca, her hadîsin değişik ve kendi nazarında sahih olan isnatlarına ve bu değişik isnatlarla gelen metin farklarına yaptığı işaretlerle rivâyetini değerlendirmiş ve bunlara verdiği tertip güzelliğiyle kitabın kolay ve rahat kullanılmasını sağlamıştır. Yine o, *Sahîh*'inde aynı hadîsin tekrarından şiddetle kaçınmıştır. Bununla beraber, birtakım sebepler dolayısıyla tekrarında fayda mülâhaza etmişse, o hadîsi tekrar etmeyi uygun görmüştür. Buhârî'nin ittisâl yönünden üstünlüğü, râvînin hadîs aldığı kimse ile mülakatının bir defa da olsa şart koşması sebebiyledir. Oysa Müslim, sadece muasarâtla yani râvî ile şeyhinin aynı asırda yaşamış olmalarıyla yetinmiştir.²⁴⁷

Müslim'in *Sahîh*'indeki Kitâbü'l-İlim'in bâb (alt) başlıklarına baktığımızda şu bâb başlıklarının yer aldığını görmekteyiz:

1-Kur'ân'ın müteşâbihlerine uymaktan nehiy, bunlara uyanlardan uzak durma ve Kurân hakkında ihtilâfa düşmeyi yasaklama.

2- Mahir hasmın şiddetli düşmanlığı (nın yanlışlığı) konusu.

²⁴⁵ Palabıyık, **a.g.y.**, s. 151-189.

²⁴⁶ Zehebî, **Tezkire**, c.II, s. 125-126.

²⁴⁷ Koçyiğit, **a.g.e.**, s. 257-260; Ayrıca bkz. Kandemir, M. Yaşar, "Müslim b. Haccâc", **DİA**, İst., 2006, c. XXXII, s. 93-94.

3- Yahûdi ve Hristiyanların yolundan gitme, onların uygulamalarına tabi olma.

4- Aşırılığa gidenlerin helâk olduğu.

5- Âhir zamanda ilmin ortadan kaldırılıp fitne ve cehâletin ortaya çıkması.

6- Güzel veya çirkinlikte çığır açarak, bunlara diğer insanları dâvet edenler.²⁴⁸

Görüldüğü gibi, Müslim'in bu bölümü, hem hadîs sayısı hem de konu çeşitliliği açısından biraz dar tutulmuş; altı bâb altında toplam 16 hadîs zikredilmiştir.

2.2.2. Sünenler

Sünenler, hadîs edebiyatının en zengin dalını teşkil eden eserlerden sayılır. İslâm tarihinin en eski devirlerinden itibaren muhaddisler, ahkâm ve itikâdi konuları içeren hadîslere diğerlerinden daha fazla önem vermişlerdir. Fıkıh bâblarına göre tasnîf edilmiş ahkâm hadîslerini ihtiva eden ve sünen denilen kitapların hicri ikinci asrın başlarından itibaren te'lif edilmeye başladığını görmekteyiz. Bu çeşit kitapların tasnîfi üçüncü asırda da devam etmiş ve bu asrın ikinci yarısında, hadîs tarihinin en meşhur sünenleri ortaya çıkmıştır.²⁴⁹ Sünenler, rey taraftarlarına bir nevi reaksiyon olarak yazıldıklarından planları, fıkıh kitaplarının planlarına benzerlik gösterir.²⁵⁰

2.2.2.1. Tirmizî ve *Sünen*'i

Asıl adı Ebû Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. Dahhâk'tır. Muhammed b. İsa b. Yezîd b. Sevre b. es-Seken de denilmiştir. Tirmizî, 209 yılında Tirmiz'de dünyaya gelmiştir. A'ma olarak doğmuş olduğu söylenmiş olsa da, doğrusunun yaşlılığında gözünü kaybetmiş olduğudur. Horasan, Irak ve Hicâz gibi bölgelerdeki âlimlerden ders almıştır. Meşhur hadîs âlimi ve musannifi Buhârî başta olmak üzere Müslim, Ebû Dâvud gibi birçok âlimle görüşmüş ve onlardan hadîs öğrenmiştir.²⁵¹

Tirmizî'nin fıkıh bâblarına göre tasnîf ettiği *Sünen* kitabı, değişik konulardaki bâblarında ihtiva ettiği için *el-Câmi'u's-Sahih* ismiyle de şöhret kazanmıştır. Tirmizî'nin bu eserini diğerlerinden ayıran en önemli özelliği, hadîslerin sonunda hadîsle ilgili "Hasenün, Hasenün Sahihun..." gibi ıstılahlarla hadisleri değerlendirmesidir. Hatta "Hasen" tabirini ilk kullanan kimsenin Tirmizî olduğu da ifâde edilmektedir. Tirmizî,

²⁴⁸ Müslim, Sahîh, İlim, c. III, s. 2053-2060.

²⁴⁹ Koçyiğit, a.g.e., s. 242.

²⁵⁰ Yardım, a.g.e., s. 78.

²⁵¹ Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lami'n-Nubelâ*, Müessesetü'r-Risâle, 2001, c. XIII, s. 270-272.

kitabında, "hasen" ile kastettiği manayı açıklamış ve "bu kitapta hasen olarak zikrettiğimiz hadîsle, bize göre isnâdı hasen olanı kastettik. Şazz olmayan, isnâdında şüpheli şahıslar bulunmayan ve aynı mealde sâir yönlerden de rivâyet edilen her hadîs bize göre hasendir" demiştir. Tirmizî'nin kitabı, Nesâî ve Ebû Dâvud'un kitaplarına nisbetle üçüncü derecede yer almış yani *Kütüb-i Sitte*'nin üçüncü kitabı olarak kabul edilmiştir. Tirmizî, hayatının sonlarına doğru Allah korkusundan ağlaya ağlaya gözlerini kaybetmiş ve 279 yılında doğduğu yer olan Tirmiz'de vefât etmiştir.²⁵²

Hem *Câmi* hem de *Sünen* adlarıyla tanıtılan Tirmizî'nin *Sünen*'inde de, ilim konusu müstakil bir kitâb (bölüm) olarak ele alınmıştır. Müellif burada, 19 bâb (alt başlık) altında toplam 42 tane hadîs serdetmiştir. Bu bâbları şöyle sıralayabiliriz:

- 1- Allah hayır dilediği kimseyi dinde bilgili kılar
- 2- İlim öğrenmenin değeri ve kıymeti
- 3- İlmi saklamamak gerekir
- 4- İlim tahsili yapmak isteyenlere iyi muamele etmek gerekir
- 5- İlim kalkacak ve yok denecek hale gelecek mi?
- 6- İlmi şöhret ve makam için kullanan cehennemliktir.
- 7- İlmi başkalarına duyurup aktarmak gerekir.
- 8- Hadîs diye yalan söyleyen kimseler cehennemliktir.
- 9- Yalan olduğunu bildiği halde bir sözü hadîs diye aktarmak.
- 10- Hadîsleri inkar edenler de olacak mı?
- 11- Hadîs yazma işi ilk dönemlerde yasaklanmış mıydı?
- 12- Hadîs yazma işine sonradan izin verildi mi?
- 13- İsrailoğullarından ibretli şeyler aktarılabilir mi?
- 14- Hayra vasıta olan onu yapmış gibi sevap kazanır mı?
- 15- Hayra veya sapıklığa öncü olan kimsenin durumu.
- 16- Sünnetlere yapışıp bidatlardan uzak durmalı.
- 17- Peygamber (s.a.s.)'in yasakladıklarından kaçınmak gerekir.
- 18- Medîne âlimleri daha bilgili mi olacaklar?
- 19- Âlim mi üstün yoksa ibadet edip duran mı?²⁵³

²⁵² Geniş bilgi için bkz. Koçyiğit, **a.g.e.**, s. 247-248; Öğrenç, Aşır, "Tirmizî'nin, Süneninde Ulemanın İhtilaf Ettiğini Haber Verdiği Hadisler", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Ağustos 2013, sy:29, s.171-172.

²⁵³ Tirmizî, **Sünen**, c.V, s. 27-50.

2.2.2.2. Ebû Dâvûd ve *Sünen*'i

Ebû Dâvûd Süleyman İbnu'l-Eş'as İbn İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, 202 yılında Sicistân'da doğmuş, küçük yaşından itibaren hadîs toplamak için seyahate çıkarak, Horasan, Irak, Suriye, Mısır ve Hicâz hadîşçilerinden hadîs yazmıştır. Ebû Dâvûd, hadîslerin zayıfını sağlamından ayırma, rivâyetlerdeki ince kusurları tanıma ve hadîs râvilerini tenkit etme hususlarında tanınmış bir âlimdir. Ebû Dâvûd hayatı boyunca 500.000 hadîs yazmış, bunlardan sadece ahkâmı ilgili olmak üzere 4800 hadîs seçerek meşhur *Sünen* adlı eserini meydana getirmiştir. Bu bakımdan kitabı, fıkıh bâblarını ve bu bâblarla ilgili hadîsleri en mükemmel bir şekilde toplayan bir eser sayılır.²⁵⁴ Onun tanınmış şârihlerinden biri olan Ebû Süleymân el- Hattâbî şöyle der: "Allah Teâla dinle ilgili her şeyi Kitabında zikretmiş, fakat bunlardan bazısının beyânını Peygamberine bırakmıştır. Bu bakımdan Hz. Peygamberin sünneti, Kur'ân'ın beyânıdır. Ebû Dâvûd, Sünnet ve fıkıh ahkâmı ile ilgili hadîsleri toplamak sureti ile kendinden öncekileri ve sonrakilerin yapmadıkları bir işi yapmıştır. Kur'ân ve kendi kitabı olan *Sünen*'inden başka bir şeye ihtiyaç bırakmamıştır."²⁵⁵

Ebû Dâvûd *Sünen*'inin dışında daha birçok kitap tasnîf etmiştir. Hayatının son yıllarını, sonradan yerleşmiş olduğu Basra'da geçirmiş ve 275 senesinde vefât etmiştir.²⁵⁶

Ebû Dâvûd'un eseri *Sünen* türü bir tasnîf olmasına rağmen yine de ilim konusuna ayrı bir kitâb (ana başlık) ayrıldığı ve 13 bâb (alt başlık) içinde 27 hadîse yer verildiği görülmektedir. Bu bâbları şöyle sıralayabiliriz:

1. İlim öğrenmenin önemi
2. Kitap ehlinin sözlerini rivâyet etmenin hükmü
3. İlmi yazı ile kaydetmek
4. Resûlullah adına yalan söylemenin sorumluluğu
5. Bilgisi olmadığı halde allah'ın kitabı hakkında söz söylemenin hükmü
6. (Hz. Peygamberin söylediği) bir söz (üç defa) tekrarlama (sının hikmeti)
7. Sözleri ara vermeden peşi peşine ve acele olarak söylemenin hükmü
8. (Fitneye yol açabilecek hususlarda) fetva vermekten kaçınmalıdır

²⁵⁴ Zehebî, **Nubela**, c. XIII, s. 204-211.; Ayrıca bkz. Koçyiğit, **a.g.e.**, s. 245-247.

²⁵⁵ Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm Büstî, **Me'âlimü's-Sünen**, tsh. Muhammed Râğîb Debbâğ, Matbaatü'l-İlmiyye, Halep, 1932, c. I, s. 8.

²⁵⁶ Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Dâvûd es-Sicistânî", **DİA**, İst., 1994, c. X, s. 119-121; Koçyiğit, **a.g.e.**, s. 245-247.

9. İlme engel olmanın kötülüğü
10. İlmi yaymanın fazîleti
11. İsrailoğullarından hikâyeler rivâyet etmenin hükmü
12. Allah rızası gözetilmeden ilim tahsil etmenin hükmü
13. Vaaz ve nasihat etmenin hükmü.²⁵⁷

2.2.2.3. Nesâî ve *Sünen*'i

Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî b. Sinan b. Bahr en-Nesâî, 215 senesinde Horasan'ın Nesâ kasabasında dünyaya gelmiştir. Nesâî, hadis ilminin direklerinden ve ileri gelen şahsiyetlerden biri olarak kabul edilmiştir. O bir ilim denizidir, anlayışı yüksek ve dikkatli ricâl değerlendirmesi konusunda mâhirdir. O, Horasan, Irak, Hicâz, Mısır, Şam, ve Cezîre gibi pek çok ülkeyi gezmiş ve oralardaki pek çok hadis âlimi ile görüşmüştür. Daha sonra Mısır'a yerleşmiştir. Nesâî'nin 15 yaşından itibaren hadis tahsil etmek üzere ilk seyahatini Kuteybe b. Saîd'in bulunduğu Belh yakınlarındaki Bağlân köyüne yaptığı ve orada ondört ay kalarak ondan hadis tahsil ettiği bilinmektedir.²⁵⁸

Nesâî, hadis ilminde özellikle râvîlerin cerh ve tadilinde, bilgi ve yetkinliği ile zamanın başvurulmuş ve görüşü alınan imamlarından biri olmuştur.²⁵⁹ Nesâî, önce illetli ve zayıf hadislerin de içinde bulunduğu *es-Sünenü'l-Kübra* adlı geniş hacimli bir eser tasnif etmiş, daha sonra bu kitabı özetleyip *el-Müctebâ* adını verdiği ikinci *Sünen*'i meydana getirmiştir. İşte, diğerlerine nispetle daha küçük hacimde olan bu muhtasar, hadisçiler arasında sıhhati ile şöhrat kazanmış, aynı zamanda, *Kütüb-i Sitte* arasında Sahihayn'dan sonraki mertebeyi almıştır. Bu bakımdan, bir hadisın Nesâî tarafından rivâyet edildiği söylendiği zaman, bu hadisın, *el-Müctebâ*'da yer aldığı anlaşılmıştır.

Nesâî, rical tenkidinde çok daha sıkı davranmasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. O, Ebû Dâvûd'un ve Tirmizî'nin hadislerini rivayet ettiği çoğu râvîlerden hadis rivayet etmemiştir. Ama bu, Nesâî'nin *Sünen*'inde hiç zayıf ve illetli hadisın olmadığı anlamına gelmemektedir. *es-Sünen*'de zayıf, muallal ve münker hadisler de mevcuttur. Gerek zatı itibarıyla gerekse durumu itibarıyla meçhul râvîler vardır. Aralarında mecruh râvîler de

²⁵⁷ Ebû Dâvûd, *Sünen*, c.III, s.354-362.

²⁵⁸ Zehebî, *Nubela*, c. XIV, s. 126-128.

²⁵⁹ Zehebî, *Tezkira*, c.II, s. 194.

bulunmaktadır. Netice itibariyle Nesâî'nin *Sünen*'ine hadis alma şartı, Sahihayn'dan sonra en kuvvetlisi olduğu ifade edilmiştir.²⁶⁰

Nesâî hayatının büyük bir bölümünü Mısır'da geçirmiş ve eserlerini orada tasnif etmiştir. Filistin'in Remle kasabasına gelen Nesâî, çok geçmeden 303 senesinde burada vefât etmiştir.²⁶¹

Nesâî'nin *Sünen*'ine gelince, müellifin sünen yazma tekniğine tamamen bağlı kalarak sadece son kısımlarda yer verdiği *îmân* bahsi hariç, ahkâm hadîsleri dışında fezâil türü rivâyetlere yer vermediği görülmektedir.

2.2.2.4. İbn Mâce ve *Sünen*'i

Kısaca İbn Mâce olarak da bilinen, hadîs, tefsir ve tarih alanında eser sahibi olan ünlü muhaddisin tam adı; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî'dir. 209 yılında dünyaya gelmiş, hadîs yazmak için Rey, Basra, Kûfe, Bağdât, Şam, Mısır ve Hicâz gibi birçok yere yolculuk yapmıştır. İbn Mâce, hâfıza ve itkân yönünden hadîs imamlarının övgüsüne muttali olmuş, kendisinin sika (güvenilir) ve hüccet olduğu üzerinde ittifak edilmiştir.

İbn Mâce'nin *Sünen*'i de fıkıh bâblarına göre tasnif edilmiştir. Hadîşçiler nezdinde, tekrarlarının azlığı ve fıkıh bâblarına göre tertîp edilmesi açısından en düzenli eserlerden biri olarak kabul edilmiştir. İbn Mâce, h. VII. Yüzyıldan itibaren *Kütüb-i Sitte*'ye dâhil edilmiş olan fıkıh bâblarına göre tasnif ettiği *Sünen* adlı eseriyle meşhur olmuş hadis alimlerinden biridir. Onun eseri, mukaddime hariç 37 kitap, 1515 bâb ve 4341 hadîsten oluşmaktadır.²⁶² Fakat bu kitap, hicri altıncı asrın sonlarına kadar *Kütüb-i Sitte* arasında yer almamıştır; daha doğrusu bu zaman zarfında hadîşçiler nazarında asıl olan beş hadîs kitabı bulunuyordu. Ebû'l Fazl b. Tahir el- Makdisi'nin bu beş kitaba tahsis ettiği Atraf'a İbn Mâce'nin *Sünen*'ini de eklemesinden ve "Altı imamın şartları" (şurutul-e'immeti's-sitte) adlı kitabını telif etmesinden sonra, İbn Mâce'nin *Sünen*'i de bu muteber kitaplar arasında zikredilmeye başlamıştır. İbn Mâce 273 yılında vefât etmiştir.²⁶³

²⁶⁰ Bağcı, H. Musa, "**el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler**", (http://musabagci.tr.gg/K.ue.t.ue.b_i-Sitte-Kavram, 18 Kasım 2015).

²⁶¹ Koçyiğit, **Hadis Tarihi**, s. 244-245; Bkz. Kandemir, M. Yaşar, "Nesâî" , **DİA**, İst., 2006, c. XXXII, s. 563-565.

²⁶² Bağcı, H. Musa, "İbn Mâce'nin Es-Sünen Adlı Eserinin Mukaddime'sinin Tahlili", **Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, sy: III, (Nisan 2010), s.16.

²⁶³ Koçyiğit, **a.g.e.**, s. 249-250; Kandemir, M. Yaşar, "İbn Mâce", **DİA**, İst., 1999, c. XX, s. 161-162.

İbn Mâce *Sünen*'ine bir mukaddime ile başlamış olup, burada hadîsin ehemmiyeti, hadîste kasten yalan söylemenin kötülüğü, Hulefâ-i Raşidîn'in sünnetine ittiba, bid'at ve cidal den, keyfi re'y ve kıyastan sakınma, imân, kader, ashabın fazîletleri, Hariciler, Cehmiyye (Mutezile)'nin inkar ettiği hususlar, iyi ve kötü olan sünneti takip edenler ve sünneti ihya edenler, Kur'an'ı öğrenen ve öğretenlerin fazîleti bâbı, âlimlerin ve ilim talebine teşvik etmenin fazîleti, bir ilmi tebliğ edenin fazîleti bâbı, hayra anahtar olanın beyanı gibi konu başlıklarını koymuştur.²⁶⁴

İbn Mâce *Sünen*'inde ilim konusu ile ilgili müstakil bir başlık açmamakla beraber, eserinin mukaddimesinde bu meseleye uzunca yer vermiştir. Muhaddis burada 11 bâb (alt) başlığı altında yaklaşık 63 adet hadîs zikreder ki bu rakam, başlı başına ayrı bir kitâb (ana başlık) olacak kadar hadîs demektir.

Mukaddimenin bu kısmında zikredilen hadîsler içerisinde, merfû hadîslerin yanında, onlardan daha fazla, mevkuf ve maktû hadîslerin de yer alması; ayrıca bir o kadar da İslâm büyüklerinin sözlerine yer verilmiş olması dikkat çekicidir. Bu uygulama bizlere, o zamanın kitap yazma tekniği hakkında ip uçları vermekle berâber; önceki dönemde yaşayan âlimlerin, kendilerinden daha kıdemli olan ilim adamlarına karşı tutumları ve onların fikirlerini ciddiye almaları bakımından da ayrı bir değer taşımaktadır.²⁶⁵

Sünen türü eserlerde bile, ister ayrı bir ana başlık, isterse *Mukaddime*'de alt başlıklar şeklinde olsun, ilim konusuna bu denli yer verilmesi, muhaddislerin konuya gösterdikleri hassasiyete ışık tutması açısından önemlidir.

2.3. Hadîslerin Şerhi Meselesi

Tezimizin başlığı "Şârihlerin Bakış Açısıyla Hadîslerde İlim" olunca, kısaca da olsa hadîs şerh geleneğinden bahsetmemiz yerinde olacaktır. İslâmî ilimlerde muteber metinlerin oluşumunun tamamlanmasından sonra, bu metinlerin anlama ve anlatma imkanı sağlayacak uygulama alanı olarak şerhçilik devri başlamıştır. Yapılan bu şerhler, klasik metinlerle daha sonraki dönemler arasında bir köprü vazifesini yerine getirmekle birlikte, büyük bir ilmî mirasın daha sonraki dönemlere aktarılmasını da sağlamıştır.

²⁶⁴ Bağcı, **a.g.m.**, s.18.

²⁶⁵ Palabıyık, **a.g.e.**, s. 160.

Şerh; lügatte keşfetmek, feth, ta'lik, genişletmek, tefsir etmek, açıklamak anlamlarına gelmektedir.²⁶⁶ Şerh kelimesi anlamında Hattâbî (388/998), sırasıyla tefsîr, îzâh, beyân, delâlet ve keşf kelimelerini kullanmaktadır.²⁶⁷ Hadîs edebiyatı terimi olarak şerh, herhangi bir hadîsin veya birçok hadîsi ihtiva eden bir hadîs kitabının "kavâid-i arabîyye ve usûl-i şer'îyye hasebince bi kadri't-tâka"²⁶⁸ açıklanması sonucu meydana getirilen eser demektir.²⁶⁹ Sözlükte birşeyi yarmak, açmak, eti kemikten ayırmak veya kapalı bir şeyi açıklayıp tefsir etmek manalarına gelen şerh (kelimesi), herhangi bir metnin açıklanması anlamında kullanıldığında, sadece metni anlamak ve yorumlamak anlamında değil, bununla beraber bir konuyu ele alıp o konuyla ilgili bazen hüküm çıkarmak, bazen de bir ilkeye ulaşmak gayesi amaçlanan bir faaliyettir.

Hadîsleri anlama ve yorumlamaya yönelik olarak yapılan bu faaliyetler daha öncesinde de mevcut olmakla birlikte, belli hadîs kitapları üzerine hasr edilerek yapılması üçüncü ve dördüncü asırlardan itibaren oluşmaya başlamıştır. Hadîs şerhi, yazılan bir eseri (klasik metni) sonraki zamanlarla buluşturma gibi bir görevi yerine getirmenin yanı sıra, şârihin kendi düşünce ve görüşlerini de ortaya koyduğu ve hatta muhaliflerine cevap verme fırsatını yakaladığı bir zemindir de.²⁷⁰

Tasnîf devri eserlerine dayalı çalışmalar içinde en yaygın olanı şerh edebiyatıdır. Şerh edebiyatı, hiç şüphesiz, müelliflerin lügat açısından önemli lafızlar ve müşkil manalar ihtivâ eden hadîsleri açıklamak, i'râbını, hükümlerini ve bu hükümlerle ilgili fakihlerin görüşlerini tespit düşüncelerinin mahsulüdür. Bu sebeple şerh edebiyatı, hadîslerdeki ğarîb ve nâdir kullanılan kelimelerin sözlük açıklamalarını ihtiva eden hadîs lügatleri (Ğarîbü'l-hadîs) ile H. III. asırda başlamıştır. Ğarîbü'l-Hadîsler, başlangıçta anlamı herkes tarafından bilinmeyen veya Kureyş lehçesi sısındaki lehçelere ait az sayıdaki kelimeyi ihtiva ederken, zamanla Kur'ân ve hadîslerdeki eşanlamlı kelimelerle, hadîslerde farklı manalar taşıyan kelimeler de bu kapsamda değerlendirilmiştir.²⁷¹ Hadislerdeki ğarîb kelimeler üzerinde ilk defa tebeu't-tabîîn neslinden Mâlik b. Enes, Şu'be b. Haccâc gibi zatların durduğu ifade edilir. Diğer yandan bu konuda ilk eser sahiplerinin hicrî ikinci asrın sonu ve üçüncü asrın başında

²⁶⁶ Bkz. İbn Manzûr, "ş.r.h.", **Lisânü'l-Arab**, s. 2228.; Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, **el-Kâmûsu'l-Muhît**, thk. Enes Muhammed Şâmî-Zekeriyyâ Câbir Ahmed, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 2008, s. 850.

²⁶⁷ Bkz. Hattâbî, **a.g.e.**, c. I, s. 2.

²⁶⁸ Taşköprîzâde, Ahmed Efendi, **Mevzûâtü'l-Ulûm**, (trc. Kemâleddin Muhammed Efendi), İst., c. II, s. 13.

²⁶⁹ Çakan, **a.g.e.**, s. 153-154.

²⁷⁰ Türcan, Zişan, **Hadis Şerh Geleneği**, TDV Yayınları, Ank., 2011, s. 9.

²⁷¹ Geniş bilgi için bkz: Türcan, **a.g.e.**, s. 25-35.

yaşadığı belirtilmekle beraber, ilk eseri kimin yazdığı tartışmalıdır. Bu dönemde yazılan eserlerin günümüze ulaşmış ulaşmadığı bilinmemektedir. Günümüze ulaşmış önemli eserlerden Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dineverî (213/828–276/889) ve Ebu Süleyman Hattabi'nin (395/1004), Garîbu'l-Hadîsleri zikredilebilir. Sonraki yüzyıllarda bu konuyla ilgili eserler telif edilmiştir. Bunlardan Zemahşerî'nin (538/1143) el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs isimli eseri ile İbnu'l-Esîr'in (606/1209) en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîsve'l-Eser isimli kitabı bu alanda yazılmış eserlerin en meşhurlarıdır.²⁷²

Hattâbî'nin (388/998) "*Me'âlimü's-Sünen*" ve "*A'lâmü's-Sünen*" isimli Ebû Dâvûd ve Buhârî üzerine yazdığı şerhler gibi, şerh kelimesi kullanılmadan kaleme alınmış kısmî şerhler ile gelişmesini sürdürmüş, bilâhare açıkça şerh adıyla ve muhtelif bakış açılarına göre yazılmış büyük hacimli eserlere kavuşmuştur. Bu edebiyat daha dar çerçevede yazılmış olan hâşiye ve ta'likler ile devam etmiştir.

Birçok hadîs eserine şerhler yazılmış olmakla beraber, hadîs şerhleri denildiğinde akla ilk gelecek noktada önem kazananlar *Muvatta'* ve *Kütüb-i Sitte*'nin şerhleri olmuştur. Hadîs şerhinde olgunlaşma dönemi diyebileceğimiz hicri 8-10. yüzyılda, en önde gelen şerhler *Sahîh-i Buhârî* üzerine yazılmışlardır.²⁷³

2.4. Kitâbü'l-İlimler'de İlme Bakış

Tezimizin bu kısmında *Kütüb-i Sitte* özelinde ilim bölümlerindeki hadîsleri şârihlerin bakış açısıyla yani şerhlerdeki açıklamalarla incelemeye çalışacağız. Elbetteki konumuzla ilgili ilim bölümlerindeki bütün hadîsleri hem de şerhlerdeki açıklamalarıyla beraber ele almamız (her bir kitap için birçok şerhin olduğunu düşündüğümüzde) çalışmamızın hacmini aşacak kadar geniştir. Bu sebeple *Kütüb-i Sitte*'deki ilim bölümlerinde yer alan bazı hadîsleri belli başlı hadîs şerhlerindeki açıklamalarıyla araştırmamızı gerçekleştirmeye çalışacağız.

2.4.1. Âlimlerin Fazîleti

İlmin değer ve kıymetiyle ilgili birçok âyet ve hadîs olduğu gibi, âlimlerin kıymetiyle ilgili de bir birçok âyet ve hadîs bulunmaktadır. İslâm düşüncesinde diğer amellere karşı ilim ne kadar değerli ve üstün ise, buna bağlı olarak âlim de diğer

²⁷² Akgül, Yusuf, "Garibu'l-Hadis Eserlerinde Geçen Garib Kelimeler Hakkında Bir İnceleme", **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2,2 (2012/2), s. 100-101.

²⁷³ Türcan, a.g.e., s. 49-51.

insanlara nisbetle o kadar üstündür. Âlimlerin, Allah'a karşı en saygılı olan kimseler oldukları hususunun âyetle ifâde edilmesi²⁷⁴ aynı zamanda halkın en hayırlısı oldukları sonucunu da ortaya çıkarmaktadır. Bu fazîletin vurgulandığı hadîslerden bir kısmını sırayla açıklayacağız.

عن أبي أمامة الباهلي قال: "ذكر لرسول الله صلى الله عليه وسلم رجلان أحدهما: عابد والآخر عالم، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: فضل العالم على العابد كفضلي على أدنكم، ثم قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الله وملائكته وأهل السموات والأرض حتى النملة في جحرها، وحتى الحوت ليصلون على معلم الناس الخير".

Ebü Ümâme (r.a.)'den rivâyet edildiğine göre, "Resûlullah (s.a.s.)'e biri abid diğeri âlim olan iki kimseden bahsedildi de Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: **"Âlimin âbide üstünlüğü, benim sizin en aşağı derecede olanınıza karşı üstünlüğüm gibidir.** Sonra Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdular: **"Şüphesiz ki Allah, melekleri, gök ve yer ehli, hatta yuvasındaki karınca ve balıklar bile insanlara hayır öğretenlere dua ederler."**²⁷⁵

Aliyyu'l-Kârî'nin açıklamasına göre, hadîste bahsi geçen iki kişinin ya temsili olarak zikredildiği ya da daha önceki zamanlarda veya o zamanda başka yerlerde yaşayan, biri ibadetle diğeri ilimle meşgul olan iki kimsenin durumunun anlatılmış olması mümkündür. Resûlullah (s.a.s.), âbidle ibadetlerini en güzel bir şekilde yani kâmil manada ibâdetini yapan kimseyi; âlimle de, farz olan ibadetlerini eksiksiz yapmakla birlikte dinî ilimleri iyi bilen kimseyi kastettiğini belirtir. Hadîste âlimin âbide şerefce üstünlüğü, Resûlullah'ın en aşağı mertebedeki bir sahâbiye şerefce üstünlüğüne teşbih edilmiştir. Bununla ilgili olarak ta Aliyyu'l-Kârî der ki: "Burada Hz. Peygamber, ilmin üstünlüğünü açıklamada, mübalağa üslûbuna yer vermiştir. Halbuki, benim en fazîletlinize üstünlüğüm gibidir demiş olsaydı, bu da ilmin fazîlet ve şerefini ifâde etmeye yeterdi. Yine Aliyyu'l-Kârî, meleklerle kastedilenin de hamele-i arş melekleri olduğu, yer ehli ifâdesiyle de insanlar, cinler ve bütün canlıların kastedildiğini söylemiştir. Tîbi, "yuvasındaki karıncaların" dua etmesi hakkında şöyle demiştir: Onların duası gökten inen bereketin meydana gelmesidir."²⁷⁶

Denilmiştir ki buradaki "insanlara hayır öğreten" ibaresi ile kişinin kurtuluşunun kendisiyle meydana geldiği din ilimleri kastedilmiştir. Çünkü kişinin kurtuluşu bu ilim sayesinde olur. Hadîste geçen öğreten (معلم) kelimesi, duaya hak

²⁷⁴ Fâtır, 35/28.

²⁷⁵ Tirmizî, İlim, 19, nr. 2685; Dârimî, Mukaddime, 17.

²⁷⁶ Mübârekfûrî, Ebu'l Âla Muhammed b. Abdurrahman b. Abdurrahim, Tuhfetü'l Ahvezi bi Şerhi Câmi'ut-Tirmizî, Darul Fikr, c. VII, s. 457.

kazanmanın ancak insanları hayra ulaştıran ilmi öğretmeyle olacağından dolayı mutlak olarak kullanılmamıştır. Yine burada ilmin efdaliyetine işaret vardır. Şöyle ki, ilmin faydası herkese şâmil iken ibadetin hayrı ise sadece o kişiyle sınırlıdır.²⁷⁷

Burada dikkatlerimizi çeken husus, duaya liyâkat kasbedebilmek için öğretme işinin hayırla kayıtlanmış olmasıdır. Yani her öğretici, hadîste belirtilen hayra, berekete, arz ve semâ ehlinin duasına mazhar olamıyor. Buna ancak insanlara dünya ve ahirette fayda verecek olan din ilimlerini öğretenler layık oluyorlar.

Zeyd b. Eslem'in "**...biz dilediğimiz kimsenin derecelerini yükseltiriz...**"²⁷⁸ âyetindeki derecelerin yükseltilmesinin ilimle olduğunu söylediği rivâyet edilmiştir.²⁷⁹ Demek oluyor ki; âlimin ilmi sayesinde Allah katındaki derecesi artıyor. Allah'ın yanında yüksek derecelere ulaşmış olan âlimler, kendilerini ilme veren ve ilmiyle amel eden kimseler olmalıdırlar. Âlimler, sahip oldukları ilmin şerefini, bir anlamda kendi şerefi olarak görmelidirler.

Âlimler, Yüce Allah tarafından kendilerine emredilen ibadetleri yerine getirdikten sonra kalan vakitlerini ilmî çalışmalara ayırırlar. Daima ilmi öğrenme ve öğretme gayreti içerisinde olurlar. Âbidler ise böyle değildir. Onlar, bilmeleri gereken temel bilgileri öğrendikten sonra, vakitlerinin çoğunu Allah'a ibadetle geçirirler. Bu iki halin her ikisi de Allah katında makbuldür. Fakat burada zikredilen her iki kişinin durumu birbirine eşit değildir. Âlim, âbid olandan daha üstündür. Çünkü âlim devamlı cehd ve gayret içindedir ve sadece kendine değil herkese faydalı olmaya çalışmaktadır. Âbid olanın ameli de fazîletlidir ama o kendisiyle sınırlıdır. İlim öğrenmenin bizâtihi kendisi farzdır; farzın üzerine fazladan ibadet etmek ise nâfiledir. Farz bir amelin nâfile ibadetten daha fazîletli olduğu ise gayet açıktır.²⁸⁰

İnsan için uğrunda yorulmaya, her türlü meşakkate katlanmaya değer olan en kıymetli hedef, ilim yolunda olmaktır. Kendini ilme adanmak, ilme sahip olmak için ortaya konulan bilinçli bir gayretle mümkündür. Kişinin kendi arzusuyla gönüllü olarak girdiği bu yol, gerekirse birçok dünyevi zevk ve menfaatten mahrum kalmayı, çile ve zorluklara göğüs germeyi gerektiren bir yoldur. Esasen insan ilimle yücelir, değer kazanır.²⁸¹ Her ne kadar ilim yolunda birçok meşakkat olsa da, ilim yolunda olmak, bir

²⁷⁷ Mübârekfûrî, **a.g.e.**, c.VII, s. 456-457.

²⁷⁸ **Yusuf**, 12/76; **En'am**, 6/83.

²⁷⁹ İbn Battâl, **Şerhu Sahîhi'l-Buhârî**, Mektebetü'l Rüşd, Riyad, yy., trs., s. 133; Aynî, **a.g.e.**, c. II, s. 5.

²⁸⁰ Kandemir, vd., **Peygamberimizden Hayat Ölçüleri**, c. VI, s. 177-178.

²⁸¹ **Hadislerle İslam**, c. I, s. 376.

anlamda cennet yolunda olmaktır. Sevgili Peygamberimiz bu konuda şöyle buyurmuşlardır:

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم "من سلك طريقا يلتمس فيه علما سهل الله له طريقا إلى الجنة".

Ebû Hüreyre (r.a.)'den rivâyete göre, Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: **"Her kim ilim tahsil etmek için bir yola koyulursa, Allah, Cennete varan yolu onun için kolaylaştırır."**²⁸²

İlim yolunun cennet yolu olduğuna bir şüphe yoktur. Hatta ilim yolu cennet yollarının en geniş olanıdır.²⁸³ Dolayısıyla ilim yolunu seçen, kendini ilme veren kişi bu sayede cennet yolunu seçmiş ve kendisini cennete götürecektir bir tercihte bulunmuş olur.

Bu hadîste geçen ilim kelimesinin, dînî ilim çeşitlerinden az veya çok, Allah'a yaklaştırma, kendisinden yararlanma ve başkalarına da faydalı olma niyetiyle elde edildiği sürece, bütün ilim çeşitlerini kapsadığından dolayı nekra olarak kullanıldığı belirtilmiştir.²⁸⁴

Âlimin değerini ifâde eden şu hadîsi Ebû Hüreyre naklediyor:

عن أبي هريرة قال : قال رسول الله صلى الله عليه و سلم : "من دعا إلى هدى كان له من الأجر مثل أجور من يتبعه لا ينقص ذلك من أجورهم شيئا ومن دعا إلى ضلالة كان عليه من الإثم مثل آثام من يتبعه لا ينقص ذلك من آثامهم شيئا "

Ebû Hüreyre (r.a.)'den rivâyete göre, Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: **"Hidâyetle davet eden kimseye, kendisine uyanların sevabı kadar sevap verilir. Bu onların sevaplarından da hiçbir şey azaltmaz. Dalâlete çağıran kimseye de, kendisine uyanların günahı kadar günah verilir. Onların günahlarından hiçbir şey eksiltmez."**²⁸⁵

Bu hadîsin şerhi ile ilgili olarak Tîbî şunları söylemiştir: "Hidâyet, bir gayeye ulaştırıcı bir işaret veya bu işaretin bizzat kendisi demektir. Hidâyetten maksat, kendisiyle salih amelleri işlemeye götüren şey demektir. Nekra olarak kullanıldığında cinse şâmil olur. Hidâyetin en üstünü Allah'a ve salih amel işlemeye çağıran hidâyettir. En düşüğü ise, müslümanların yolundan onlara eziyet veren şeyleri kaldırmaya çağıran hidâyettir."²⁸⁶

²⁸² Tirmizî, İlim, 2, nr. 2646; Müslim, Zikir, 11, nr. 2699; Ebû Dâvûd, İlim, 1, nr. 3643; Buhârî, İlim, 10.

²⁸³ İbn Arabî, Ârizatül Ahvezi bi Şerhi Sahîhi't-Tirmizî, Daru'l-Kütübü'l İlmiyye, Beyrut, c. X, s. 117.

²⁸⁴ Mübârekfûrî, a.g.e., c. VII, s. 405.

²⁸⁵ Tirmizî, İlim, 15, nr. 2674; İbn Mâce, Mukaddime, 14, nr. 206.

²⁸⁶ Mübârekfûrî, a.g.e., c. VII, s. 437.

Hadîsin, âlimlerin fazîleti ile ilgisi şu olsa gerekir: Hidâyete davetten gaye, öncelikle insanları Allah'a îmân etmeye yani müslüman olmaya davettir. Müslüman olanları ise Allah'ın hoşnut kalacağı sâlih ameller işlemeye çağırmaktır. Bilinmelidir ki, İslâm'a çağrı ilim ve bilgi ile mümkün olduğu gibi, sâlih amel işlemek de aynı şekilde ilim ve bilgi ile olur. Demek ki, insanları hidâyete çağırarak en büyük hayırdır. Bunu da en iyi âlimler yapabilirler. Ve aynı zamanda bir kimsenin hayrına vesile olunduğunda sevabın kişiyi o hayra çağırana da verilmesi, âlimlerin büyük bir kazanç içinde olduklarının göstergesidir. Bu da âlimin fazîletini ortaya koymaktadır.²⁸⁷

Abdullah anlatıyor. Ben Resûlullah'ın yanına girdim bana: Ey İbn Mes'ud dedi. Ben: Buyur Ya Resûlallah dedim. Resûlullah: **"İmanın en sağlam direği hangisidir biliyor musun?"** dedi. Ben: "Allah ve Resûlü daha iyi bilir" dedim. Bu sorusunu üç defa tekrarladı sonra da: **"İmanın en sağlam direği Allah için sevmek ve Allah için buğz etmektir"** dedi. Sonra: Ey İbn Mes'ud dedi. Ben: Buyur ya Resûlallah dedim. Resûlullah: **"İnsanların en fazîletlisi ve üstünü kimdir?"** diye sordu. Ben: Allah ve Resûlü daha iyi bilir dedim. Bu sorusunu da üç defa tekrarladı sonra şöyle dedi: **"Onların en fazîletlisi dinlerinde fakih olup onu öğrenenlerdir"** dedi. Sonra: Ey İbn Mes'ud dedi. Ben: Buyur ya Resûlallah dedim. Resûlullah: **"İnsanların en bilginini kimdir biliyor musun?"** diye sordu ve bu sorusunu üç defa tekrarladı. Ben: Allah ve Resûlü daha iyi bilir dedim. Resûlullah: **"Onların en bilginleri amelde eksiklikleri olsa bile insanlar ihtilaf ettikleri zaman hakkı görenlerdir."**²⁸⁸

Âlimler diğer insanlardan farklı bir görüş ve farklı bir anlayışa sahip kimselerdir. Meydana gelen herhangi bir olay karşısında, onlar herkesin gördüğü fakat herkesin anlayamadığı şeyleri anlarlar. Bu da onlara farklı bir hal ve keyfiyet kazandırır. Sahibi oldukları ilim, onların olaylara bakış açılarının daha derin ve farklı olmasını sağlar. Tabiattaki meydana gelen olayları farklı bir şekilde anlamak onların arkasındaki derin manalara vâkıf olmak ancak ilim sahiplerinin yapacağı bir iştir. İlim sahibi olan kimseleri kandırmanın zorluğunu şu hadîs bize göstermektedir:

²⁸⁷ Kandemir, vd., a.g.e., c. VI, s. 169-170.

²⁸⁸ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, **Metâlibu'l-Âliye bi Zevâid-il Mesânidi's-Semâniye**, (thk. Sa'd b. Nasr b. Abdülaziz es-Şeserî), nr. 3022, Dâru-l Âsime, h.1419, c. XII, s. 589.

عن ابن عباس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: - "فقيه أشد على الشيطان من ألف عابد".

İbn Abbâs (r.a.)'den rivâyete göre, Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: **"Bilerek bir işi yapan âlim bir kimseyi aldatmak, bin abidi aldatmaktan şeytana daha zordur."**²⁸⁹

Bu hadîste fakih kelimesi "فقيه" olarak kullanılmış olmakla beraber İbn Mâce rivâyetinde "فقيه واحد" şeklinde geçtiği görülmektedir. Burada fakîhin şeytan tarafından aldatılmasının çok zor olacağı gösterilmektedir. Fakîh, şeytanın aldatmalarına, tuzaklarına sahip olduğu ilim sebebiyle kanmaz. Şeytanların insanlara kötülüğü emretmelerinin aksine o, insanlardan hayrı yapmalarını talep eder. Fakîhler, şeytanların insanları kötülüğe sevketmedeki hileleri karşısında, insanları uyarır ve onlara hayrı emreder. Hadîsteki "bin abidden" derken bin rakamından kastedilen, kesrettir yani çokluktur. Çünkü şeytan, insanlara her ne zaman nefsin arzu ve isteklerine dâir bir kapı açar ve kalplerindeki şehvetleri (kötü arzuları) ona cazip hale getirerek süslü gösterirse, onun hilelerini bilen ârif bir fakîh, hayrı isteyen salih kimselere şeytanın açtığı kapıları kapamanın yollarını gösterir. Ve bu şekilde şeytanı hüsrana uğratar, arzularını boşa çıkarır. Âbidin durumu bunun aksinedir, o ibadetle meşgul olduğu için şeytanın hilelerini fark etmede yetersiz olur denilmiştir.²⁹⁰

Bu hadîste, ilim ve basîretle rabbine ibadet eden âlimin, ilim olmaksızın rabbine ibadet eden âbiddin daha hayırlı olduğu belirtilmiştir. Âlimin faydası sadece kendisiyle sınırlı kalmayıp başkalarına da geçer. Şöyle ki, insanlar bilmedikleri konularda âlime müracaat ederek ona soru sorarlar, ondan öğrenirler, ilminden yaralanırlar. İlim sahibi olmayan âbide gelince onun faydası sadece kendisiyle sınırlıdır. Bu sebeple şöyle demişlerdir: İlimden elde edilen bir pay, bana ibadetteki paydan daha sevimlidir. Bu, ibadetin ilim üzerine bina edilmesi gerektiğindendir. Şüphesiz ki, ilim olmadan Allah'a ibadet eden kimse, ıslahdan daha çok ifsâd eder.²⁹¹

Yine bu hadîsle ilgili olarak; buradaki fıkhıtan maksadın, fehm yani anlayış olduğu söylenmiştir. Bir kişi devamlı amelle meşgul olur ve onu eksiksiz tastamam yapmaya çalışır. Diğeri ise şeriatta tedbir ehli ve güzel anlayış sahibidir. O kişi ilmiyle düşünüp tezekkür ettiğinde ameli, vaktini ibadetle geçirenin durumundan kat kat fazla

²⁸⁹ Tirmizî, İlim, 19, nr. 2681; İbn Mâce, Mukaddime, 17, nr. 222.

²⁹⁰ Mübârekfûrî, a.g.e., c. VII, s. 450.

²⁹¹ Adevvî, Safâü'd- Davvî Ahmed, İhdâü'd-Dibâce bi Şerhi Süneni İbn Mâce , Mektebetü Dâri'l Yakîn, yy., 1999, c. I, s. 142.

olur. Çünkü âlim işini tam bir bilgi ve doğru bakışla yerine getirir. Bu derin anlayışıyla şeytanın ona karşı sergilediği yanıltma ve şaşırtmalarına kanmaz. Böyle olunca da onun ameli her türlü şaşırtmadan, hatadan uzak, güvenli, ihlaslı ve tam olmuş olur. İlim sahibine bir de amel eklenince yani ilmiyle âmil olunca, Ebû İsâ'nın Fudayl'dan rivâyet ettiği gibi olur. "Muhakkak ki âlim, ilmiyle amel eden ve onu başkalarına öğretendir."²⁹²

Ebû Hüreyre (r.a.) naklediyor: "Resûlullah (s.a.s.)'e Allah katında en fazîletli insan kimdir? diye sorulunca o da: **"Allah indinde en kıymetlileri en muttaki olanlardır!"** dediler. "Biz bunu sormadık!" dediklerinde: **"Öyleyse o, Halîlullah'ın oğlu, Nebiyyullah'ın oğlu Nebiyyullah'ın oğlu Yusuf'tur"** buyurdu. "Hayır, biz bunu da sormadık" dediklerinde bunun üzerine Hz.Peygamber: **"Siz bana Arap hanedanlarından mı soruyorsunuz?"** dedi. "Evet (Ey Allah'ın Resûlu!)" dediler. **"Onların cahiliye dönemindeki hayırlıları, fıkıh öğrendikleri takdirde, İslâm'da da en hayırlılarıdır!"** cevabını verdi."²⁹³

Bu hadîsin açıklamasında, cahiliye döneminde güzel ahlak ve fazîlet sahibi olan kimselerin müslüman olup dinin emirlerini anlayarak hayatlarında uygulamaya başladıklarında insanların en hayırlılarından oldukları belirtilmiştir. Bu hadîs, asâlet ve cömertliğin geneli, özeli, detayı, özeti yani hepsinin dinden olduğunu göstermektedir.²⁹⁴

Hadîste, cahiliyeden çıkıp, İslâm'a giren cemiyetlerde şeref statüsünün değişeceğini, eski şerefın korunmasının ve hatta daha da yüceltilmesinin ise öncelikle ilme bağlı olduğu ifâde edilmektedir.

عن كثير بن قيس قال كنت جالساً مع أبي الدرداء في مسجد دمشق فجاءه رجل فقال: يا أبا الدرداء، إني جئتك من مدينة الرسول صلى الله عليه وسلم لحديث بلغني أنك تحدّثه عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، ما جئت لحاجة، قال: فإني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: "من سلك طريقاً يطلب فيه علماً سلك الله به طريقاً من طرق الجنة، وإن الملائكة لتضع أجنحتها رضى لطالب العلم، وإن العالم ليستغفر له من في السموات ومن في الأرض والحيتان في جوف الماء، وإن فضل العالم على العابد كفضل القمر ليلة البدر على سائر الكواكب، وإن العلماء ورثة الأنبياء، وإن الأنبياء لم يورثوا ديناراً ولا درهماً، ورثوا العلم؛ فمن أخذه أخذ بحظّ وافرٍ"

Kesîr b. Kays'ın şöyle dediği rivâyet olunmuştur: "Ben Dimaşk mescidinde Ebû'd-Derdâ ile birlikte oturuyordum. Ona bir adam gelip: Ey Ebû Derdâ, ben sana Peygamber (s.a.s.)'in şehrinden bir hadis için geldim. İşittiğime göre bu hadisi Resûlullah (s.a.s.)'den sen rivâyet etmişsin (Buraya) başka bir ihtiyaçtan dolayı da

²⁹² İbn Arabî, a.g.e., c. X, s. 154.

²⁹³ Buhârî, Tefsir, Yusuf, 1, nr. 4412, Menâkıb, 1, nr. 3301; Müslim, Fezâil 44, nr. 2378; Dârimî, Mukaddime, 17, nr. 223.

²⁹⁴ Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, Dibâce alâ Sahîhi Müslim İbn Mâce, (thk. Ebu İshak el-Huveyni el-Eserî, Daru İbn Affan, 1996, c.V, s. 361.

gelmedim, dedi. Bunun üzerine Ebü'd-Derdâ şöyle dedi: Ben Resûlullah (s.a.s.)'in şöyle dediğini işittim: *"Bir kimse, ilim öğrenmek arzusuyla bir yola girerse, Allah o kişiye cennete giden yolu kolaylaştırır. Melekler, yaptığından hoşnut oldukları için ilim öğrenmek isteyen kimsenin üzerine kanatlarını gererler. Sudaki balıklara varıncaya kadar göklerde ve yerde bulunanlar âlim kişinin bağışlanması için Allah'a yakarır. Âlimin âbide üstünlüğü, dolunaylı gecede ayın diğer yıldızlara olan üstünlüğü gibidir. Âlimler peygamberlerin vârisleridir. Peygamberler, miras olarak ne altın ne de gümüş bırakmışlardır; onların bıraktıkları yegâne miras ilimdir. Dolayısıyla kim onu alırsa büyük bir nasip almış olur."*²⁹⁵

Bu hadîs, Peygamberimizin ilmin fazîlet ve üstünlüğünü beyan buyurduğu önemli hadîslerinden biridir. İçerisinde ilmi ve âlimi yüceltici değişik hususlara yer verilmiştir. Bilgiye ulaşmak, âlim olmak kendiliğinden olacak bir şey değildir. O çaba ve uğraş gerektiren bir işdir. İlim tahsil etmek üzere bilinçli ve kararlı bir şekilde yola koyulan ve bu yolda sıkıntıları göze alan kimseye Allah, cennetin yolunu kolaylaştırdığı gibi, ilmin önündeki engelleri de kaldırır. İlmin kaynağı olan Allah onu, kuşkusuz çalışana, talip olana bahşetmektedir. Sevgili Peygamberimiz *"İlim ancak öğrenmekle elde edilir."*²⁹⁶ buyurmuştur.²⁹⁷

Hadîste, uğruna yolculuk yapılacak ilmin din ilimleri olduğu, mükellefin yapmakla sorumlu olduğu, ibadet ve muâmelât konularındaki dini emirleri bilmesi gerektiği ifâde edilmiştir.²⁹⁸ Bu hadîsin bir benzerini bâb başlığında muallak olarak nakleden Buhârî'nin²⁹⁹, hadîsteki ilim (علما) kelimesinin nekra olarak kullanılmasının açıklamasında, dînî ilimleri tahsil etmeye ulaştıran yolların çeşitliliğini ve ilmin azını çoğunu (hepsini) içine almasından dolayı böyle kullanılmış olduğunu belirtmişlerdir.³⁰⁰

Hadîste belirtilen meleklerin hoşnutluklarından dolayı ilim talebesine kanatlarını sermeleri konusunda, bunun ne anlama geldiğini âlimlerimiz farklı şekillerde açıklamışlardır:

²⁹⁵ Ebû Dâvud, İlim 1, nr. 3641; Tirmizî, İlim, 19, nr. 2682; İbn Mâce, Mukaddime, 17, nr. 223.

²⁹⁶ Buhârî, İlim, 10; Taberânî, Mu'cemü'l-Evsat, nr. 2663, c. III, s. 118.

²⁹⁷ Hadislerle İslam, s. 378-379.

²⁹⁸ Azîmâbâdî, Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsülhak, Avnü'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd, (thk.Abdurrahman Muhammed Osman), yy., 1969, c. X, s. 72.

²⁹⁹ Buhârî, İlim, 10.

³⁰⁰ İbn Hacer, Ahmed b. Ali Askalânî, Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-İmâm Ebî Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, (thk:Abdülkâdir Şeybetü'l-Hamd), Riyad, 2001, c. I, s. 193.

Bir açıklamaya göre, bundan maksad hakkını tâzim, ilmini tevkîrdir (büyükleme). Zira âyette aynı tâbir bu manada kullanılmıştır. **"Onlara (anne ve babana) merhamet ederek tevazu kanadını indir..."**³⁰¹

Bazı âlimler: "Kanat koymadan maksad, ilim ehlinin yanına inmek için uçmayı terketmektir" demişlerdir. Nitekim hadîste **"Allah'ı zikreden bir topluluk varsa mutlaka melekler o topluluğu sarar ve onları rahmet bürür"**³⁰² buyurulmuştur.

Bir kısım âlimler, meleklerin hoşnutluklarından dolayı ilim talebesine kanatlarını sermeleri hakkında: Bunun anlamı, ilim yolunda olanı, dilediği memlekete, istediği hedefe götürüp ulaştırmak için meleklerin kanatlarını açıp yaymalarıdır demişlerdir. Keza bunun dışında şöyle diyenlerde olmuştur: Bunun manası, ilim öğrenme yolunda öğrenciye yardım ve onun çabasını, çalışmasını kolaylaştırmaktır.³⁰³

Yine bu konuyla ilgili olarak şu görüşlere de yer verilmiştir.

- 1- Âlimin ilmi ve fazîletinden dolayı melekler ona saygı duyarlar,
- 2- Bununla ilim sahibine kibarlık ve nezaket gösterirler,
- 3- Melekler devamlı âlimin yanında durur, devamlı hayrı isteyen olması sebebiyle âlimi bırakıp ondan başkasına yönelmezler,
- 4- Allah'ın melekler vasıtasıyla yardımı sebebiyle âlimin istediğine kavuşması için onu kanatlarının üzerinde taşırlar.³⁰⁴

Denizlerdeki balıklara varıncaya kadar her türlü canlının âlime istiğfar etmesi konusunda ise Hattâbî şöyle demektedir: "Allah Teâlâ, balık ve diğer bütün hayvanlar hakkında onların faydaları, maslahatları ve rızıklarıyla ilgili bir ilmi âlimlerin dillerine koydu. Böylece hayvanlar hakkındaki haramlar, helaller nelerdir, onları âlimler açıklamaktadırlar, hangi şeyler hayvanların lehlerine ve faydalarındadır, hangi şeyler onların aleyhlerine ve zararlarındadır, insanlara bütün bunları âlimler bildirmektedirler. Yine hayvanlara iyi davranılmasını, zarar vermekten kaçınılmasını vs. hep âlimler tavsiye etmekte ve öğretmektedir. İşte bütün bunlara karşılık olarak Allah, âlimler için istiğfar etmelerini hayvanlara ilham etmiş olmaktadır."³⁰⁵

Âlimlerimiz, bu hadîste belirtilen fazîlete, Allah'ın kesin bir şekilde emrettiği farzları ve Peygamberimizin aksatmadan yerine getirdiği (müekked) sünnetlerini yerine

³⁰¹ İsrâ, 17/24.

³⁰² Müslim, Zikr, 39, nr. 2700; Tirmizî, Da'avat, 7, nr. 3375.

³⁰³ Mübârekfûrî, a.g.e., c. VII, s. 452; Benzer manalar için bkz., Azîmâbâdî, a.g.e., c. X, s. 73; Hattâbî, Me'âlimü's-Sünen, c. IV, s. 183.

³⁰⁴ İbn Arabî, a.g.e., c. X, s. 117.

³⁰⁵ Azîmâbâdî, Avnu-l Ma'bud, c. X, s. 73; Hattâbî, a.g.e., c. IV, s. 183.

getiren ilim öğrencileri ve ilim sahibi olan kimselerin nâil olacağını, dünyevî beklentilerle ilim yapanların buna mazhar olamayacağını belirtmede ittifak ederler. Aynı şekilde âbid'den kastedilenin, ibadetinin sahih olmasını sağlayacak gerekli ilme sahip olan, boş vakitlerini nâfile ibadetle geçirmek suretiyle kendisinde kulluk şuuru ağır basan kimsenin olduğu söylenmiştir.³⁰⁶

Hadîste Resûlullah'ın ilim sahibini aya, vaktini ibadetle geçiren kimseyi de yıldızla benzetmesinde şu inceliğin olduğu belirtilmiştir. "İbadetin kemâl ve nuru, sevap ve huzuru âbiden başkasına geçmez, faydası sadece kendisinde kalır, halbuki âlimin nuru böyle değildir, o başkasına geçer."³⁰⁷ Burada ayın aydınlığı ve bu aydınlıktan yeryüzünün faydalanmasının yıldızlarla kıyas edildiğini görüyoruz. Bu ikisi kıyas edildiğinde arada çok büyük bir farkın olduğu görülür. Yıldızın aydınlığı, sadece kendisini görmemizi sağlarken ayın ışığı karanlık gecede her tarafı aydınlatır.³⁰⁸

Yine âlimin âbide üstünlüğünü şöyle açıklamışlardır. "Şüphesiz âlim, geceleyin ayın diğer yıldızları aydınlatması gibi, insanlara bol bol (ilim) verir. Böylece âlim, Allah'a giden yolcuların yoldaki tehlikeleri yani kayma noktalarını görmelerini sağlar. Böylece yolcular yolculuklarını güven içinde tamamlarlar. Şeytan onların yollarını kesemez."³⁰⁹

Hadîste peygamberlerin dirhem ve dinar bırakmayacakları belirtilmiştir. Bu, onların dünyalık bir şey bırakmadıkları anlamındadır. Bu ikisiyle dünyanın her türlü geçici olan dünyalığı kastedilmiştir. Çünkü dirhem, "gümüş"; dinâr da "altın" para demektir. Burada altın ve gümüşün zikredilmesiyle ilgili olarak, dünya malının en kıymetlilerinin ve insanların en çok değer verip düşkünlük gösterdikleri şeyin bunlar olduğu için olduğu söylenmiştir.³¹⁰ Bu ikisi, dirhem ve dinar bir kıymet ölçüsü oldukları için bütün dünyalıkları temsil ederler. Bunların söylenilmesi diğerlerini saymayı gereksiz kılar. Bir de Peygamberler bu geçici dünya mallarından zaruri ihtiyaçları nisbetinde olanını almışlar ve vefât ettiklerinde de geride paylaşılacak herhangi bir dünyalık miras bırakmamışlardır. Çünkü insanlar, peygamberler hayattayken geride kalan mirascılarına dünyalık bırakma peşinde oldukları düşüncesine kapılırlar.³¹¹

³⁰⁶ Mübarekfürî, **a.g.e.**, c.VII, s. 452.

³⁰⁷ Mübarekfürî, **a.g.e.**, c.VII, s. 452.

³⁰⁸ Kandemir, vd., **a.g.e.**, c.VI, s. 178.

³⁰⁹ Adevî, **a.g.e.**, c. I, s.142-143.

³¹⁰ Kandemir, vd., **a.g.e.**, c.VI, s.179.

³¹¹ Mübarekfürî, **a.g.e.**, c.VII, s. 453.

Hadîste geçen "*âlimler peygamberlerin vârisleridir*" ifâdesi âlimlerin ilimlerini Peygamberimiz (s.a.s.)'den aldıklarının bir delilidir. Yoksa âlim ilmini deneme, çalışma, kendi görüş veya insanların düşüncelerinden elde etmemiştir. Onun ilmi Peygamberin (s.a.s.) miras bıraktığı kitap ve sünnette dayanmalıdır. Âlimin ilmi kitap ve sünnetle kaim değilse; o âlim Peygamberin varisi değildir. O, âlimde sayılmaz. Bu konuda ilim ehlinin hayatı, ameli, çaba ve hedefi Peygamberinki gibi olması gerekir.³¹² Yine bu hususla ilgili olarak âlimlerin peygamberlere mirascı olmalarını, âlimlerin peygamberlerin insanlara ulaştırmış oldukları ilâhi kitapları ezberleyerek onları korumaları ve bunların içinde bulunan emir ve yasakları öğrenip başkalarına öğretmeleri sebebiyle olduğu belirtilmiştir.³¹³

Özetle burada İslâm düşüncesinde âlim denildiğinde daha ziyâde şeriat ilimleriyle meşgul olanların anlaşıldığını görmekteyiz. Ayrıca bu hadîsten, en üstün makamın Peygamberlik makamı olduğunu düşündüğümüzde, bu makama mirascı olmanın bir kişi için en büyüğü bir fazîlet olduğunu da anlamış oluruz. Dolayısıyla âlimlerin bu makama sahip olan kimseler olduğu açıkça görülmektedir.

Peygamber Efendimiz (s.a.s.)'in şu hadîsi bu gerçeği âdetâ taçlandırmaktadır: **"Bir kimse, İslâm'ı ihyâ edip yaşatmak için ilim tahsil ederken ölürse, onunla peygamberler arasında sadece bir derece vardır."**³¹⁴

Bu hadîsten rahatlıkla şu sonuç çıkarılabilir; İlim öğrenmek, ilim yolunda olmak Allah rızası istikametinde yapılan cihadın bir çeşididir. Dolayısıyla da ilim yolunda olan kimseye Allah yolunda cihad edenin sevabı gibi ecir verilir. İşte bu sebeple Allah yolunda, onun rızası için cihad eden kimseye karşı gösterilen sorumluluk, Allah için ilim talep eden kimseye de aynı şekilde gösterilmelidir.

Allah Resûlü temsili bir anlatımla, kalbini ve zihnini ilme ve fikre açan insanlarla, bunlara karşı ilgisiz kalanların farkını son derece etkileyici bir biçimde şöyle ifâde etmektedir.

عن أبي موسى عن النبي صلى الله عليه وسلم قال مثل ما بعثني الله به من الهدى والعلم كمثل الغيث الكثير أصاب أرضا فكان منها نقية قبلت الماء فأنبتت الكأ والعشب الكثير وكانت منها أجادب أمسكت الماء فنفع الله بها الناس فشربوا وسقوا وزرعوا وأصاب منها طائفة أخرى إنما هي قيعان لا تمسك ماء ولا تنبت كالأ فذلك مثل من فقه في دين الله ونفعه ما بعثني الله به فعلم وعلم ومثل من لم يرفع بذلك رأسا ولم يقبل هدى الله الذي أرسلت به قال أبو عبد الله قال إسحاق وكان منها طائفة قبلت الماء

³¹² Adevî, a.g.e., c. I, s.143.

³¹³ Kandemir, vd., a.g.e., c.VI, s.179.

³¹⁴ Dârimî, Mukaddime, 32, nr. 365.

قاع يعلوه الماء والصفصف المستوي من الأرض .

Ebû Mûsâ el-Eş'arî (r.a.)'den rivâyet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: *"Allah'ın benimle göndermiş olduğu hidâyet ve ilim, yeryüzüne yağan bol yağmura benzer. Yağmurun yağdığı yerin bir bölümü verimli bir topraktır: Yağmur suyunu emer, bol çayır ve ot bitirir. Bir kısmı da suyu emmeyip üstünde tutan çorak bir yerdir. Allah burada biriken sudan insanları faydalandırır. Hem kendileri içer, hem de hayvanlarını sular ve ziraatlarını o su sayesinde yaparlar. Yağmurun yağdığı diğer bir yer daha vardır ki, dümdüz olup hiçbir bitki bitirmeyen kaypak ve kaygan arazidir. Ne su tutar, ne de ot bitirir. İşte bu, Allah'ın dinini inceden inceye kavrayan, Allah'ın benimle gönderdiği hidâyet ve ilim kendisine fayda veren, onu hem öğrenen hem öğreten kimse ile, buna başını dahi kaldırmayıp kulak vermeyen, Allah'ın benimle gönderdiği hidâyeti kabul etmeyen kimsenin benzeridir."*³¹⁵

Bu hadîste Resûlullah, kendisine verilen ilim ve hidâyeti yeryüzüne yağan ve toprağa isabet eden bol yağmura benzetmişlerdir. Nasıl ki, yere inen yağmur, susuzluktan kuruyan toprak için büyük bir nimet olur ve toprağa yeniden can verirse hidâyet ve ilim de Allah'ın emirlerini unutmuş, cehâlet batağına saplanmış ve kalpleri siyahlaşmış kimseler için büyük bir rahmet olur.

Hadîste yer alan "*hüdâ*" kelimesi ile ilgili Cevherî demiştir ki: Hidâyet, doğru yol ve işaret demektir. Istılâhî olarak ise, elde edilmek istenen şeye ulaştıran kılavuz anlamına gelir. "*İlim*" kelimesi ise: Kendisinin bağlantılı olduğu şeyin zıddına ihtimali olmayan temyizi gerektiren bir sıfat olarak tarif edilmiş ancak burada kastedilen ilimden maksadın şer'i delilleri bilmek olduğu belirtilmiştir.³¹⁶

Müfredât adlı eserinde Râgıb İsfahânî'nin, hidâyet kelimesini; "Özellikle ilahî emirlere muhatap olan insana, lütufla, iyilik ve yumuşaklıkla Hakk'ın yolunu gösterme" şeklinde tarif ettiği görülür.³¹⁷

Hadîsteki hidâyet ve ilim kelimelerinde, medlulün delile atfedilmesi söz konusudur. Çünkü hidâyet delildir ve ilim onun medlulüdür. İkisini bir arada toplayan yön bakış açısıdır. Özeli genele atfetmek, şerefi ve önemine özellikle vurgu yapmaktır. Denilmiştir ki, hidâyet yoldur ilim de ameldir. Burada özeli genele atfı vardır.³¹⁸

³¹⁵ Buhârî, İlim, 20, nr. 79; Müslim, Fezâil, 15, nr. 2282.

³¹⁶ Aynî, a.g.e., c. II, s. 115; Bkz., Cürçânî, a.g.e., s. 277.

³¹⁷ İsfahânî, *Müfredât*, "h.d.y.", s. 538.

³¹⁸ Aynî, a.g.e., c. II, s. 118.

Bu hadîsle ilgili olarak Kurtubî, şöyle demiştir: "Hz. Peygamber, (s.a.s.) Allah'ın kendisi aracılığı ile gönderdiği dini, ihtiyaç duydukları esnada insanların üzerine yağan bol yağmura benzeterek örnek vermiştir. Hz. Peygamber gönderilmeden önce, insanlar tıbbı yağmur bekleyen toprak gibiydi. Nasıl ki, yağmur susuzluktan adeta ölmüş olan bölgeleri diriltirse, dinî ilimler de aynı şekilde ölü kalpleri diriltir. Sonra Hz. Peygamber kendisini dinleyenleri, yağmurun üzerine yağdığı farklı toprak çeşitlerine benzetmiştir. Onu dinleyenlerin bir kısmı hem ilim sahibi, hem ilmiyle amel ve hem de ilmi insanlara öğretendir. Bu kişinin durumu; suyu içine çekerek böylece kendisine yararı olan, bununla beraber bitki bitiren ve böylece başkalarına da yararlı olan toprak parçasına benzer. Hz. Peygamberi dinleyenlerin bir kısmı da ilimle meşgul olur, ilmi toplar, zamanının tümünü ilme harcar ancak nafileleri yerine getirmez, yahut topladığı bilgileri tam olarak kavrayıp hazmedemez. Bununla beraber bu ilmi başkalarına aktarır. İşte bu kişi, suyu kabul etmeyerek kendine faydası olmayan fakat suyu üzerinde tutan ve bu sayede insanlara yarar sağlayan toprak parçasına benzer. Hz. Peygamber'in "Benim sözümü işiten ve işittiği gibi başkasına aktaran kişinin Allah yüzünü ağartsın" sözü ile işaret ettiği kişi budur. Bazı insanlar da vardır ki ilmi dinlerler ancak onu hafızalarında korumazlar yani öğrenmezler, bununla amel de etmezler ve başkalarına da aktarmazlar. Bunlar suyu kabul etmeyen veya suyu başkasının kullanamayacağı şekilde üzerinde tutmayan düz ve kaypak toprak parçasına benzerler. Hz. Peygamber bu teşbihte, insanların kendilerinden yararlanılması konusunda ortak olan övülen ilk iki insan tipini beraber zikretmiş, insanlara fayda sağlamayan ve eleştirilen üçüncü insan tipini ise tek olarak zikretmiştir."³¹⁹

Tîbî bu hadîsle ilgili olarak şöyle demiştir: Hadîste zikredilmeyen iki kısım daha vardır: Birincisi, kendisi ilimden faydalanmakla birlikte bunu başkalarına öğretmeyen kimse, ikincisi ise, kendisi ilimden yararlanmamakla birlikte bunu başkalarına öğreten kimse. İbn Hacer diyor ki: "Bana göre bunların ilki, Hz. Peygamber'in zikrettiği ikinci gruba girer. Yani suyu kabul etmeyerek kendine faydası olmayan fakat suyu üzerinde tutan ve bu sayede insanlara yarar sağlayan toprak parçasına benzer. Çünkü farklı derecelerde olsa da neticede kendisinden bir yarar sağlanmaktadır. Yerin bitirdikleri de böyledir, bunlardan bazısı insanlara yarar sağlarken diğer bir kısmı kuruyup çer çöp olmaktadır. İkincisine gelince, şayet farzları yerine getiren, nafileleri ihmal eden bir

³¹⁹ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 212.

kimse ise ikinci gruba girer. Farzları da terk ederse bu fasıktır, bundan ilim alınması da doğru değildir. Bu kişinin "kibrinden kafasını kaldırmayan" kişiler grubuna girmesi de imkan dâhilindedir."³²⁰

Nevevî'nin de, bu hadîsteki teşbihi Kurtubî'nin açıklamasına benzer bir şekilde açıkladığı görülür.³²¹

Allah'ın, Resûlullah (s.a.s.) vasıtasıyla tüm insanlık için göndermiş olduğu hidâyet ve ilim, dünya hayatının sonuna kadar değişmeyen iki temel rehberdir. Hidâyet, yukarıda değindiğimiz gibi Kur'ân yolunun adıdır. Yani Kur'ân'ın emir ve yasaklarına riâyet etmektir. Değişik bir ifâdeyle hidâyet, en doğru yola, dosdoğru olana varmaktır. Bundan dolayı hayır çeşitlerinin tamamına hidâyet adı verilir. Hidâyetin yanı sıra Allah'ın insanlara lutfettiği anlama ve kavrama melekesinin ürününün adı ise ilimdir. İlim, doğru ile yanlış birbirinden ayırt edebilmenin en önemli araçlarından biridir. Çünkü gerçek ilim, doğru bilgi, insanı mutlak doğruya ve hakikate ulaştırır. Hidâyet ise, ilmin önünü açarak insanları gerçeğe yönelik çalışmalara yöneltir. Bundan dolayı hidâyet hadîste ilimden daha önce zikredilmiştir. Ancak hidâyet ve ilim birbirinin tamamlayıcısıdır.³²²

Kuşkusuz bu hadîsten her toprağın aynı özelliklere sahip olmadığı gibi, herkesin ilme iştiağının da aynı olmadığını anlıyoruz. Bazı insanlar ilme susar, onu öğrenmek için gayret sarfederler onlar ilmi alır, aynı zamanda işler ve başkalarının da istifâdesine sunarlar. Fakat bazıları da ilmi sadece kendi gelişimi için öğrenir ve onu içinde saklı tutarak kimseye öğretmez. Ve kimileri de vardır ki, ilme hiç ilgi duymaz, bilgiye olan ihtiyacını anlamaz bile.³²³

قال سمعت عبد الله بن مسعود قال قال النبي صلى الله عليه وسلم لا حسد إلا في اثنتين رجل آتاه الله مالا فسلط على

هلكته في الحق ورجل آتاه الله الحكمة فهو يقضي بها ويعلمها

Abdullah İbni Mes'ûd (r.a.)'den rivâyet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: **"Yalnız şu iki kimseye gıpta edilir: Onlardan biri, Allah'ın kendisine ihsân**

³²⁰ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 213.

³²¹ Bkz, Aynî, **a.g.e.**, c. II, s. 119-120.

³²² Kandemir, vd., **a.g.e.**, c. VI, s. 162-163.

³²³ **Hadislerle İslam**, c. I, s. 378.

ettiği malı hak yolunda harcayıp tüketen kimse; diğeri de Allah'ın kendisine verdiği ilimle yerli yerince hükmeden ve onu başkalarına da öğretene kimse."³²⁴

Hased kelimesi; kişinin, kardeşinde gördüğü nimetin onun elinden alınmasını, o nimetten mahrum kalmasını istemesi anlamındadır. Gıpta ise; kardeşinde bulunan o nimetin bir benzerinin de kendisinde olmasını arzu etmektir. Yoksa kardeşinin elinde olanın elinden çıkmasını istemek değildir. Bu açıdan mana söyle olmaktadır: Allah'ın şu iki kişiye verdiği nimetin benzerinin kendinize de verilmesini istemek hased değildir, bu iki konuda istekli olmak size zarar vermez.³²⁵

Buhârî, hased kelimesini gıpta kelimesine hamlederek hadîsi "İlim ve hikmette gıpta bâbı" başlığı altında zikretmiştir.³²⁶ İbn Hacer bu hadîsin açıklamasında; haset, kendisine nimet verilenin elinden bu nimetin zevalini istemektir demiş ve bazılarının ise bunu, nimetin başkasının elinden alınarak kendisinin olmasını istemek manasına tahsis ettiklerini söylemiştir. Ancak doğru olan mananın genel olmasıdır. Bununla birlikte hadîste zikredilen haset kelimesinin mecaz olarak kullanılıp gıpta anlamında olduğu da açıklamıştır. Yani başkasında olan nimetin ondan hiç bir şey eksilmeksizin kendisinde de olmasını istemek anlamında.³²⁷

İbni Hacer bu hadîsin şerhinde uzun uzun açıklamalarda bulunduktan sonra, bana öyle geliyor ki Buhârî'nin buradaki gayesi şudur der: "Başkanlık başka bir ifâdeyle idarecilik genellikle insanların gıpta ettikleri bir şey olsa da, hadîs bize gıpta etmenin ancak şu iki şeye olabileceğini göstermektedir. Onlar da ilim veya cömertliktir. Bilinmelidir ki cömertlik ancak ilim ile birlikte olunca övülür." Şu halde Buhârî şöyle demiş olmaktadır: Başkanlık, idarecilik elde etmeden önce ilim sahibi olun, ilim öğrenen kişiler olun ki size gıpta edildiğinde haklı yere gıpta edilmiş olsun. Buhârî değişik bir bakış açısıyla şu açıklamayı da yapar: "Genellikle kişinin ilim sahibi olmasına, ilmi talep etmesine engel olan, yöneticiliği elde etme konusunda ki aceleci davranışıdır. Bu âdeti terk ederek sizin için hakiki gıptayı elde edecek olan ilmi öğrenin."³²⁸ İdareci olacak bir kimsenin idareci olmadan ilim tahsilinde bulunması daha evlâdır. Zira yönetici olduktan sonra ilim tahsilinin birçok mânileri olur.

³²⁴ Buhârî, İlim, 15, nr. 73, Zekât, 5, nr. 1343, Ahkâm, 3, nr.6722; Müslim, Müsâfirîn, 268. Ayrıca bk. Tirmizî, Birr, 24, nr.1936.

³²⁵ İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn Ebû's-Seâdât Mübârek b. Muhammed Cezerî (606/1209), **en-Nihâye fi Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, (thk. Râid b. Sabri İbn Ebî 'Alefe), Beytü'l-Efkâr, Ürdün, 2003. s. 206-207.

³²⁶ Aynî, **a.g.e.**, c. II, s. 84.

³²⁷ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 200-201.

³²⁸ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 200.

Bu hadîsle ilgili olarak değinilmesi gereken diğerk bir hususta hadîste geçen hikmet kelimesidir. Bu hadîsteki hikmetten kasıt Kur'ân'dır denmiştir. Yine denilmiştir ki hikmet, cehaletten men eden ve kötü olan şeylerden sakındıran her şeydir.³²⁹ Âlimlerimiz hikmeti, Kur'ân ve Sünnet olarak anlamışlar ve bunların ilmine sahip olmak şeklinde yorumlamışlardır.³³⁰

Her bir ferдин birey olarak bilmesi ve öğrenmesi gereken yani kişiye farz olan bilgiler vardır. Bu bilgiler, her şeyden önce dinimizin temel kaynakları olan Kur'ân ve Sünnet'ten elde edilen bilgilerdir. Mutlaka öğrenilmesi gereken bu bilgiler, şüphesiz temel ilmihal bilgileridir. Ancak, bütün müslümanların bu iki temel kaynağın her türlü bilgilerine gerçek anlamıyla vakıf olmaları imkan dâhilinde değildir. Bundan dolayı da âlimler bu ilimleri asli kaynaklarından öğrenir, kendi davranışlarında amele dönüştürürler ve sonra başkalarına iletirler. İlmiyle âmil olmayanlar, bildiklerinin doğruluğuna başkalarını inandıramadıkları gibi bu konuda başarılı ve tesirli de olamazlar. Sahibi olduğu ilmini gizleyerek diğerk kimselere ulaştırma gayreti içinde olmayanlar ise bundan dolayı Allah indinde mesuldürler.³³¹

Bu konuda Sevgili Peygamberimizin şu hadîsi âlimin değerini gösteren önemli bir göstergedir: **"Kıyamet gününde üç zümre vardır ki şefâat ederler: Peygamberler, âlimler ve şehîdler."**³³²

Buraya kadar zikredilen hadîslerden hareketle şunlar söylenebilir ki, ilmin fazîleti sebebiyle ilimle meşgul olan kişi de değer kazanıp fazîlet sahibi olmaktadır. İnsanlar karanlıkta kaldıkları zaman nasıl ki bu durumdan kurtulmak için hemen bir mum ya da bir lambayı bulup karanlık dünyalarını aydınlatmak isterler. Eğer böyle bir ışık kaynakları yoksa karanlıkta şaşırıp kalırlar. İşte insanlar arasında âlimlerin durumu da, âdeta etrafını aydınlatan bu lamba gibidir. İnsanlar da zor anlarında veya bir şey öğrenmek istediklerinde (karanlıktan kurtulmak için lamba aradıkları gibi) âlim birisini ararlar.

Bu konuda önemli diğerk bir husus da şudur. İnsanlar nasıl ki kıymetli olan eşyalarını diğerklerine nazaran çok daha itina ile korur onların zâyî edilmesine asla razı olmazlarsa, aynı şekilde insanlar arasında kıymetli olan âlimlerin değerini de bilerek

³²⁹ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 201.

³³⁰ Kandemir, vd., **a.g.e.**, c. VI, s. 161.

³³¹ Kandemir, vd., **a.g.e.**, c. VI, s. 161.

³³² **İbn Mâce**, Zühd, 37, nr. 4314.

onlara hak ettikleri saygıyı göstermelidirler. Çünkü az olan şeyler daha kıymetli, kıymetli olan şeyler de değerlidir. Değerli olan âlimlerin kıymetinin bilinmesi gerekir.

2.4.2. İlim Öğrenmenin Önemi

Allah'ü Tealâ'nın göndermiş olduğu en son din olan İslâm, okumaya ve ilim sahibi olmaya çok büyük ehemmiyet vermiştir. Resûlullah (s.a.s.)'e gönderilen ilk vahyin "oku" diye başlaması ve bu ilk vahiyde kaleminden, eğitim ve öğretimden bahsedilmesi asla bir rastlantı değildir. Yüce Allah: **"Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı bir alakadan (aşılanmış yumurtadan) yarattı. Oku! İnsana kalemle yazı yazmayı öğretip ona bilmediklerini öğreten Rabbin sonsuz lütuf sahibidir."**³³³ diye buyurmaktadır.

Bakara Sûresi'nin 30 ve 31. ayetlerinde ifâde edildiği üzere, ilk insan Hz. Âdem (a.s.) yaratılıp da meleklerin huzuruna getirildiğinde Yüce Allah, Âdem'e bütün isimleri, öğretmiştir. İşte Allah'ın, kendisine eşyanın bütün isimlerini öğretmesi sayesinde insan, meleklerden daha üstün mertebeye yükselmiş ve sahip olduğu bu ilim sebebiyle de yeryüzünde Allah'ın halifesi olma konumunu elde etmiştir.

Yeryüzünden gökyüzüne kadar evrende ilimden daha değerli ve kıymetli bir şey yoktur. Zira Allah-ü Teâlâ insanları irşâd ederek yol göstermesi için gönderdiği bütün Pegamberlerine ilim vermiştir. Peygamberlerin tamamı âlimdirler. Eğer ilimden daha şerefli bir şey olsaydı, Allah insanların en üstünleri ve seçkinleri olan bu seçilmiş kullara onu verirdi. Demek ki en değerli şey bizzat ilmin kendisidir. Bundan dolayıdır ki Peygamberler de ümmetlerine mîras olarak mal ve servet değil ilim bırakmışlardır.

عن أنس بن مالك قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "من خرج في طلب العلم فهو في سبيل الله حتى يرجع"
Enes (r.a.)'den rivâyet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu:

"İlim elde etmek için yolculuğa çıkan kimse, evine dönünceye kadar Allah yolundadır."³³⁴

Bu hadîste, her kim evinden veya bulunduğu beldeden farz-ı ayn veya farz-ı kifâye olan şer'i ilimleri öğrenmek için çıkarsa, o kimse Allah yolundadır. Yani Allah yolunda cihaddadır. Çünkü ilim talep etmek, Allah yolunda cihad etmede olduğu gibi dini ihyâ etmek, şeytanı küçük düşürmek ve nefse sıkıntı vermek demektir. Bu hal kişi

³³³ Alak, 96/1-5.

³³⁴ Tirmizî, İlim, 2, nr. 2647.

ta evine geri dönünceye kadar böyle devam eder.³³⁵ Bu hadîsle ilgili olarak; Allah'a giden yollar çoktur. Onların en fazîletlilerinden biri de ilim öğrenmektir açıklamasında bulunmuşlardır.³³⁶

İlim öğrenmenin bir nev'i cihad olduğunu İbn Mâce'deki şu hadîs bize açık bir şekilde göstermektedir:

عن أبي هريرة قال سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: "من جاء مسجدي هذا لم يأته إلا الخير يتعلمه أو يعلمه فهو بمنزلة المجاهد في سبيل الله . ومن جاء لغير ذلك فهو بمنزلة الرجل ينظر إلى متاع غيره"

Ebû Hüreyre (r.a.)'den rivâyet edildiğine göre, Allah Resûlü'nün şöyle dediğini işittim: **"Her kim benim bu mescidime ilim öğrenmek ve öğretmek için gelirse, o Allah yolunda olan mücahid gibidir. Her kim de (ilmin dışında) başka bir amaçla gelirse bu kişinin durumu başka birinin malını bekleyen kimse gibidir."**³³⁷

İlim öğrenmenin, Allah yolunda bir tür cihad olduğunu bu hadîsten açık bir şekilde anlıyoruz. Allah yolunda cihadın gayesi, şüphesiz ki insanlara İslâm'ı duyurup ulaştırmaktır. Onlara Allah'ın varlığını ve birliğini duyurmaktır. Bunun en önemli aracı ise ilimdir. İlim öğrenmenin ve bunu elde etmek için başka yerlere sefere çıkmanın değerinden bahseden bir çok hadîs vardır. Bilinmelidir ki, Allah yolunda cihad etmek üzere evinden çıkan kimseye, evine dönünceye kadar her adımı için sevap yazılacağı gibi, ilim öğrenmek üzere evinden ayrılan ve yola çıkan kimseye de evine geri dönünceye kadar aynı şekilde sevap yazılacağını bu hadîs bize açıkça göstermektedir.

İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî* isimli eserinde ilmin fazîleti bölümüne şu âyetle başlamıştır: **"...Allah sizden inananları ve kendilerine ilim verilenleri derecelerle yükseltsin."**³³⁸ Bu âyetin tefsirinde ise şu açıklama yapılmıştır: Yüce Allah ilim sahibi olan bilgili mü'mini, ilmi olmayan mü'minin üzerine yükseltiyor. Buradaki derecelerin yükseltilmesinden maksat, fazîlete işarettir. Çünkü bununla belirtilmek istenen sevabın çok olmasıdır. Şüphesiz dereceler sevaplarla artar ve yükselir. Derecelerin yükselmesi ifâdesi bu dünyada manevî yükselmeyi yani; konumunun yükselmesini ve geride iyi bir ad bırakmayı içerdiği gibi âhirette ise, derecenin yükselmesi şeklindeki hissî yükselmeyi de içine alır ve cennette makamın yücelmesine delâlet eder. **"Dilediğimizi derecelerle**

³³⁵ Mübârekfûrî, a.g.e., c. VII , s. 406.

³³⁶ İbn Arabî, a.g.e., c. X, s. 115.

³³⁷ İbn Mâce, Mukaddime, 17, nr. 227.

³³⁸ Mücâdele, 58/11.

yükseltiriz"³³⁹ âyeti hakkında Zeyd b. Eslem'in "ilim sahibi olmaları sebebiyle yükseltiriz anlamına gelir dediği rivâyet edilmiştir."³⁴⁰

"De ki: Rabbim, ilmimi artır."³⁴¹ Bu âyetin ilmin üstünlüğüne delâleti açıktır. Çünkü Yüce Allah Resûlullah'tan ilim dışında başka bir şeyin artırılması için dua etmesini istememiştir. Halbuki bu ayette ilmin arttırılması için dua etmesi istenmektedir. Buradaki ilimden kasdedilen dinî ilimdir. Bu ilim; mükellef dediğimiz dinin muhatabı konumundaki kimselerin, ibadetlerin yapılması için gerekli bilgileri bilmesinden muamelâtı bilmesine kadar, Allah'ı ve sıfatlarını, O'na karşı yerine getirmesi gereken şeyleri, O'nu her türlü noksanlıklardan münezzeh olduğu bilgisini kapsar. Bu sayılan ilimlerin özünü ise tefsir, hadîs ve fıkıh ilimleri teşkil eder.³⁴²

Yine Buhârî, "İlim söz ve amelden önce gelir" adında müstakil bir bâb oluşturmuş ve burada ilmin önemini, söz ve fiilin geçerli olması için ilmin gerekli olduğunu belirterek ifâde etmiştir. Bu bâb başlığı ile ilgili İbnü'l-Müneyyir şu açıklamayı yapmıştır: "Söz ve amel ilimle birlikte olursa geçerli olur. Bundan dolayı da ilim her ikisinden de önce gelir. Çünkü ilim, ameli geçerli ve makbul hale getiren niyeti düzeltmektedir. Dolayısıyla Buhârî "Amel olmadan ilmin yararı olmaz" sözünden ilmin değerinin düşürüldüğü ve ilim öğrenme konusunda gevşeklik gösterildiği anlaşılmışın diye buna dikkat çekmiştir."³⁴³

"Bil ki: Allah'tan başka ilâh yoktur"³⁴⁴ âyetinde Yüce Allah ilim ile başlamış, sonra da "günahların için istiğfar et" diye buyurmuştur. Âyette her ne kadar hitap Hz. Peygamber (s.a.s.)'e ise de, onun ümmetine de şâmindir. Süfyan b. Uyeyne, bu âyeti ilmin fazîletine delil getirmiştir. Nitekim Ebû Nuaym'ın *el-Hilye* adlı eserinde onun hayat hikayesini anlattığı bölümde Rebi' b. Nâfi yoluyla aktardığına göre Süfyan bu âyeti okumuş, sonra şöyle demiştir: "Görmez misin ki Yüce Allah **"bil ki"** diyerek ilimle başlamış, sonra da ameli emretmiştir".³⁴⁵

İlim, insanları Allah yoluna çağıran, fertlerin iç dünyasını ve toplumu kötülüklerden arındıran, fitrata uygun olanı salık veren peygamberlerin mirasıdır. İlim

³³⁹ En'am, 6/83.

³⁴⁰ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 170.

³⁴¹ **Tâhâ**, 20/114.

³⁴² İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 170-171.

³⁴³ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 193.

³⁴⁴ **Muhammed**, 47/19

³⁴⁵ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 193.

onlardan tevârüs edilen bir zenginliktir.³⁴⁶ İnsanı dünya ve ahiret mutluluğuna götüren her çeşit bilgiye ilim denmiştir.³⁴⁷

Ayrıca âlimler peygamberlerin mirasçılarıdır. Peygamberler vefât ederken gerçekten yakınlarına bir miras bırakmamışlardır. Peygamberlerin bıraktıkları en büyük miras ilimdir. Gerçekten de onu elde eden en büyük payı almış demektir. Merhum İbn Âbidin, ilim öğrenme niyetiyle yapılan bir saatlik ders müzakeresinin, bir Kadir Gecesini ihya etmekten daha hayırlı olduğunu ve sakalı çıkmış bir kişinin ebeveyninin izni olmadan ilim öğrenmek üzere gurbete çıkabileceğini söylemiştir.³⁴⁸

İnsanlar bu dünya misafirhanesine gelirler, kendisi için takdir edilen süreyi tamamlayıp bu dünyadan göç edip giderler. Gidenlerin pek çoğu unutulur, isimleri dahi insanların hatırında kalmaz. Sanki bu dünyada hiç yaşamamış gibi olurlar. Bir kısım insanlar da vardır ki, onlar öldükten sonra da unutulmazlar. Onların hayatta iken yapmış oldukları eserleri ve geride bıraktıkları fâideli şeyleri, onları her zaman insanın hatırına getirir. Ve o kimsenin arkasından rahmetle anılmasına vesile olur. İşte bu kimseleri Peygamber Efendimiz şöyle haber verir:

عن أبي هريرة : أن رسول الله صلى الله عليه و سلم قال : إذا مات الإنسان انقطع عنه عمله إلا من ثلاثة أشياء من صدقة جارية أو علم ينتفع به أو ولد صالح يدعو له.

Ebû Hüreyre (r.a.)'den rivâyet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: **"İnsanoğlu öldüğü zaman bütün amellerinin sevabı da sona erer. Şu üç şey bundan müstesnadır: Sadaka-i câriye (faydası kesintisiz sürüp giden sadaka), kendisinden istifâde edilen ilim, kendisine dua eden hayırlı evlat."**³⁴⁹

Bu hadîs her ne kadar hadîs kitaplarının ilim bölümlerinde yer almamış olsa da, öldükten sonra bile sevap kazandıran hususlardan birinin de ilim olması sebebiyle, aslında ilmin fazîletini ve ilim öğrenmenin mükâfâtını ortaya koyması açısından önemlidir. Bu hadîste sevabı öldükten sonra da devam eden üç davranıştan bahsedilmektedir. Bunlardan biri sadaka-i câriye dediğimiz, hayrı sürekli devam eden, bitmeyen iyilikler yapmaktır. Bunlar faydasının herkese şâmil olduğu ve var oldukları sürece sevabı da devam eden hayırlardır. Câmi yapmaktan tutun da üniversite yapmaya

³⁴⁶ Hadislerle İslam, c. I, s. 376.

³⁴⁷ Kandemir, vd., a.g.e., c. VI, s. 177.

³⁴⁸ Necati Yeniel ve Hüseyin Kayapınar, **Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi**, Şamil Yayınevi, İst., 1991, c. XIII, s. 245.

³⁴⁹ **Ebû Dâvûd**, Vesâya 14, nr. 2880; Ayrıca bkz. **Müslim**, Vasiyyet, 14, nr. 1631.

kadar, yol ve köprü yapmaktan, hastane yapmaya kadar faydası halka yönelik olarak yaptırılan Kur'ân kursları ve öğrenci yurtları, her çeşit hayır vakıfları bunlardandır. Öyle anlaşıyor ki bu eserleri yapanların, yapımına katkı sağlayanların amel defterleri kapanmaz ve yaptırılan o eser var olduğu sürece yaptırıcılara sevapları devam eder.

Kişi öldükten sonra sevabını kesintisiz olarak devam ettirecek olan ikinci güzel davranış, insanların kendisinden devamlı yararlandıkları ilimdir. Elbetteki insanın sahibi olduğu ilmi başkalarına ulaştırması, öğretmesi en değerli hayırlardan bir tanesidir. Bunun sayısız yolları vardır. Örneğin, öğrenci yetiştirmek bunların en önemlilerindendir. Bunun dışında kitap yazmak ve yayınlamak, konferanslar ve seminerler vermek, kısaca ilmini ve bilgisini kendisinden sonraki nesillere bir şekilde aktarmak, kişinin amel defterinin kapanmamasına ve sevabının devamlı olmasına sebep teşkil eden önemli faaliyetlerdendir. İlim başkalarına aktarılması husunda unutulmaması gereken şey, bu ilmin insanların yararına ve hayırına olan bir ilim olmasıdır. Bu önemli bir şarttır. Çünkü insanlara faydası olmayan zararlı bilgiler, zararlı insanlardan daha kalıcı olurlar. Zira insan ölür gider, fakat zararlı fikirler devam eder.

Hadîste ifade edilen kişinin ölümünden sonra da sevabını devamlı kılacak olan üçüncü amel, arkasından kendisine dua edecek sâlih evlat yetiştirmektir. Sâlih evlatla anlatılmak istenen müslüman bir evlattır. Anne babaya düşen en önemli görev, çocuklarını iyi bir müslüman olarak yetiştirmektir.³⁵⁰

Yine Ebû Hüreyre (r.a.)'den rivâyet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu:

حَدَّثَنَا أَبُو هُرَيْرَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَقُولُ: الدُّنْيَا مَلْعُونَةٌ. مَلْعُونٌ مَا فِيهَا، إِلَّا ذَكَرَ اللَّهَ وَمَا وَالَاهُ، أَوْ عَالِمًا أَوْ مُتَعَلِّمًا.

"Dünya ve onun içinde olan şeyler değersizdir. Sadece Allah'ı zikretmek ve O'na yaklaştıran şeylerle, ilim öğreten âlim ve öğrenmek isteyen öğrenci bundan müstesnadır."³⁵¹

Türkçe'ye değersiz olarak çevirdiğimiz hadîsteki mel'un kelimesi, lânetlenmiş demektir. Lânet kelimesi; değersiz, kovulmuş, reddedilmiş ve iğrenç gibi manalara gelir. Münâvî şöyle demiştir: (مَلْعُونَةٌ) sözü, terkedilmiş ve uzaklaştırılmış manasındadır. Dünyanın içinde bulunanlar da terk edilmişlerdir veya bunlar Peygamber ve Allah'ın

³⁵⁰ Kandemir, vd., a.g.e., c. VI, s. 171.

³⁵¹ Tirmizî, Zühd, 14, nr. 2322; İbn Mâce, Zühd, 3, nr. 4112.

seçkin kullarının değersiz görüp terkettikleridir. Haber de geldiği gibi: "Dünya onların, ahiret bizindir."³⁵²

Hadîste geçen dünyanın lânetlenmesi konusu, insanları Allah'a ibadetten uzaklaştırdığı için Allah katında dünyanın sevimsiz görüldüğü şeklinde anlaşılmış ve dünyanın içindekiler de Allah'tan alıkoydukları için lanetlenmiştir diye açıklanmıştır.³⁵³ Hadîsteki bu ifâde, Allah katında dünyanın değersizliğini göstermektedir. Dünya fânidir, dünyaki mal-mülk, makam-mevki, şan-şöhret de elbetteki geçicidir. Bu geçici nimetlere gönül vererek ahireti unutmak büyük bir aldanmışlıktır. Dünya mel'undur, çünkü parıltı ve şa'şaa ile nefisleri aldatmış ve arzu ve istekleri ile de Allah'a kulluktan uzaklaştırarak nefsin isteklerine yönlendirmiştir. Lânet, dünyadan aldatan şeye denmiştir, yoksa dünyanın nimeti ve lezzetine lânet yoktur. Zira dünyanın lezzet ve nimetini peygamberler ve nebiler almışlardır.³⁵⁴ Buradan da anlıyoruz ki, hadîs ahiret yurdunu unutturan dünya nimetlerinin değersizliğini göstermektedir. Yoksa genel manada dünyayı lânetlemek doğru değildir ve bunu yasaklayan hadîslerde vardır. Ancak bir kimseyi Allah'tan uzaklaştıran şeylerin lânetlenmesi câizdir.

Allah'ı anmak ve onu daima hatırlamak lanetlemiş olan dünya nimetlerinin dışındadır. Zira kişinin gönlünü Allah muhabbetiyle meşgul etmesi daima Allah'ın murakabesi altında olduğu anlayışıyla hareket etmesini sağlar ki, bu da çok değerlidir.

(وَمَا وَالَاهُ) hakkında şu açıklama yapılmıştır: "Allah'ın sevdiği ameller, Allah'a yakınlaştıran, iyilik olarak kabul edilen salih ameller değersiz olan dünya nimetlerinin dışındadır. Müzhir bu ifâde hakkında şöyle demiştir: Allah'ın dünyada sevdiği şey demektir. Muvalât ise, iki kişi arasındaki sevgidir. Bazen bu sevgi tek taraflı da olur, burada kastedilen de budur."³⁵⁵ Yani dünyadaki her şey lanetlenmiştir. Ancak Allah'ı zikretmek ve dünyada cereyan eden işlerden Allah'ın sevdikleri şeyler hariçtir.

Dünya ve içindekiler kişiyi Allah'tan uzaklaştırmışlardır. Ancak kişiyi Allah'a ulaştıran faydalı ilim bundan müstesnadır. Çünkü o dünyadan kastedilen ilimdir.³⁵⁶ Anlaşılan odur ki; dünyada ki nimetler içerisinde kıymetli olan bir başka özellik de, ilim sahibi olmak veya ilim talebesi olmaktır. İlmin fazîleti apaçık ortadadır. Bundan dolayı âlimler, Allah'ı en iyi bilen ve O'na gereken saygıyı gösteren, dünyayı ve dünyanın

³⁵² Mübârekfûrî, a.g.e., c. VI, s. 613.

³⁵³ Mübârekfûrî, a.g.e., c. VI, s. 613.

³⁵⁴ Mübârekfûrî, a.g.e., c. VI, s. 613.

³⁵⁵ Mübârekfûrî, a.g.e., c. VI, s. 613.

³⁵⁶ Bkz: Mübârekfûrî, a.g.e., c. VI, s. 613.

içindekilerinin fâni olduğunu bilerek ona göre değer veren seçkin insanlardır. İlim yolundaki öğrenciler de aynı durumdadır; onlar da ileride âlim olacak ve insanlara fayda sağlayacaklardır. İlim öğretmek kadar öğrenmek içinde gayret etmek fazîletli bir uğraştır.³⁵⁷

Ebû Hüreyre (r.a.)'den rivâyet olunmuştur ki: Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: **"İlim tahsil etmek için yola çıkan kimseye bu sebeple Allah cennetin yolunu kolaylaştırır. Bir topluluk Allah'ın evlerinden birinde bir araya gelir de Allah Teâlâ'nın kitabını okur ve onu aralarında müzakere ederlerse muhakkak surette onların üzerine sekine iner, Allah'ın rahmeti onları bürür, melekler onları çepeçevre kuşatır ve Allah (c.c), kendi katındakilere onlardan takdirle bahseder. Ameli, kendisinin (cennete erişmesini) geciktiren bir kimseyi nesebi (cennete girmekte) çabuklaştıramaz."**³⁵⁸

Bu hadîste ilim yolunu tutan müslümanların cennete girmelerinin kolaylaşacağı ve cennetle arasına girecek engellerin ortadan kalkacağı müjdelenmektedir. Çünkü hangi maksatla olursa olsun ilim yolunu tutan bir kimseyi bu ilim, eninde sonunda farklı maksadından çevirip Allah yoluna yönelteceği yine ilmin öncülerinden tarafından haber verilmiştir. Fakat ilim ve taat gibi insanı cennete götüren sebeplere sarılmadığı için cennete girmeye hak kazanamayan bir kimseye şerefli bir aileye mensup olması bir fayda vermez.³⁵⁹ Nitekim hadîste, **"Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz, amellerinize bakar"**³⁶⁰ buyurulmuştur.

Sevgili Peygamberimizin **"Ameli, kendisinin (cennete erişmesini) geciktiren bir kimseyi nesebi (cennete girmekte) çabuklaştıramaz"** sözünün manası şudur. Bir kimse kendisini kurtaramayacak bir amelle Allah'a kavuşursa, her ne kadar asil ve soylu olsa da helak olur zarara uğrar. Soy, asalet amelle beraber tartılmaz ve hesap anında kişiye fayda vermez. Muhakkak fayda veren, mizanda ağır basan, kulu boyunduruktan kurtaran sadece salih ameldir.³⁶¹

Allah Resûlü'nün zamanında Mescid-i Nebi, merkezi bir öneme sahipti. Mescit, ibadetlerin dışında, Müslümanların merak ettikleri soruları Hz. Peygamber'e sordukları, kendi aralarında bilgi alışverişinde bulundukları bir mekândı. Yani aynı zaman da ilim

³⁵⁷ Kandemir, vd., a.g.e., c. VI, s. 173.

³⁵⁸ Müslim, Zikir, 38, nr.2699; İbn Mâce, Mukaddime, 17, nr. 225; Dârimî, Mukaddime, 32, nr. 356.

³⁵⁹ Necati Yeniel ve Hüseyin Kayapınar, a.g.e., c. XIII, s. 246.

³⁶⁰ Müslim, Birr, 34, nr. 2564; İbn Mâce, Zühed, 9, nr. 4143; Ahmed b. Hanbel, II, 285, 539.

³⁶¹ Adevî, İhdâü'd-Dibâce, c. I, s. 143.

merkeziydi. Allah Resûlü, günün birinde, mescitte iki gruba rastlamış ve: **"İkisi de hayr üzeredir. Ama biri, diğerinden daha üstündür. Bir kısmı Allah'a dua ediyor ve ondan bir şey istiyorlar. Allah onlara ister verir, isterse vermez. Diğerleri ise, dini anlamaya ve ilim öğrenmeye çalışıyorlar ve bilmeyene öğretiyorlar. Bunlar daha üstündür."** demiş ve sonra, **"Şüphe yok ki, ben de sadece bir öğretici olarak gönderildim."** diyerek ilim talep edenlerin yanlarına oturmuştur.³⁶² Sonradan mescidin yanı başında sadece ilim talebeleri için Suffe denilen özel bir mekan ayrılmıştır.

Eğitim için her fırsatı değerlendiren Allah Resûlü'nün, savaş esirlerini bile bu yolda istihdam etmesi çok mânidardır. Bedir gazvesinde esir alınan Mekkeli müşriklerden fidye ödeme imkanı olmayanların, ensar çocuklarından on kişiye okuma yazma öğretmeleri karşılığında serbest bırakılması bu konudaki hassasiyeti göstermektedir.³⁶³

İlim öğrenmenin önemini açık bir şekilde ortaya koyan hadislerden biri de şudur:

عَنْ أَبِي ذَرٍّ قَالَ: قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَا أَبَا ذَرٍّ! لَأَنْ تَغْدُو فَتَعْلَمَ آيَةَ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ، خَيْرٌ لَكَ مِنْ أَنْ تَصْلِيَ مِائَةَ رَكْعَةٍ. وَلَأَنْ تَغْدُو فَتَعْلَمَ بَابًا مِنَ الْعِلْمِ، عَمَلٌ بِهِ أَوْ لَمْ يَعْمَلْ، خَيْرٌ مِنْ أَنْ تَصْلِيَ أَلْفَ رَكْعَةٍ.

Ebu Zer (r.a.)'ın rivâyet ettiğine göre Allah Resûlü (s.a.s.) Ebu Zer'e: **"Ey Ebû Zer, sabahleyin evinden çıkıp Kur'ân'dan bir ayet öğrenmen, senin için yüz rekât nafile namaz kılmandan daha hayırlıdır. Yine sabahleyin evinden çıkıp mükellefin ameliyle ilgili olan veya olmayan ilimden bir bâbı öğrenmen (senin için) bin rekât nafile namazdan daha hayırlıdır."**³⁶⁴

Nitekim Hasan Basrî'nin şöyle dediği nakledilir. **"İlimsiz amel eden (âmil), yol olmadan giden kimse gibidir. İlimsiz amel eden, düzeltmekten, onarmaktan daha çok ifsâd eden kimse olur. İbadete zarar vermeyen bir taleple ilim talep edin, ilme zarar vermeyen taleple de ibadeti talep edin. İlmi terk ederek ibadeti talep eden bir kavim, Ümmet-i Muhammed'e karşı kılıçlarıyla savaş açan bir durumdadır. Eğer ilim talep ederlerse bu yaptıklarına bir delalet bulunmaz."**³⁶⁵

İnsanlar Allah katında kıymetlerine göre bir tasnife tutulsalar, onların başında hiç şüphesiz peygamberler gelir. Onlar Allah'ın özel iltifatına mazhar olmuş seçkin

³⁶² Dârimî, Mukaddime, 32, nr. 361.

³⁶³ Hadislerle İslam, c. I, s. 380.

³⁶⁴ İbn Mâce, Mukaddime, 16, nr. 219.

³⁶⁵ Adevî, a.g.e., c. I, s. 143.

kimselerdir. Onların bulunduğu mertebeye ulaşmanın imkânı yoktur. Peygamberlerden sonra insanların mertebeye en üstünleri arasında ilim tahsil eden âlimler yer almaktadır. Âlimi bu dereceye yükselten yegâne sebep ilmin kendisidir. O halde ilim azizdir, kendisine önem verip elde etmeye çalışanları da aziz eder. İslâm'ın hedeflerinden biri de, ilim sahibi olmayı sağlamak ve her türlü bilgisizliği ortadan kaldırmaktır. Birçok yanlış davranış ve kötülüğün temelinde cehâlet vardır. Dolayısıyla bu yanlışlıklardan uzak durmanın yolu ilim öğrenmektir. Bu sebeple ilim öğrenmek en fazîletli davranışlardan kabul edilmiştir.

2.4.3. İlmi Öğrenme Âdâbı

Toplumsal yaşamın, gündelik hayatın, (oturmanın-kalkmanın) arkadaşlığın, komşuluğun kısaca her şeyin bir âdâbı vardır. İlim öğrenme ve öğretmenin de bir takım âdâbının olması kaçınılmazdır. Sevgili Peygamberimiz bu konuda şöyle buyurmuşlardır:

عن أبي هارون قال: كنا نأتي أبا سعيد فيقول مرحبا بوصية رسول الله صلى الله عليه وسلم أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: - "ان الناس لكم تبع وان رجلا يأتونكم من أقطار الأرض يتفقون في الدين، فإذا أتوكم فاستوصوا بهم خيرا".

Ebû Harun el Abdî (r.a.)'den rivâyete göre o şöyle demiştir: Ebû Saîd'den bazı şeyler öğrenebilmek için onun yanına gelirdik; o da bize şöyle derdi: Resûlullah (s.a.s.)'in tavsiyesi üzere hoş geldiniz, Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: **"İnsanlar, siz ahabımın bilgi sahibi âlim kimselerine uyacaklardır. Size yeryüzünün değişik bölgelerinden din öğrenmek için Müslümanlar geleceklerdir. Onlar size geldiklerinde onlara iyi ve hayırlı tavsiyelerde bulununuz."**³⁶⁶

Bu hadîse baktığımızda, Ebû Sa'îd (r.a.) dini konuları öğrenmek üzere, kendisine gelenlere Resûlullah'ın vasiyeti diye hitab ettiğini görüyoruz. Şöyle ki; "Ey Resûlullah'ın vasiyetleri! Hoş geldiniz, merhaba, buralarda rahat olunuz!" manasında güzel bir karşılama ifâdesi.

Hadîsin (مرحبا بوصية رسول الله صلى الله عليه وسلم) ifâdesinin açıklamasında Münâvî şöyle demiştir: "Yani beldeleriniz hoş ve geniş olsun, hoş geldiniz. Peygamber (s.a.s.) vasiyeti üzere endişe etmeyiniz."³⁶⁷ Hadîsteki (ان الناس لكم تبع) ifâdesinde hitap sahabenin âlimlerinedir. Yani insanlar sizin fiillerinize ve sözlerinize uyarlar. Çünkü siz güzel

³⁶⁶ Tirmizî, İlim, 4, nr. 2650.

³⁶⁷ Mübârekfûrî, a.g.e., c. VII, s. 409.

ahlakı benden aldınız, o halde dünyanın dört bir tarafından size dini anlama ve kavrama gayesi için gelenlere iyi davranın, onlara hayrı tavsiye edin, hayra uymayanlarına emredin. Din ilimlerini öğrenme hususunda onlar için hayır dileğinde bulunun ve onlara dini eksiksiz öğretin.³⁶⁸

Peygamberimizin bu hadîslerinden, ilim öğrenmek üzere gelen öğrencilere karşı iyi davranmayı, onlara karşı anlayışlı olmayı ve onları iyi ağırlamaya çalışmanın gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de ilim tahsil etmek için, bir yere giden talabelere karşı orada gösterilen sıcak bir ilgi ve onlara yardımcı olmaya çalışma öğrenciler açısından çok önemlidir.

Görüldüğü üzere, Resûlullah'ın bu tavsiyesi, İslâm memleketlerinde talebelere sahip çıkılarak himâye edilmesine, onların hocalarıyla olan münâsebetlerinin iyileşmesine sebep olmuş, dolayısıyla da ilmin artmasına, medeniyetimizin gelişmesine çok büyük katkıda bulunmuştur. İbn Mâce' deki bu hadîsin bir benzeri olan rivâyette geçen³⁶⁹ (واقنوههم) ifâdesi onlara (ilim) öğretin anlamındadır.³⁷⁰

İlim öğretmede önemli bir kural da, ilim öğrenecek kimseleri bundan bıktırmamak yani aşırı uzatarak veya sık aralıklarla ders yaparak insanları ilimden usandırmamak gerekir. İmam Buhârî'nin, "İnsanlar nefret etmesinler (usanmasınlar) diye Hz. Peygamberin ashabına vaaz vermek ve ilim öğretmek için (onların istekli olduğu) uygun zamanları kollaması" başlığı altında bölüm açması, ilim öğretmede dikkat edilmesi gereken bir başka konunun da bu olduğunu göstermektedir.

Bu hususla ilgili olarak İkrime (r.a.) anlatıyor: İbn Abbas (r.a.) demiştir ki: ***"İnsanlara haftada bir defa hadîs sohbeti yaparak konuş. Buna uymazsan iki defa olsun. Daha çok yapmak istersen en fazla üç olsun. Sakın insanları şu Kur'ân'dan usandırma! Halk kendi meselelerini konuşurken, senin onlara gelip, sözlerini keserek, bir şeyler anlatıp onları bıktırdığını görmeyeyim. Onlar konuşurken sus ve dinle. Onlar sana gelip "konuş!" diye talebte bulununca, istiyorlar demektir, o zaman konuşursun. Duada seci' meselesine dikkat et ve ondan kaçın. Zira ben, Resûlullah (s.a.s.) ve Ashab-ı Kirâm'ın devrinde yaşadım, onlar seci' yapmıyorlardı."***³⁷¹

³⁶⁸ Mübârekfûrî, a.g.e., c. VII, s. 409-410.

³⁶⁹ İbn Mâce, Mukaddime, 22, nr. 247.

³⁷⁰ Mübârekfûrî, a.g.e., c. VII, s. 410.

³⁷¹ Buhârî, Da'avât, 19, nr. 5978.

Yine bu konuda Sevgili Peygamberimiz(s.a.s.)'in uygulamalarını gösteren şu hadîs, ilim öğretmede önemli bir prensibi bize göstermektedir.

عن ابن مسعود قال : كان النبي صلى الله عليه و سلم يتخولنا بالموعظة في الأيام كراهة السأمة علينا

İbn Mes'ud (r.a.) şöyle demiştir: *"Hz. Peygamber bizi usandırmaktan korktuğundan vaaz vermek için (istekli olduğumuz) günleri kollardı."*³⁷²

Hadîste ki "kollardı" ifâdesi, bize hatırlatmada bulunmak için uygun vakitleri gözetirdi, bizim sıkılmamamız için bunu her gün yapmazdı demektir. Burada halkı irşad ve eğitimde önemli bir edeb açıklanmaktadır. Haftanın her günü değil, haftada en fazla üç defa irşad ve ta'limde bulunmak daha isabetlidir. Aslında normal olanı ise insanları usandırmamak için haftada bir defa vaaz ve irşada bulunmaktır.³⁷³

Salih amellerden belli bir zaman sonra, insanların usanma endişesinden dolayı salih amele ara vermek müstehap görülmüştür. Her gün değilde haftanın belirli günlerinde ders yapmakla, insanların diğer zamanlarda dinlenerek o günlerde dinç olmalarını sağlamak düşüncesi vardır. Gerçi insanların dinç olması meselesi kişilere göre değişiklik gösterse de genel olarak buna dikkat edilmesi güzel görülmüştür.³⁷⁴

Buhârî bu bâb başlığında Enes (r.a.)'ın Hz. Peygamber (s.a.s.)'den şu hadîsi rivâyet ettiğini nakleder: ***"Kolaylaştırın, zorlaştırmayın. Müjdeleyin nefret ettirmeyin."***³⁷⁵

Bu hadîs hayatın birçok alanında Müslümanların nasıl davranmaları gerektiği konusunu bize açıklamakla birlikte özellikle ilim konusunda da bu uyarılara dikkat etmemiz gerektiğini göstermektedir.

Hadîste ki, *"müjdeleyin, nefret ettirmeyin"* ifâdesi, İslâm'a yakınlık gösteren kişinin kalbini İslâm'a ısındırın, daha işin başında ona şiddetli davranmayı terkedin manasına gelir. İlim öğretiminin de aynı şekilde tedrici yollarla yerine getirilmesi gerekir. Çünkü bir şey başlangıçta kolay olursa bu yola koyulan kişi bunu sever, sevinçle başlar, bunun sonucunda da genellikle (ilimde ve sayıda) artış olur. Tersisi ise böyle olmaz.³⁷⁶ Demek oluyor ki, ilim öğretirken öğrencilere karşı kolaylık göstermek, önce kolay olan konuları öğretmek ve onları derslerden uzaklaştırarak nefret ettirmemek gerekir.

³⁷² Buhârî, İlim, 11, nr. 68.

³⁷³ Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yay., Ank., 1995, c. XI, s. 506-507.

³⁷⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. I, s. 196.

³⁷⁵ Buhârî, İlim, 11, nr. 69.

³⁷⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. I, s. 197.

İlim öğrenirken bir kimsenin hem işleriyle meşgul olup hem de öğretilen ilmi kaçırmamak için ilim müzakeresinde bulunan kişiye sorup bunu öğrenebileceği husunda örnek bir uygulamayı Abdullah İbn Abbas, Hz. Ömer'den rivâyet etmiştir: *"Ensâr'dan bir komşum ile beraber Benû Ümeyye b. Zeyd yurdunda oturuyordum. Bu yurt Medine'nin Avâlî denilen bölgesinde idi. (Bir şey öğrenmek ümidiyle) Resûlullah'ın yanına nöbetleşe inerdik. Bir gün o gider, bir gün ben giderdim. Ben gittiğim zaman o gün vahy ve ona dâir ne duyarsam haberini komşuma getirirdim. O da gittiği zaman böyle yapardı. Gitme sırasının arkadaşımdayken olduğu bir gün arkadaşım Hz. Peygamber'in yanına gitti. Dönüşünde kapımı pek şiddetli çalarak: O burada mı? diye sordu. Ben ürktüm. Yanına çıktım. O "Büyük bir şey oldu", dedi.*

Ömer dedi ki: Hafsa'nın yanına girdim. Baktım ki ağlıyor. Resûlullah (s.a.s.) sizleri boşadı mı? diye sordum. Bilmiyorum, dedi. Ondan sonra Resûlullah'ın yanına girdim. Ayak üstü durduğum yerden: Zevcelerini boşadın mı? dedim. "Hayır" dedi. Bunun üzerine ben de "Allahu ekber" dedim."³⁷⁷

Demek ki bu hadîs, ilim öğrenmek isteyen bir kimsenin, geçimini kazanma konusunda bir işle meşgul olabileceğini, çalışmaktan gafil olmamasını ve aynı zamanda kendisinin bulunmayıp da kaçırdığı zaman bunu başkalarına sorma konusunda gayretli olması gerektiğini göstermektedir. Çünkü Hz. Ömer o sırada ticaretle meşguldü.³⁷⁸

İlim öğretme de önemli bir konu da muhatabın bilgi seviyesi, zihni melekeseine göre davranmaktır. Müteşâbih konuları toplum huzurunda zikretmenin uygun olmadığına dair şu rivâyetler manidardır:

وقال علي حدثوا الناس بما يعرفون أتحبون أن يكذب الله ورسوله

Hz. Ali (r.a.) demiştir ki: *"İnsanlara onların anlayacakları şeyleri anlatın. Hiç Allah ve Resûlü'nün yalanlanmasını ister misiniz?"*³⁷⁹

وعن ابن مسعود رضي الله عنه قال: مَا أَنْتَ بِمُحَدِّثٍ قَوْمًا حَدِيثًا تَبْلُغُهُ عَقُولُهُمْ إِنْ كَانَ لِبَعْضِهِمْ فِتْنَةٌ.

İbn Mes'ûd (r.a.) diyor ki: *"Sen bir cemaate akıllarının almayacağı bir şey söylersen mutlaka bu, bir kısmına fitne olur."*³⁸⁰

İlim öğretme ve öğrenmede meclis içerisinde nasıl davranılması gerektiğiyle ilgili edep kurallarını anlatan diğer bir hadîs de şudur:

³⁷⁷ Buhârî, İlim, 27, nr. 89.

³⁷⁸ İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, c. I, s. 224.

³⁷⁹ Buhârî, İlim, 49, nr. 127.

³⁸⁰ Müslim, Mukaddime, 5.

عن أبي واقد الليثي أن رسول الله صلى الله عليه وسلم بينما هو جالس في المسجد والناس معه إذ أقبل ثلاثة نفر فأقبل
اثنان إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وذهب واحد قال فوقفا على رسول الله صلى الله عليه وسلم فأما أحدهما فرأى فرجة في
الحلقة فجلس فيها وأما الآخر فجلس خلفهم وأما الثالث فأدبر ذاهبا فلما فرغ رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ألا أخبركم عن
النفر الثلاثة أما أحدهم فأوى إلى الله فأواه الله وأما الآخر فاستحيا فاستحيا الله منه وأما الآخر فأعرض فأعرض الله عنه

Ebû Vakıd el-Leysî'den rivâyet edidiğine göre Resûlullah (s.a.s.), sahabilerle birlikte mescitte otururken üç kişi geldi. İki Resûlullah'a doğru yöneldi. Birisi de başka tarafa gitti. Râvi dedi ki: Bu iki kişi Resûlullah'ın huzurunda durdu. Bilâhare bu ikisinden biri halkada bir aralık bularak oraya oturdu. Diğer ise oradaki cemaatin arkasında bir yere oturdu. Üçüncüye gelince arkasını dönüp gitti. Resûlullah meşgul olduğu konuşmayı bitirince şöyle buyurdu: **"Size şu üç kişinin halini haber vereyim mi? İçlerinden biri Allah'a sığındı. Allah da onu kendi korumasına aldı. Diğer ise (sıkıntı vermekten) utandı. Allah da ondan (ona azap etmekten) hayâ etti. Öteki ise yüz çevirdi. Allah da ondan yüz çevirdi."**³⁸¹

Bu hadîsin ilim konusu ile ilgisi şudur: Burada kasdedilen meclis ve halka, ilim meclisi ve halkasıdır.³⁸² Burada, namazdaki boşlukları doldurmanın teşviki hakkında gelen hadîsin benzeri gibi ilim meclislerindeki halkalardaki boşlukları doldurmanın da aynı şekilde fazîletli olduğu bize gösterilmektedir. Dolayısıyla ilim meclislerinde edeb kurallarına uymanın müstehap olduğunu anlaşılar.³⁸³

Hiz. Peygamber'in (s.a.s.) **"Allah'a sığındı, Allah da onu kendi korumasına aldı"** sözlerindeki Allah'a sığındı ifâdesi, Allah'a iltica etti yahut Hiz. Peygamber'in ilim meclisine katıldı anlamına gelir. **"Allah da onu kendi korumasına aldı"** ifâdesi ise onu rahmet ve rızasına alarak ona kendi fiiline uygun karşılığı verdi anlamına gelir. **"Diğeri utanarak hayâ etti, Allah da ondan hayâ etti"** cümlesi ise bu kimse Peygamber'den ve o mecliste bulunanlardan utandığından yanındaki arkadaşının yaptığı gibi halkayı sıkıştırmadı. Hiz. Enes, bir rivâyetinde bu ikinci kişinin neden hayâ ettiğini açıklamıştır. Hâkim'in rivâyet ettiği hadîs şöyledir: **"İkinci kişi biraz ilerledi, sonra dönerek geri geldi ve oturdu"**. Yani üçüncü şahsın yaptığı gibi ilim meclisini terk ederek, bırakarak gitmekten hayâ etti. Allah da ondan hayâ etti, yani ona merhamet etti, onu cezalandırmadı. **"Allah ondan yüz çevirdi."** Yani onun bu tavrına karşı öfkelenildi. Bu

³⁸¹ Buhârî, İlim, 8, nr. 66.

³⁸² İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 188.

³⁸³ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 189.

durum, bir kimsenin özürsüz olarak ilim meclisini terk etmesine hamledilir. Bu durum, söz konusu olan kişinin müslüman olması halinde geçerli olan yorumdur. Bu kişinin münafık olması da muhtemel olup, Hz. Peygamber bunun durumuna muttali olmuş olabilir. Hz. Peygamber'in bu sözü haber verme anlamında anlaşılmaya müsâit olduğu gibi "Allah ondan yüz çevirsin" şeklinde beddua olarak da anlaşılmaya müsâittir. Enes'in rivâyet ettiği hadîste şöyle denilmiştir: "O kendini müstağni gördü, Allah da ondan istiğna etti". Bu, Hz. Peygamber'in sözünün beddua değil de haber verme kastı taşıdığını göstermektedir. Allah hakkında "yüz çevirme" ve benzeri ifâdelerin kullanılması, mukabele ve müşâkele içindir. Bu şekildeki ifâdeler Allah'ın şanına layık olacak şekilde yorumlanır. Bu ifâdelerin kullanılmasının sebebi bir şeyi açık olarak ortaya koymaktır.³⁸⁴

Hadîsin bazı vecihlerinde Resûlullah'ın önünde bir halka olduğu tasrih edilir. Ve buna dayanılarak ilim ve zikir meclislerinin halka şeklinde olmasının müstehab olduğuna hükmedilmiştir.

Hadîsten, önde olanın, boş yere oturmaya daha çok hak sahibi olduğu, halkadaki boşlukları kapamanın müstehab olduğu hükmü çıkarılmıştır. İbn Hacer, birinci zâtın davranışı ile ilgili olarak: "Hayır arama yolunda müzâheme (sıkıştırma) yapana övgü vardır" der. Ancak müzâheme yapmayıp arkadaşının gerisindeki müsait yere oturan da takdir edilmiştir.³⁸⁵

Hadîste takbih edilen davranış üçüncü şahsın davranışdır: İlim (veya zikir) meclisini terketmek. O kimse meclisten, Allah da ondan yüz çevirmiştir. Allah'ın ondan yüz çevirmesi, ona gadâb etmesi, rahmetini esirgemesidir. Bu hadîste, zikir ve ilim halkalarına devam etmenin önemi, âlim ve zikirlerin mescitte oturmalarının mümkün olduğu ve hayâ eden kişinin övgüye layık olduğuna işaret vardır.³⁸⁶

Yukarıda naklettiğimiz bu hadîs çok açık bir şekilde işaret etmektedir ki, insan gönlünde neye değer ve önem veriyorsa Allah da kulunu ona göre değerlendirmektedir. İnsanın sahip olduğu ilim o kadar kıymetlidir ki; bu ilme ilgi göstermemek önem vermemek yerilmektedir. Hatta bu davranış öyle yerilmiştir ki, Allah (c.c.) ilim tahsili yapılan bir topluluktan yüz çevirmeyi sanki kendisinden yüz çevirmekle eş tutmaktadır. Doğal olarak insanın gönlünde neye karşı bir istek varsa meyli de ona olmaktadır. İlme

³⁸⁴ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 189-190.

³⁸⁵ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 189.

³⁸⁶ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 190.

karşı ilgi göstermeyen kişinin ilgisi başka şeylere kaymış demektir. Gerekçesi her ne olursa olsun ilim meclislerinden ayrılmak ve oralardan yüz çevirmek Allah'ın hoşnut olmayacağı bir durumdur. Cenab-ı Hakk'ın buna asla rızası olmaz.

Peygamberimiz (s.a.s.) ilim öğrenmeye hiçbir şeyin engel olmaması gerektiği konusuna dikkatimizi çekmiş ve: "**Hayâ eden de büyüklük taslayan da ilim öğrenemez**"³⁸⁷ buyurmuştur. Dolayısıyla ilme karşı ilgisiz olmak ve kibir göstermek nasıl ki ilim öğrenmenin önünde bir engel teşkil ediyorsa, aynı şekilde ilim öğrenme esnasında gösterilen haya da bir engel teşkil etmektedir. Hz. Âişe: "**Ensar kadınları ne iyi kadınlardır. Hayâları kendilerini dinde güzel kavrayış sahibi olmalarını (ilim öğrenmelerini) engellememiştir.**"³⁸⁸ diyerek ensar kadınlarını övmüştür. Bu da bize göstermektedir ki ilim elde etmede, soru sormada hayâ etmek ilmin önünde bir engel teşkil etmektedir.

Buhârî "İlimde Utangaçlık" adında bir bâb açmış ve yukarıda zikrettiğimiz Mücâhid ve Hz. Âişe'nin sözlerini muallak olarak naklettikten sonra Ümmü Seleme (r.a.)'nın rivâyet ettiği, kadın ihtilam olduğunda gusletmesinin gerekip gerekmediği sorusunun Peygamberimize sorulduğu³⁸⁹ hadîsine yer vermiştir. Bu hadîsin açıklamasında İbn Hacer: "Daha önce utanmanın (hayanın) îmandan olduğu geçmişti. Bu hayâ, büyüklere hürmet ve onlara saygı duyma anlamında olursa dînî hayadır. Bu övülmüştür. Ancak dînî bir emri yapmamaya sebep olan haya ise kınanmıştır. Bu bir zaafiyet ve küçüklüktür, dînî haya değildir. Mücâhid'in utangaç kişi ilim öğrenemez sözü ile kasdettiği budur"³⁹⁰ demiştir. Anlaşılan o ki, hayâ bir yararı elden kaçırmaya sebep olmadığı müddetçe güzeldir. Fakat bir yararın elden gitmesine sebep olacaksa yani bir şey öğrenmeye engel olacaksa o zaman durum değişir.

Peygamberimiz (s.a.s.), ilim tahsil etmenin önündeki mânilerden bir tanesinin de dünyaya karşı gösterilen aşırı sevginin olduğunu belirtmiş ve: "**Dünya ve onun içinde olan şeyler değersizdir. Sadece Allah'ı zikretmek ve O'na yaklaştıran şeylerle, ilim öğrenen âlim ve öğrenmek isteyen öğrenci bundan müstesnadır**"³⁹¹ buyurmuştur. Gerçekten de dünya malına olan aşırı ilginin, ilme olan ilginin azalmasına sebep teşkil etmektedir.

³⁸⁷ Buhârî, İlim, 50.

³⁸⁸ Buhârî, İlim, 50.

³⁸⁹ Buhârî, İlim, 50, nr. 130.

³⁹⁰ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 276.

³⁹¹ **Tirmizî**, Zühd, 14, nr. 2322; **İbn Mâce**, Zühd, 3, nr. 4112.

İlim öğrenmede önemli edep ilkelerini gösteren konumuzla ilgili bir başka hadîste şudur: Ebû Hüreyre'den rivâyet edilmiştir:

H. Peygamber bir mecliste toplulukla konuşurken bir bedevî gelerek ona: "Kıyamet ne zaman?" diye sordu. Allah Resulü konuşmasına devam etti. Bazıları "Hz. Peygamber adamın sorusunu duydu ama soru sorma şeklini yadırgadı, bu sebeple cevap vermedi" derken bazıları da "Hz. Peygamber adamın sözünü duymadı" dediler. Hz. Peygamber konuşmasını tamamlayınca:

Kıyametin vaktini soran kişi nerede?" buyurdu. Adam: "Buradayım ey Allah'ın elçisi!" dedi. Hz. Peygamber emanet kaybedildiğinde kıyameti bekle" buyurdu. Adam: "Emanet nasıl kaybedilir?" diye sordu. Hz. Peygamber: "İş ehil olmayana bırakıldığında kıyameti bekle" buyurdu.³⁹²

Bu hadîste ilim sahibi olup onu başkasına aktaran kimse ile ilmi öğrenmek isteyen öğrencinin uyması gereken âdaba işaret edildiğini görmekteyiz. Âlimin uyması gereken edep kuralları şunlardır; Soru soran kişiyi azarlamamak, konuşmasını tamamlayıncaya kadar onunla ilgilenmemek sonra da ona cevap vermek, ona yumuşak davranmaktır. Çünkü hadîste soru soran kişi insanlara karşı kaba hareketlerde bulunan bedevilerdendi. Soru ve cevabı net olmasa bile bir kimsenin sorduğu soruya özen göstermek gerekir.

Öğrencinin uyması gereken edep kuralları ise şunlardır: Başka biri ile meşgul olan âlime soru sorulmaz, çünkü ilkinin hakkı daha önceliklidir. Ders alma, fetva ve hüküm gibi konularda öncelik sırasına riayet edilir. Yine öğrenci hocanın verdiği cevabı anlamadığında daha da açık hale getirmek için hocaya müracaat eder. Hadîste Resûlullah'a soru soran kişinin "emanet nasıl kaybolur?" sorusunda olduğu gibi.³⁹³

Bu hadîs ilmin soru ve cevaptan ibaret olduğunu anlatmaktadır. Bu sebeple "güzel soru ilmin yarısıdır" denilmiştir.³⁹⁴

Bu hadîsin ilim konusu ile ilgisi şöyle açıklanmıştır: İşin ehil olmayan kimselere verilmesi ancak cehâletin yaygınlaştığı ve ilmin kaldırıldığı durumda olur. Bu da kıyamet alâmetlerindendir³⁹⁵ denmiştir.

İlim öğretmek için kişinin sesini yükseltmesiyle ilgili olarak Abdullah İbn Amr'ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *"Bir yolculuk sırasında Hz. Peygamber bizden*

³⁹² Buhârî, İlim, 2, nr. 59.

³⁹³ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 171.

³⁹⁴ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 172.

³⁹⁵ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 173.

arkada kaldı. Sonradan gelip bize yetiştı. O esnada namaz vakti gelmiş ve biz de abdest alıyorduk. Ayaklarımıza mesh ediyorduk. Hz. Peygamber en yüksek sesi ile iki veya üç kere şöyle bağırdı: **"Ateşte yanacak topukların vay haline!"**³⁹⁶

Buhârî, "en yüksek sesi ile bağırdı" ifâdesini, ilim öğretmek için sesi yükseltmenin câiz olduğuna bu hadîsi delil getirmiş, bu delil getirme ancak; dinleyenin uzakta olması, kalabalığın çok olması veya bunun dışında ihtiyaç durumunda geçerli olacağını söylemiştir. Vaaz etme de buna dâhildir. Yine Buhârî bu hadîsi, anlaşılın diye sözü tekrarlayanın meşru olduğuna delil göstermiştir.³⁹⁷

Buradan anladığımız, bir kimse sesini uzakta olan kimseye ulaştırmak için yükseltebilir. Ancak gerekmediği halde, yakın mesafede olan kimselere karşı da yüksek sesle konuşmak doğru değildir. Bir de anlatılan konuya göre ses yükseltebilir. Peygamberimizin hutbe de iken kıyametten bahsettiği zamanlarda öfkesinin kaparıp, sesinin yükseldiği haber verilmektedir.³⁹⁸

Bu konu başlığı altında zikretmemiz gereken diğer bir öğrenme âdabı da; aynı mecliste büyüklerin olduğu yerde küçüğün konuşmayıp büyüklerine öncelik vermesiyle ilgilidir. Buhârî'nin İbn Ömer'den rivâyet ettiği Hz. Peygamber'in **"Ağaçlardan bir ağaç vardır ki yaprağı dökülmez. Bu ağaç Müslümana benzer. Bana onun ne olduğunu söyleyiniz."**³⁹⁹ hadîsinin şerhinde İbn Hacer, bu hadîsin büyüğü yücelterek saygı duyma ve küçük olan kimsenin konuşmayla ilgili babasına öncelik vermesi hususunu içerdiğini ve yine doğru olduğunu düşünse bile anladığını (aklına geleni) hemen söylememesi gerektiği konusunu da içermektedir. Bu hadîs ayrıca, büyük bir âlimin bazen kendinden daha alt derecedeki kimsenin düşündüğü bir şeyi dahi kavrayamayacağını göstermektedir. Çünkü ilim vehbidir. Allah lütfunu istediğine verir.⁴⁰⁰

Bununla beraber ilim öğretilecek kişinin seçilmesi gerektiği de önemli bir esastır. Enes b. Mâlik (r.a.)'ın naklettiği bir hadîste Resûl-i Ekrem (s.a.s.) şöyle buyurmaktadır: **"İlmi lâıyk olmayana öğreten kişi, domuza değerli taşlar, inci ve altın (dan yapılmış bir gerdanlık) takmış sayılır."**⁴⁰¹ En değerli, nâdir bulunan mücevherleri en bayağı hayvana takmak gibi, ilmi ehline vermemek de doğru bir davranış değildir.

³⁹⁶ Buhârî, İlim, 3, nr. 60.

³⁹⁷ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 173.

³⁹⁸ Bkz: İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 173.

³⁹⁹ Buhârî, **İlim**, 4, nr. 61.

⁴⁰⁰ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 177.

⁴⁰¹ İbn Mâce, **Sünnet**, 17, nr. 224.

Konumuzu Süfyân b. Uyeyne'nin, ilmi öğrenip öğretmedeki usûlü bize gösteren şu sözleyle noktalayalım: *"İlmin başı güzelce dinlemektir. Sonra onu bellemek, sonra anlayıp kavramak, sonra bilgiyi uygulamak ve en sonunda da onu neşredip yaymak gelir."*⁴⁰²

2.4.4. İlme Teşvik

İslâm, insan hayatının bütününe ait onun her yönünü kapsayan prensipler ortaya koymuştur. İnsanın şahsi hayatına, ictimâî hayatına ve aile hayatına ait bütün prensipler nasslarda belirtilmiştir. İnsan gerek şahsına gerekse topluma karşı sorumluluklarını ancak ilimle bilir. İlim olmadan hangi ibadetin ne zaman ve nasıl yapılacağını dahi bilmesi mümkün olmaz. Dolayısıyla ilim bütün ibadetlerin başıdır denebilir. Yine aynı şekilde ticaretin nasıl yapılacağı da, cihad görevinin kimlere ne şekilde terettüp ettiği de ancak ilimle bilinir. Hülâsa ilim bütün ibadetler için ilk başta gerekli olan şeydir.

عن ابن عباس أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: "من يريد الله به خيرا يفقهه في الدين"

İbn Abbas (r.a.)'dan rivâyet edildiğine göre Allah Resûlü (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: *"Allah, hakkında hayır dilediği kimseye dinin inceliklerini anlama hususunda büyük bir anlayış (kabiliyet) verir."*⁴⁰³

Buhârî'de yer alan benzer bir hadîste:

قال حميد بن عبد الرحمن سمعت معاوية خطيبا يقول سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول من يرد الله به خيرا يفقهه في الدين وإنما أنا قاسم والله يعطي ولن تزال هذه الأمة قائمة على أمر الله لا يضرهم من خالفهم حتى يأتي أمر الله.

Humeyd İbnu Abdirrahmân anlatıyor: "Hz. Muâviye (r.a.)'ı işittim demişti ki: Resûlullah (s.a.s.)'ın şöyle söylediğini işittim: *"Allah kimin için hayır murad ederse onu dinde fakih kılar. Ben taksim ediciyim, esas veren Allah'tır. Bu ümmet Allah'ın emrini yerine getirmeye (Kıyamete kadar) devam edecektir. Allah'ın emri (Kıyamet) gelinceye kadar muhalifleri, ümmetime zarar veremeyecekler."*⁴⁰⁴

Bu hadîslerde dinde (tefakkuh) anlayış sahibi olmanın fazîleti açıklanmaktadır. Dini konularda derin anlayış sahibi olmak, Allah'ın kulu üzerindeki nimetlerinin en fazîletlisidir. İlmin kişi üzerinde meydana gelmesi, Allah'ü Teâlâ'nın iradesinin kişinin hayrı üzerine olduğuna bir delildir.

⁴⁰² Beyhakî, Şuabü'l-îmân, c. II, s. 289.

⁴⁰³ Tirmizî, İlim, 1, nr. 2645; Buhârî, İlim, 10, Humus, 7, nr. 2948, İ'tisâm, 10, nr. 6882; Müslim, İmâre, 175, nr. 1037, Zekât, 98, nr. 1037, Zekât, 100, nr. 1037; İbn Mâce, Mukaddime, 17, nr. 220.

⁴⁰⁴ Buhârî, İlim, 13, nr. 71.

Hadîste geçen "fıkıh" kelimesi anlayış manasındadır. Yüce Allah'ın **"hiçbir sözü anlamıyorlar"**⁴⁰⁵ ayetinde fıkıh kelimesi anlayış manasında kullanılmıştır. Buradaki fıkıhtan maksat, dini hükümleri bilmektir.⁴⁰⁶ Dinde anlayış sahibi olma ve şer'i ilimleri tahsil etmenin mertebesinin yüceliğinin sebebi, onun Allah'ın isimleri, sıfatları ve Allah hakkındaki bilgi için yol olmasındandır. Kişi bu ilimle rabbini bilir, ona ibadet ve itaat eder, işlerini dosdoğru yapar. İlimsizlikle dalâlete düşer, doğru yoldan sapar ve şeytana kulluk eder.⁴⁰⁷

Bâcî, bu hadîsle ilgili olarak şöyle demiştir: "(Allah en iyisini bilir) Dinde anlayış sahibi olmak, her türlü eksiklikten münezzeh olan Allah'ü Teâlâ'nın iradesinin kulunun iyiliği üzerine olmasını gerektirir. O halde Allah kimin hakkında hayır murad ederse, o kimseyi dini hakkında anlayış sahibi kılar. Hayr ise, cennete girmek ve cehennemden kurtulustur. Allah (c.c.) **"Kim, cehennemden uzaklaştırılıp cennete konursa o, gerçekten kurtuluşa ermiştir."**⁴⁰⁸ buyurmuştur. İlim talep etmek, büyük bir fazîlet ve her hangi bir amelle kıyaslanmayacak kadar da onurlu bir mertebedir."⁴⁰⁹

Hadîs de zikri geçen iki kelime özellikle dikkatlerimizi çekmektedir. Bunlardan birincisi, **"hayır"** kelimesi diğeri ise **"fıkıh"** kelimesidir.

Çok geniş bir anlam alanına sahip olan hayır kavramını yeri gelmişken biraz açıklamakta fayda vardır. Hayır kelimesi sözlüklerde şöyle yer almaktadır:

"Şerr kelimesinin zıt anlamlısıdır."⁴¹⁰ "İyilik, şeref, erdem ve cömertlik anlamlarıyla birlikte mal, mülk anlamı da vardır. Ayrıca her şeyin üstün olanına, kişinin zatındaki güzelliğe ve iç huzuruna da hayır denmektedir."⁴¹¹

Bu hadîste hayır kelimesinin "saâdet ve iyi talih" anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz. Hadîs rivâyetlerinde daha çok ism-i tafdîl kalıbıyla kullanılan hayır, fazîlet bakımından üstünlük anlamlarına gelir. Ancak Aynî, hayr kelimesinin bu hadîste ism-i tafdîl kalıbıyla değil isim olarak kullanıldığını söyler. Menfaat ve yarar anlamına geldiğini belirtir.⁴¹²

⁴⁰⁵ Kehf, 18/93.

⁴⁰⁶ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 194.

⁴⁰⁷ Adevî, **a.g.e.**, c. I, s. 141-142.

⁴⁰⁸ **Âl-i İmrân**, 3/185.

⁴⁰⁹ Adevî, **a.g.e.**, c. I, s. 143-144.

⁴¹⁰ Bkz., İbn Esîr, **Nihâye**, s. 291; Aynî, **a.g.e.**, c. II, s. 74.

⁴¹¹ Cevherî, İsmail b. Muhammed, **Tâcu'l Luga ve Sihhahu'l Arabiyye**, Dâru'l Kitabi'l Arabi, Mısır, trs., c. II, s. 651.

⁴¹² Aynî, **a.g.e.**, c. II, s. 74.

Özetle hayır dünyada bir insanın yaşayabileceği ne kadar güzel şey varsa hepsinin adıdır. Dünyada ve ahirette yaşanacak her türlü iyilik ve güzellik hayır ile ifade edilmektedir. Bu nedenle anlam alanı en geniş olan kavramlardan birinin hayr kelimesi olduğu söylenebilir.⁴¹³

Yapılan bu izâhlardan da anlaşılacağı üzere, insanı Yüce Allah'ın rızasını kazanmaya sevk edip ona yaklaştıran her şey hayır olarak isimlendirilebilir. Dolayısıyla da her hayır, sonuçta o hayrı yerine getiren kişiyi cennete ulaştırır. Ancak akıldan çıkarılmamalıdır ki her türlü hayrı, iyilikleri bilmek ancak ilimle mümkün olduğundan, en üstün hayrın ilim olduğu kabul edilir. Gerçekten ilim, kişinin inancının (îmânın) sahîh ve davranışlarının da salih olmasında en önemli bir paya sahiptir. Bu sebeple bir hayrı bilinçli olarak yapmak bilmeden yapmaya göre daha da fazîletlidir.

Hadîste hayır kelimesinin nekra olarak kullanılmasını Hâfız şöyle açıklamaktadır: "Hayır kelimesinin nekra olması aza da çoğa da şâmil olduğundandır. Nekra, ta'zîm içindir. Çünkü makam ta'zîmi iktiza eder."⁴¹⁴

Hadîste zikredilen ikinci kelime ise fıkıhtır. Günümüzde fıkıh dendiğinde daha çok dinimizin ibadet ve muâmelat konularını içine alan hukuk bilgisi akla gelmektedir. Hadîste yer alan "fıkıh" kelimesi anlayış mânâsındadır. Nitekim Yüce Allah'ın (لَا يَكَاذُونَ) "...neredeyse hiçbir sözü anlamıyorlar!"⁴¹⁵ âyetinde fıkıh kelimesi bu anlamda kullanılmıştır. Fıkıhtan kasıt, dini hükümleri bilmektir.⁴¹⁶ Fıkıh; anlama, idrâk etme, farkına varma, derinlemesine düşünme ve tefekkür etme demektir.⁴¹⁷ Fıkıh sözlükte, fehm (anlayış) demektir. Allah (c.c) "**Sözümü anlasınlar**"⁴¹⁸ âyetindeki "fekihu" kelimesi "fehimu" anlamındadır. Sonra dini bilgiler anlamında özelleşmiştir.⁴¹⁹ Denilirki, "fekuhe" (ötre ile) fıkıh kişinin karakteri mizacı olduğu zaman, "fekahe" (fetha ile) anlayış ve kavrayışta diğerlerini geçtiği zaman, "fekihe" (esre ile) ise, bir şeyi bilip anladığı zaman kullanılır.⁴²⁰

⁴¹³ Bkz., Keklik, Gülşen, **Hadis Rivayetlerinde İyilik Ve Kötülük Kavramları**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniv.İlahiyat Fak., Ank., 2007, s. 42-44.

⁴¹⁴ Mübârekfûrî, **a.g.e.**, c. VII, s. 404.

⁴¹⁵ **Nisâ**, 4/78.

⁴¹⁶ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 194; Mübârekfûrî, **a.g.e.**, c. VII, s. 404.

⁴¹⁷ İbn Arabî, **a.g.e.**, c. X, s. 114.

⁴¹⁸ **Tâ Hâ**, 20/28.

⁴¹⁹ Aynî, **a.g.e.** c. II, s. 62.

⁴²⁰ Mübârekfûrî, **a.g.e.**, c. VII, s. 404.

Benzer bir tanımı, İmam Gazâlî'nin de yaptığını görüyoruz. O, fıkıh hakkında şöyle demiştir: "Fıkıh, ilim ve fehmden (anlayış) ibarettir. Denilir ki; filan hayrı ve şerri fikhetti. Yani hayrı ve şerri bildi ve anladı. Lakin âlimlerin örfünde fıkıh, sadece efâl-i mükellef için gerekli olan şer'i hükümleri bilmekten ibaret oldu.(Bu anlama dönüştü.)"⁴²¹

Yine bu konuyla ilgili olarak denilmiştir ki, Allah kimin için hayır murad ederse, onu fakîh (dinde anlayış sahibi) yapar yani o kimseyi dini hükümleri bilen bir kimse kılar. Dini emirlerde onun ilmini arttırır. Fıkıh lügatte, "anlayış" (fehmi) örf de ise, "Şer'i fer'i hükümleri tafsilî delilleri ve hüküm çıkarma yöntemleriyle bilmektir" denmiştir. Burada ilim kelimesinin, dini ilimlerin hepsini anlamayı kapsamaması açısından lügavî mânâsının verilmesi daha uygun düşmektedir.⁴²² Her kimde dinde tefakkuh etmezse yani İslâm'ın temel kaidelerini ve bunlarla ilgili fer'i konuları öğrenmezse hayırdan mahrum kalır.⁴²³

İbnü-l Esîr fıkıh kelimesi hakkında şu açıklamayı yapmıştır. İbn Abbâs'ın rivâyet ettiği bir hadîste: Nebî (s.a.s.) ona şöyle dua etti. "Allah'ım, onu dinde fakih kıl ve ona te'vili öğret." Buradaki "Fekkih hu" kelimesi "fehhim hu" (onu anlayışlı kıl) manasınadır. Fıkıh gerçekte (fehmi) anlayış demektir. Fıkıh kelimesinin kökleri, açmak ve yarmak kelimeleridir. Örf, fıkıh kelimesini şer'î ilimlere hâs kıldı. Hattâ şer'î ilimlerin fûr'ularını bilme anlamına tahsis etmiştir.⁴²⁴ Fıkıh lügatte; bir şeyi ilimle bilmek ve onu anlamak olarak da tarif edilmiştir.⁴²⁵

Özetle ifâde edecek olursak, hadîslerde yer alan fıkıh kelimesi ve onun türevlerinin, genel olarak kullanıldığında fikhın sözlük anlamı çerçevesinde "iyi, doğru ve derinlemesine bilgi ve kavrayış" manasına geldiği, "fi'd-din" kaydıyla kullanıldığında ise din ve Kur'ân konusundaki bilginin kastedildiği görülür.⁴²⁶

Aynı (f.k.h.) harflerden meydana gelmiş olan "fakîh" kelimesinin anlamı "derin anlayış sahibi" olmak manasındadır. Sebebine gelince; fıkıh, bir şeyi derinlemesine bilmek, keskin anlayış ve kavrayış sahibi olmak anlamına geldiğine göre fakîh de bu melekeye sahip kişi demek olur. Hasan Basrî: "Fakîh, dünya hayatına karşı zahid, ahirete karşı istekli, dinin emirlerine karşısında anlayış sahibi olan ve Rabbine karşı

⁴²¹ Gazâlî, **el-Mustasfâ**, c. I, s. 8.

⁴²² Aynî, **a.g.e.**, c. II, s. 74.

⁴²³ Mübârekfûrî, **a.g.e.**, c. VII, s. 404.

⁴²⁴ İbn Esîr, **a.g.e.**, s. 714.

⁴²⁵ İbn Manzûr, **a.g.e.**, "f.k.h", c. XIII, s. 522.

⁴²⁶ Karaman, Hayrettin, "Fıkıh", **DİA**, İst., 1996, c. XIII, s. 1.

ibâdet görevini yerine getirmeye devam edendir" demiştir.⁴²⁷ İslâm hukukuna, fıkıh ilmi adının verilmiş olması da, bu ilmin böyle bir anlayışı ve kavrayışı melekelerini gerektirmiş olmasındandır. Ancak bütün ilim ehlinde olması gereken bu derin anlayış ve kavrayış kabiliyetinin sadece fıkıh ilmiyle meşgul olanlarla sınırlandırmak doğru olmaz. Çünkü bütün ilimlerde bu ince anlayış ve kavrayışa ihtiyaç hissedilir. Bu sebeple de Peygamber Efendimiz'in bu hadîslerini sadece fıkıh ilmine hasretmek, belli bir ilim alanıyla sınırlandırmak doğru olmasa gerekir.

Burada dikkat çekilmesi gereken husus, fikhin mutlak anlamda bilmek değil, tam olarak kavrayarak bilmek olduğudur. Bir bilmenin fıkıh sayılabilmesi için, kuru bir ezberden öte olması gerekir. Bunu bir örnekle izâh edecek olursak; bir âyeti ezberlemek onu bilmektir. Ezberlenen âyetin üzerinde düşünüp onun inceliklerini, amaçlarını ve hikmetlerini kavramak ise fıkıhtır. Gerçek bilmek de zaten budur.

Şimdi gelelim, fıkıh kelimesinin terim anlamının oluşmasında geçirdiği aşamalara; Fıkıhın terim anlamı çeşitli aşamalar geçirmiştir. Bunları üç aşama olarak özetlemek mümkündür:

Birinci aşama: Kur'ân'da, hadîste ve İslâm'ın ilk dönemlerinde fıkıh, Kur'ân ve hadîsin İslâm toplumunun iki temel bilgi kaynağı olması sebebiyle genelde Kur'ân ve hadîs merkezli dinî bilgi ve anlayış anlamında yani dinin bütününün tam olarak kavranması manasında kullanılmıştır. Yüce Allah Kur'ân-ı Kerim'de;

وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَآفَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ .

"Müminlerin hepsinin toptan sefere çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminde bir grup dinde (dinî ilimlerde) geniş bilgi elde etmek ve kavimleri savaştan döndüklerinde onları ikaz etmek için geride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar."⁴²⁸ buyurmaktadır. Buradaki "liyetefakkahû" kelimesi bu anlamda kullanılmıştır.

Resûlullah (s.a.s.)'in meşhur hadîslerinden biri olan ve yukarıda geçen: "*Allâh, iyiliğini dilediği kimseyi dinde geniş bilgi ve derin kavrayış sahibi kılar*"⁴²⁹ hadîsinde geçen "yufekkîhhu" kelimesi de bu anlamda kullanılmıştır.

⁴²⁷ Aynî, a.g.e., c. II, s. 74.

⁴²⁸ Tevbe, 9/122.

⁴²⁹ Buhârî, İlim, 10, Humus, 7, nr. 2948, İtisâm, 10, nr. 6882; Müslim, İmâre, 175, nr. 1037, Zekât, 98, nr. 1037, Zekât, 100, nr. 1037. Ayrıca bk. Tirmizî, İlim, 1, nr. 2645; İbn Mâce, Mukaddime, 17, nr. 220.

Bu âyet ve bu hadîs fıkıhla aynı anlama gelen tefakkuh kelimesinin, dinin bütününe tam olarak kavramak anlamında kullanıldığını göstermektedir. Resûlullah (s.a.s.)'in "*Kendisinden daha fakîh (anlayışlı) olan kimselere fıkıh aktaran niceleri vardır*"⁴³⁰ meâlindeki hadîsi de fıkıhın kuru bir bilgi olmadığı, derinlemesine bir kavrayış olduğu bilgisi yanında Kur'ân ve Sünnet bilgisi mânâsını da ihtiva etmektedir.⁴³¹

İkinci aşama: İslâm toplumunda dinî bilginin gelişip alt ilim dallarının oluşmasına paralel olarak hicrî ikinci yüzyılın sonlarına doğru, Resûlullah (s.a.s.) ve ashâba ait bilgilerin toplanmaya başlanması ile birlikte, "fıkıh" ve "ilim" terimleri arasında kavramsal bir ayırımı gidildiği göze çarpmaktadır. Bu aşamada fıkıh kelimesi artık, İslâm'ın bireysel ve toplumsal hayata dair ameli hükümlerini bilmeyi ve bu konuyu inceleyen bir ilim dalını ifâde eden bir terim halini almaya başlamıştır. Fıkıh kelimesi aynı zamanda Kitâb ve Sünnet üzerindeki zihni çabayı ve bu çaba ile ulaşılan fikri sonuçları ifâde etmektedir. İlim kelimesi ise, genelde naklî bilgiler için kullanılmaktadır. Bu aşamada fıkıh, dinin tüm alanlarına (inanç, ibadet, hukuk, ahlak vb.) dair, fakat tefekkür ve içtihadı dayalı bilgiyi temsil etmektedir. Dolayısıyla alan açısından önceki konumunu korumakta, fakat bilgi türü açısından bir kavramsal daralma yaşamaktadır.

Ebû Hanîfe'ye nispet edilen "Fıkıh, kişinin hak ve yükümlülüklerini bilmesidir" sözü de bu dönemde fıkıhın dinin tüm alanlarına ait bilgileri ifâde etmek için kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca onun inançla ilgili bir kitapçığına "el-Fıkhu'l-Ekber" adını koymuş olması da fıkıhın, Peygamber (s.a.s.) zamanındaki kavramsal çizgiyi alan itibarıyla koruduğunu teyit etmektedir.

Üçüncü aşama: İlerleyen dönemlerde ilimler branşlara ayrılmalarını tamamlamış ve bu arada bugün bilinen anlamda fıkıh ilmi oluşmuştur. Kelimenin terim anlamının netleşmesi bu dönemde başlamıştır. Bu aşamada fıkıh, Şâfiî'nin ifâdesiyle "dinin, amele (ibadet ve hukuk uygulamalarına) yönelik hükümlerini kaynaklarından ictihâd edip çıkararak bilmektir" şeklinde tanımlanmış ve bu tanım yaygınlık kazanmıştır. Bazı âlimlerin "Şer'î delillerden ictihâd ve istidlâl yoluyla elde edilen hükümleri bilme" şeklinde yaptıkları fıkıh tanımı da önemlidir.⁴³²

⁴³⁰ Tirmizî, **İlim**, 7, nr. 2656; İbn Mâce, **Mukaddime**, 18, nr. 230; Dârimî, **Mukaddime**, 24.

⁴³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz., Hayrettin, Karaman, "Fıkıh", **DİA**, İst., 1996, c. XIII, s.1.

⁴³² Ayrıntılı bilgi için bkz., Hayrettin, Karaman, "Fıkıh", **DİA**, c. XIII, s. 1.

Sonuç olarak fıkıh kavramının zamanla daralmaya uğradığını görmekteyiz. Bu aşamaları bilmek, içinde "fıkıh" veya "tefakkuh" kelimelerinin geçtiği hadîsleri doğru anlamak açısından önemlidir. Çünkü Peygamber (s.a.s.) zamanında fıkıh, bugünkü dar anlamıyla ele alınmıyordu.

İbnu Hacer bu hadîsin üç hüküm ihtiva ettiğini belirterek şu açıklamayı yapar:

1. Dini konularda tefakkuhun (derin anlayış sahibi olmanın) üstünlüğü
2. Gerçekte mal ve mülkü verenin Allah olduğu hususu
3. Hz. Muhammed ümmetinin bazılarının kıyamete kadar Hak üzerinde sabit kalacağı hususu,

Burada sayılan bu üç esasın ilim konuları ile doğrudan doğruya ilgili olduğu belirtilmiştir. Çünkü bu hadîs; Allah'ın dininde derin ve ince anlayış sahibi olan kişiler için her türlü iyiliğin söz konusu olduğunu, bu vasfın yalnızca kişisel çaba ile kazanılamayacağını, aksine Allah'ın nasip ettiği kişilerin buna sahip olacağını, buna sahip olanların ise kıyamete kadar mevcut olacağını belirtmektedir. Hatta Buhârî, bu hadîste kastedilenlerin hadîs âlimleri olduğunu ifâde etmiştir.

Ahmed b. Hanbel ise, "Bu hadîste ifâde edilenler, hadîs âlimleri değil ise başka kim olabilir bilmiyorum!" diyerek hadîs ilmiyle meşgul olmayı bir ayrıcalık olarak görmüştür. Kâdî İyâz, Ahmed b. Hanbel ise bununla ehl-i sünnet ve hadîs âlimleri gibi inananlar kastedilmiştir demişlerdir.

Burada belirtilenlerin yanı sıra İmam Nevevî bu hadîste ifâde edilenlerle ilgili olarak: "Bunların Allah'ın emirlerini yerine getirenlerden, Allah yolunda mücadele eden, fıkıh ve hadîs ilmiyle meşgul olan, zühd hayatını tercih eden, insanlara iyiliği emreden vb. hayırları yapan kimselerden bir grubun olması muhtemeldir. Bu sayılanların hepsinin bir kişide veya bir yerde toplanmış olması da şart değildir. Ayrı ayrı olmaları da imkan dâhilindedir" demiştir.⁴³³

İbnu Hacer der ki: "Bu hadîsin ifâde ettiği mefhum şudur: Kim dinde tefakkuh etmezse yani İslâm'ın esaslarını ve bu esasların gerektirdiği teferruâtı (furû'u) öğrenmezse hayırdan mahrum kalır." Bu manâya delil olarak hadîsin Ebû Ya'la'da gelen bir vechindeki ziyâdeyi kaydeder: "Kim dinde tefakkuh etmezse Allah ona kıymet vermez." İbnu Hacer, hadîsin sened yönüyle zayıf olduğunu, ancak mânâsının sahih olduğunu belirtir ve: Zira der, kim dinin meselelerini bilmezse ne fakih (bilgili) olur, ne

⁴³³ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 198.

de fıkıh tâlibi. Böylece "Onun için hayır murad edilmemiştir" diye tavsif etmek muvafık olur. Bu durumda, ülemânın diğer insanlara karşı üstünlüğünün açık bir şekilde ifade edilmiş olduğu görülmektedir.⁴³⁴

İster din ilimleri isterse diğer ilim dallarında olsun anlayış sahibi olan kimseler daha başarılı olmuşlardır. Şüphesiz insanlara bu derin anlayış vasfını veren de Allah'tır. Zikrettiğimiz hadîsin devamında açıkça belirtildiği gibi, Peygamberimiz kendisine indirilen Kur'ân'ı hiçbir ayırım yapmaksızın bütün insanlara duyurmuşlardır. Ancak insanların hepsi aynı bilgilere ve aynı tebliğe muhatap oldukları halde, aynı seviyede anlayış ve kavrayış sahibi olamamışlardır. Onların bir kısmı âyet ve hadîslerin sadece görünen zâhirî mânâlarını anlarlarken, bir kısmı da onların incelik ve derinliklerine nüfûz edebilmişlerdir. Ashâbın durumu böyle olunca ümmetin diğer fertlerinin derecelerinin farklı olacağı öncelikle kabul edilmelidir.

Hiz. Peygamber döneminde "fıkıhla meşgul olmak" denilince, dini en ince ayrıntılarıyla kavramak ve dinin ilkeleri çerçevesinde düşünme kabiliyetine sahip olmak ve bu konuda meleke kazanmak demek anlaşılırdı. Bu çerçevede sahâbe kuşağından itibaren ilim meclislerinin kurulduğu bilinmektedir. Allah Resûlü, hayatının her döneminde dini öğrenmeyi, dinin detaylarına vâkıf olmayı teşvik etmiş, âlimler için her fırsatta güzel sözler söylemiştir.

Hiz. Muaviye (r.a.), Resûlullah (s.a.s.)'in konumuzla ilgili olarak şöyle söylediğini anlatıyor: "**Hayır bir alışkanlıktır, şer de inadına directmektir; Allah her kim hakkında hayır murad ederse onu dinde fakîh (âlim) kılar.**"⁴³⁵

Bu hadîste geçen ve "inadına directmek" diye tercüme ettiğimiz "lecâcetün" kelimesini İbn Mâce'nin Sünen'ini şerh eden Ahmet el-Adevî, *İhdâüd-Dibâce* adlı eserinde garîp olarak görmüş ve bu kelimeyi İbn Esîr'in şöyle açıkladığını yazmıştır.

Bunun manası: "Bir kişinin bir konuda yemin etmesi ve sonra da yeminini bozmasının kendisi için daha hayırlı olduğunu bilmesine rağmen yeminini bozmayıp kefarete de ödememesidir. Böyle (davranması) kendisi için daha günahtır. Şöyle de denilmiştir. Yemin edenin o konuda söylediğini doğru görerek, isabet ettiğini düşünerek bu konuda ısrarcı olmasıdır. Bunun için de (yeminini bozmayıp) kefarete ödememesidir."⁴³⁶ Bunun dışında: a) deniz dalgalarının kabarıp birbirine çarpması

⁴³⁴ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 198; Ayrıca bkz., Mübârekfûrî, **a.g.e.**, c. VII, s. 404.

⁴³⁵ **İbn Mâce**, Mukaddime, 17, nr. 221.

⁴³⁶ Adevî, **a.g.e.**, c. I, s. 141; İbn Esîr, **a.g.e.**, s. 828.

manasında tehlikeli durum, b) kesinleşmek, hüküm vermek, c) Tay kabilesinin lüğatinde kılıç manasında, d) yüksek sesle bağırıp çağırmak anlamlarında da kullanılmıştır.⁴³⁷

Burada fakihlerin aynı zamanda dünyaya karşı isteksiz, ahiret hayatına karşı son derece arzulu olan kimseler olduğu şu rivâyette belirtilmektedir.

عن عمران المنقري قال قلت للحسن يوما في شيء قاله يا أبا سعيد ليس هكذا يقول الفقهاء فقال ويحك ورأيت أنت

فقيها قط إنما الفقيه الزاهد في الدنيا الراغب في الآخرة البصير بأمر دينه المداوم على عبادة ربه

İmrân el-Mınkarî rivâyet etti (ki Imrân) şöyle dedi: *"Bir gün Hasan (Basri'ye), söylediği bir şey hakkında; Ebû Sa'îd! Fakihler böyle söylemiyor?" dedim. Bunun üzerine o şöyle dedi: "Yazıklar olsun sana! Sen, kendin, fakih gördün mü hiç? Muhakkak ki fakih dediğin, dünya malına karşı isteksiz, ahirete karşı arzulu, dininin işinde uyanık olan, Rabbine ibadete aralıksız devam eden kimsedir ancak!"*⁴³⁸

عن علي بن أبي طالب قال : ان الفقيه حق الفقيه من لم يقنط الناس من رحمة الله ولم يرحص لهم في معاصي الله ولم يؤمنهم من عذاب الله ولم يدع القرآن رغبة عنه إلى غيره انه لا خير في عبادة لا علم فيها ولا علم لا فهم فيه ولا قراءة لا تدبر فيها.

Ali (r.a.) dedi ki: *"Gerçek fakih, insanları ne Allah'ın rahmetinden ümitsizliğe düşürür, ne onları Allah'ın azabından emin kılar, ne de onlara Allah'a isyan hususlarında kolaylık tanır, (o bunların hiçbirini yapmaz). Durum şu ki; kendisinde ilim olmayan ibadette hiçbir hayır yoktur, kendisinde anlama olmayan ilimde hiçbir hayır yoktur, kendisinde düşünme olmayan okumada hiçbir hayır yoktur."*⁴³⁹

İşte bu rivâyetlerden de anlıyoruz ki, ilk dönemlerde fakih kelimesi sadece dinin muamelat kısımları hakkında bilgi sahibi olanlar hakkında kullanılmamaktadır. Fakih kelimesi din ilimlerini bilen, bildiklerini hayatlarına tatbik eden ve bu konuda insanlara örnek olan kimseler için kullanılmaktadır.

قال يزيد بن سملة: يا رسول الله إني سمعت منك حديثا كثيرا أخاف أن ينسى أوله من آخره. فحدثني بكلمة تكون

جماعا، قال: اتق الله فيما تعلم."

Yezîd İbnu Seleme el-Cûfî (r.a.) anlatıyor: "Ey Allah'ın Resûlü! dedim, ben senden pek çok hadîs işittim. Ancak bunlardan, sonradan işittiklerimin, önceden işittiklerimi unutturacağından korkuyorum. Bana (hepsinin yerini tutacak) câmî bir

⁴³⁷ İbn Esîr, a.g.e., s. 828.

⁴³⁸ Dârimî, Mukaddime, 29, nr. 302; Bkz., Aynî, a.g.e., c. II, s. 74.

⁴³⁹ Dârimî, Mukaddime, 29, nr. 305.

kelime söyle!" Peygamberimiz (s.a.s.): **"Bildiklerinde Allah'a karşı müttakî ol (bu sana yeter)!"** buyurdular.⁴⁴⁰

Bu hadîste Resûlullah (s.a.s.), istikâmet üzere olmak için çok ilim gerekmediğini, az ilimle de insanın istikâmetini koruyabileceğini anlatmaktadır. Zira hadîse göre, istikâmetin temelini, ilim değil Allah korkusu teşkil etmektedir. Gerçek bu değil midir? Dinimizin haramlarını, farzlarını bilmeyen çıkar mı? Çıksa da sayıları son derece azdır. Ya bunları hakkıyla yapıp yerine getirenler ne kadardır? İşte bunlar gerçekten sınırlı sayıdadır. Elbette ilmin getireceği kemâl inkâr edilemez. Ama o da ilmiyle amel eden kimseyedir. Bildikleriyle amel eden kişi ilimle kemâle ulaşır, her amelini mükemmel yapar, ameli olmayan kimseye ilim, ikinci bir vebâl getirir. Şu halde öncelikle esas olan Allah'tan korkup amele koştur.⁴⁴¹

Bu hadîste, kendisini yapmaktan nehyedildiğin bütün kötülükleri terketmek ve emredildiğin iyilikleri güç yetirebildiğin kadar yapmak hususunda bildiklerin bütün şeyler hakkında Allah'tan kork, onun azabından sakın denilmektedir.⁴⁴²

عن أنس بن مالك قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "من خرج في طلب العلم فهو في سبيل الله حتى يرجع".

H. Enes (r.a.) anlatıyor: "Resûlullah (s.a.s.) buyurdular ki: **"İlim talebi için yola çıkan kimse dönünceye kadar Allah yolundadır."**⁴⁴³

Kişiyi Allah'a ulaştıran bir çok yol vardır. Bu yolların en fazîletlisi ise ilim tahsil etmek üzere çıkılan yoldur.⁴⁴⁴

H. Peygamber (s.a.s.) bu hadîslerinde ilim öğrenmeleri için müslümanları seyahate çıkmaya ve bu konuda yolculuk yapmaya teşvik etmektedirler. Bilhassa Resûlullah devrinin şartlarında seyahat hem meşakkatli ve hem de çok hayâtî riskleri olan bir işti. Bu sebeple karşılaşılabilecek zahmet ve riskleri göze aldırarak ikna edici teşviklere ihtiyaç vardı. Hadîs, tefsir, siyer, tarih gibi rivâyete dayanan ilimlerin gelişmesinde seyahatler kaçınılmaz bir zorunluluktur. İslâm medeniyetinin mimarı mesabesinde olan H. Peygamber bu çeşit teşvikleri çokça yapmış ve böylece Sahâbe, Tâbiîn ve Etbâut-tâbiîn ve müteâkip İslâm nesilleri seyahate çıkmaya gereken önemi vererek İslâmî ilimlerin Tedvînini ve İslâm medeniyetinin teşekkül ve terakkisini gerçekleştirmişlerdir.

⁴⁴⁰ Tirmizî, İlim, 19, nr. 2683.

⁴⁴¹ Canan, a.g.e., c. XI, s. 504.

⁴⁴² Mübârekfûrî, a.g.e., s. 454.

⁴⁴³ Tirmizî, İlim, 2, nr. 2647; İbnu Mâce, Mukaddime, 17, nr. 223.

⁴⁴⁴ İbn Arabî, a.g.e., c. X, s. 115.

عن سخرية عن النبي صلى الله عليه وسلم قال : "من طلب العلم كان كفارة لما مضى".

Yine Tirmizî'nin Sahbere (r.a.)'tan naklettiğine göre, Peygamberimiz (s.a.s.): **"Kim ilim talep ederse, bu işi, geçmişteki günahlarına keffâret olur."**⁴⁴⁵ buyurmaktadır.

Mübarekfurî, buradaki ilimden maksadın amel edilecek şer'î ilim olduğunu söylemiştir. Hadîste "ilim" mutlak geldiği gibi, "Allah rızası için", "ümme-i Muhammed'in maslahatları için" gibi başka kayıtlara da uygundur. Sûi niyetle veya sırf dünyevî niyetle öğrenilen ilim şer'î ilim de olsa kişiye fayda getirmez. Esas olan niyettir. Bunu yine Mübarekfurî'nin açıklamasından anlıyoruz. Mübarekfurî, hadîsteki ilim kelimesinin kurbet niyetiyle kendisine ve başkalarına fayda vermesi arzusuyla olmak üzere az çok dini ilimlerin hepsine şâmil olduğunu belirtir.⁴⁴⁶

Hadîste dikkat çeken bir husus da, hadîsin, keffâret veya hudud gerektiren bir kısım günahlara da şâmil olacak bir üslubla mağfireti zikretmiş olmasıdır. Halbuki Kur'ân ve bir kısım meşhur sünnetle sabittir ki bazı günahları temizlemenin yolu had cezası, kısas veya maddî keffârettir. Öyle ise, ilim talebini, "küçük günahlara karşı kefarettir" diye kayıtlı olarak anlamak daha muvafıktır. Benzerini Zeynul Arap'ta Aliyyü'l-Kârî'de nakletmiştir. Nitekim ülemâ: "Zâhire göre, kefarettir:

* Ya küçük günahlara,

* Veya tedariki bulunmayan hukukullaha.

* Veya tedariki mümkün olmayan kul haklarına hastır" demiştir. Bu durumda mânânın şöyle olması uygundur: "İlim talebi, kişinin günahlarına kefarettir, tevbe, işlenen zulmün telafisi vs. gibi şeylerin hepsine vesiledir."⁴⁴⁷

Enes b. Mâlik'in (r.a.) rivâyet ettiğine göre Allah Resûlü (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: **"İlim aramak her müslüman üzerine farzdır. Ehil olmayan insanların yanına ilim bırakan kimse, domuzların boynuna cevher, inci ve altın gerdanlık takan kimseye benzer."**⁴⁴⁸

Hadîste aranmasının farz olduğu bildirilen ilimden hangi ilmin kastedildiği yolunda çeşitli yorumlar yapılmıştır. Çünkü bununla bütün ilimlerin kastedilmiş olmayacağı malûmdur. Zira bir kişinin bütün ilim dallarında bilgi sahibi olup çalışması

⁴⁴⁵ Tirmizî, İlim, 2, nr. 2648.

⁴⁴⁶ Mübarekfurî, a.g.e., c.VII, s. 405-406.

⁴⁴⁷ Mübarekfurî, a.g.e., c.VII, s. 406-407.

⁴⁴⁸ İbn Mâce, Mukaddime, 17, nr. 224.

çok zordur hatta imkansızdır. Allah'ın kesin olarak emrettiği bir emri yerine getirmemek ise azabı gerektiren bir haramdır. Böyle olunca da bütün müminler farz olan bir ibâdeti yapmayıp terk etmekle haram işlemiş olurlar ve hepsinin cezayı hak etmiş olması neticesi ortaya çıkmış olur. Allah Teâlâ kullarına güç yetiremeyecekleri bir yükümlük ve teklif vermediğine göre bu manada ilim arama mükellefiyetini vermediği anlaşılıyor. Bu sebeple İslâm âlimleri buradaki ilim ile ne kastedildiği hususunda muhtelif yorumlarda bulunmuşlardır.

Kâdî İyâz'a, bu hadîsin hükmü sorulunca; "Burada kastedilen ilimden maksat, üzerine farz olan her amelin ilmini öğrenmek sana farzdır. Kendisiyle amel etmen sana farz olmayan şeylerin ilmini öğrenmen de sana farz değildir" cevabını vermiştir.⁴⁴⁹

Tahsil edilmesi Resûlullah (s.a.s.)'in ilk ağızdan bildirmesiyle farz olan ve hadîsin irad uslûbünce bilinen ilim hangisidir ve hangileri değildir kesin olarak söylemek ciddi bir mesele olarak İslâm âlimlerini meşgul etmiş ve talep edilmesi farz olan ancak ilmihaldir hükmüne varmışlardır.

عن أبي سعيد الخدري عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: لن يشبع المؤمن من خير يسمعه حتى يكون منتهاه الجنة.

Ebû Sâid (r.a.) rivâyet ediyor: Resûlullah (s.a.s.) buyurdular ki: **"Mü'min, sonu cennet oluncaya kadar hayır işitmekten asla doymayacak."**⁴⁵⁰

Bu hadîs, gerçek bir mü'minin bir özelliğini gayet açık bir şekilde ifâde ediyor: Öğrenmeye doyamamak... لَنْ Arapçada devam üzere nefy ifâde eder. Müntehası (gayesi) cennet olmak, "ölmek" demektir. يشبع fiilinin muzari olması, devamlılığa işaretler. Yani, "kâmil bir mümin, ölüp cennete girinceye kadar hayır işitmekten asla doymayacak, hayatta kaldığı müddetçe, son ânına kadar hayır işitmekten zevk almaya devam edecek" demektir.⁴⁵¹

Bu konuda diğer bir hadîs de şudur:

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: - "الكلمة الحكيمة ضالة المؤمن، فحيث وجدها فهو أحق بها"

Ebû Hüreyre (r.a.) rivâyet ediyor: Resûlullah (s.a.s.) buyurdular ki: **"Hikmetli söz mü'minin yitiğidir. Onu nerede bulursa, hemen almaya en çok hakkı olan da odur"**⁴⁵²

⁴⁴⁹ Adevî, a.g.e., c. I, s. 144.

⁴⁵⁰ Tirmizî, İlim, 19, nr. 2686.

⁴⁵¹ Mübârekfûrî, a.g.e., s. 458.

⁴⁵² Tirmizî, İlim, 19, nr. 2687.

Hikmet kelimesi, birçok mânâyâ gelen câmi bir sözcüktür. Burada da farklı anlamlar mümkündür. Meselâ İmam Mâlik, Hikmet kelimesini **الْفَقْهُ فِي الدِّينِ** "din ilmi" olarak anlar. Âyet-i kerime'de Cenâb-ı Hakk: **"Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır verilmiş demektir. Ancak akıl sahipleri düşünüp ibret alırlar."**⁴⁵³ buyurur. Bu ayette geçen "hikmet" kelimesinden kastedilenin, ilim ya da yerli yerinde yapılan iş anlamına geldiği belirtilmektedir. Mukatil'in bu konudaki izâhı şöyledir: "Hikmet kelimesinin Kur'ân'da başlıca dört anlamı vardır: a) Kur'ân'ın vaazü nasihatleri b) Anlayış ve ilim c) Nübüvvet d) Kur'ân'ın harikulade sırları. Bütün bu mânâlar incelendiğinde, netice itibariyle ilim manasına gelir."⁴⁵⁴

Hikmet kelimesi, İslâm kaynaklarında fazlaca kullanılan kapsamlı ve önemli bir kavramdır. Arapça "h-k-m" harflerinden türeyen hikmet kavramı, sözlükte; "hükmetmek, hâkim olmak, hikmetli olmak, yönetmek, düzeltmek amacıyla men etmek, dönmek ve sağlam yapmak" gibi anlamlara gelmektedir. Bu kavram, terim olarak İslâm âlimleri tarafından birçok değişik şekilde tarif edilmiştir. Bu konuda müfessir Hamdi Yazır tefsirinde hikmet kelimesini, 23 değişik anlamla tefsirini yaparak uzun bir şekilde açıklamıştır. Fakat birçok kimsenin üzerinde ittifak ettiği tarif şu olmuştur: "Hikmet; ilimde ve amelde sağlamlık, sözde ve işte isâbet etmektir."⁴⁵⁵ Hikmeti: "Temelleri nakil ve akılla sağlam kılınmış, içerisinde dakik hakikâtler bulunan ve mânâları kargaşa, hata ve fesaddan korunmuş söz" diye de târif etmişlerdir.⁴⁵⁶

Konuyla ilgili olarak İbn Manzûr, hikmetin Allah'a nispet edildiğinde, "en değerli varlıkları en üstün bilgiyle bilmek" anlamına geldiğini, insana nispet edildiğinde ise, "aşırılıktan uzak olma, dengeli, orta yol üzere bir tutum izleme, adâlet niteliği taşıma" anlamlarına geldiğini ifâde etmektedir.⁴⁵⁷

İbn Esîr hikmeti; "eşyanın tercihe şayan olan en üstününü, ilimlerin en fazîletlisi ile bilmekten ibârettir" diyerek tarif eder ve "işinin mesleğinin inceliklerini, detaylarını profesyonelce en iyi şekilde yerine getirerek, işini en iyi yapan ve işi hakkında mahir olan kimseye hakîm denileceğini söyler."⁴⁵⁸

⁴⁵³ Bakara, 2/ 269.

⁴⁵⁴ Râzî, Fahrüddin, **Tefsir-i Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb**, (Terc., Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru), Akçağ Yay., Ank., 1989, c. V, s. 516-517.

⁴⁵⁵ Yazır, Elmalılı M. Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**, Azim Dağıtım, İst., trs., c. II, s. 211.

⁴⁵⁶ Mübârekfûrî, **a.g.e.**, s. 458.

⁴⁵⁷ İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, "h.k.m.", c. XII, s. 140-145.

⁴⁵⁸ İbn Esîr, **a.g.e.**, s. 222.

Hikmetli söz diye tercüme ettiğimiz tabir, aynı manada olmak üzere **كَلِمَةُ الْحِكْمَةِ** veya **الْكَلِمَةُ الْحَكِيمَةُ** gibi farklı şekillerde rivâyet edilmiştir.

Bu hadîsten şu manalar çıkarılmıştır: Seyyid Cemelattin şöyle demiştir; "Hakîm, hikmeti arar, onu bulduğunda, hikmete en çok hakkı olan kendisidir, başka bir deyişle onunla amel edip, ona uymaya ehaktır. Hikmetli sözü, bazen ona ehil olmayan bir kimse de söyleyebilir. Sonra bu kelime ehil olana rastlar, işte bu kimse, o kelimeye -yanında bulmuş olduğu kimsenin hasisliğine iltifat etmeksizin- söyleyenden daha çok hak sahibi olur. İnsanlar, mânâları anlamada, gizli hakikatları ortaya çıkarmada, rumuzlarla ifâde edilen esrarı açmada farklılıklar arzederler. Öyleyse, âyetlerin hakikatlarını ve hadîslerin inceliklerini anlamakta nâkıs kalanların, Allah'ın anlayış fehmettiği ve tahkik ilham ettiği kimseleri inkâra kalkışmamaları gerekir. Tıpkı, kaybolan bir mal bulunacak olsa, kayıp sahibi ile o mal hususunda ihtilaf edilmediği gibi. Zira malı, sahibi alır, itiraz edilmez. Veya bir kayıp mal bulunsa, bu terkedilmez, alınır, ancak sahibi araştırılır ve kendisine iade edilir. İşte dinleyici de böyledir. Manasını anlamadığı, künhüne vâkıf olamadığı bir söz işitse, o kimseye buna zâyi etmemesi, bilakis kendinden daha anlayışlı olana ulaştırması gerekir, ola ki o bunu anlar veya onun anlamadığı manaları istinbât eder. Veya nasıl ki, yitik sahibini yitiğini almaktan alıkoymak, bunu almaya en çok hakkı olanın kendisi olduğu için helal olmaz. Aynı şekilde âlime bir şeyin mânâsı sorulduğu zaman gizlemesi buna helal olmaz, yeter ki soranda bunu anlama kapasitesi görmüş olsun."⁴⁵⁹

Hikmet kelimesinin hadîslerde kullanılış şekliyle Kur'ân'da kullanılış şekli arasında çok da fark yoktur. Sevgili Peygamberimiz bazı hadîslerinde hikmeti överek onun mümin için bir yitik olduğunu nerede bulursa onu talep edip alması ve öğrenmesi gerektiğini bildirmiştir. Bazı hadîslerde de hikmetin Allah'ın bir lütfu olduğunu peygamberler gibi sevdiği kullarına hikmeti ihsan ettiğini belirtmektedir. Nitekim Allah Resûlü (s.a.s.), "**Allah'ım ona hikmeti ve te'vili öğret**"⁴⁶⁰ diyerek İbn Abbas'a dua etmişlerdir. Hadîs âlimi Buhâri, "hikmet, nübüvvetin dışındaki görüş ve içtihâdlarda isabet etmektir" fikrindedir.

Yine Sevgili Peygamberimiz, Hz. Ali (r.a.)'ı methu senâ ederek; "**ben hikmet eviyim, Ali ise kapısıdır.**"⁴⁶¹ demiştir. Efendimiz, "**hikmetin konuşulup yayıldığı**

⁴⁵⁹ Mübârekfûrî, a.g.e., s. 458- 459.

⁴⁶⁰ Tirmizî, Menâkıb, 43, nr. 3824; İbn Mâce, Mukaddime, 11, nr. 166.

⁴⁶¹ Tirmizî, Menâkıb, 21, nr. 3723.

meclis ne güzel meclistir."⁴⁶² demek suretiyle hikmetin müzakeresinin yapıldığı ve öğrenilip-öğretildiği yeri de övmüştür.

"*Hikmet, mü'minin yitiğidir, onu bulduğu yerde alır*" hadisi, biz Müslümanların işlerimize yarayan, fayda sağlayan bilgi ve bu konudaki doğru sözün nereden ve kimden geldiğine bakmadan onu alıp kullanabileceğimize bir işarettir. Hikmet kelimesini, hayatımızdaki nelerin doğru nelerin yanlış olduğunu anlamamızı sağlayan derin ve yararlı bilgi olarak anlamamız mümkündür.

İslâm, ilim ve hikmet nerede ise, inananları daima onları bulup öğrenmeye ve bu uğurda hiçbir fedakârlıktan çekinmemeye teşvik eder. İlim öğrenmek düşüncesi ile bir çok yolculuklar yapan âlimler vardır. Hadîs rivâyetinde bulunan râvilerin hayatlarını konu alan kitaplarda ilim öğrenimi için çok yolculuk yapanlara "rahhâle" ve "cevvâle" gibi nitelemeler yapıldığı görülür. Bunların anlamı, durmadan devamlı olarak yolculuk yapan ve yeryüzünü dolaşan demektir. Bu insanların hedefi sadece ilim öğrenip öğretmekten ibaretti. Kendilerini ilme adanmışlardı. Onların başka bir çıkar ve menfaatleri yoktu. İslâm tarihini incelediğimizde onların bir çoğu bu yolculuklar esnasında vefât etmiş ve doğup büyüdükleri vatanlarından çok uzaklarda defnedilmişlerdir.

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو، قَالَ: - قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الْعِلْمُ ثَلَاثَةٌ. فَمَا وَرَاءَ ذَلِكَ فَهُوَ فَضْلٌ. آيَةٌ مُحْكَمَةٌ، أَوْ سُنَّةٌ قَائِمَةٌ، أَوْ فَرِيضَةٌ عَادِلَةٌ.

Abdullah İbn Amr (r.a.) anlatıyor: Resûlullah (s.a.s.) buyurdular ki: "**İlim üçtür. Bunlardan fazlası fazilettir. Muhkem âyet, kâim sünnet, âdil taksim.**"⁴⁶³

Resûlullah (s.a.s.) sağlam ve gerçek ilmin üç olduğunu ifâde buyuruyor:

* **Muhkem âyet:** Kur'ân-ı Kerim'in müteşâbih olmayan, ma'nâsı zâhir olan âyeti. Bu âyette herhangi bir iştibah, ihtilaf olmadığı gibi mensuh da değildir. Bu çeşit âyetler kesin ilim ifâde eder.

* **Kâim sünnet:** Resûlullah (s.a.s.)'den beri fâsılasız amel edilegelmekte olan, herkesçe fiilen tatbik edilmekte, yaşanmakta olan sünnet, "Resûlullah'tan sıhhatli bir senetle sahih ve sâbit olan sünnet" diye de tarif edilmiştir.

* **Adil farîza:** Bundan maksad, Kur'ân-ı Kerim'de belirtilen nisbetlere uygun olarak taksim edilen miras payıdır. Burada ilâhî ölçüye uyulduğu için haksızlık

⁴⁶² Dârimi, Mukaddime, 28, nr. 290.

⁴⁶³ Ebû Dâvud, Ferâiz, 1, nr. 2285; İbnu Mâce, Mukaddime, 8, nr. 54.

mevzubahis olamaz. Herkese layık olduğu hakkı Allah vermiştir. Bazı âlimler şöyle der: Hadîste geçen farîza'dan murad kendisiyle amel vacib olan her şeydir, âdile'den murad da Kur'ân ve sünnetten alınan şeylere vücub-i amel hususunda müsâvî olan şeylerdir. Bununla, icma ve kıyas'a işaret edilmiş olmaktadır.

Bu hadîs, Peygamberimizin ilimlerin taksimine dair yapmış oldukları bir taksimdir. Paygamberimiz insanların dünya ve ahiret saâdetine ulaşmaları için gönderildiğinden ilimleri de bu şekilde taksim etmişlerdir. Yoksa o bir Kelâmcı veya usûlcü gibi ilimleri taksim yapmamıştır. "Fazlası fazîlettir" ibaresi, geri kalan ilimlerin öğrenilmesi zaruret değil, öğrenilmese de olur, öğrenilirse fazîlet sağlar demektir.

Hattâbî der ki: "Bu hadîste ferâiz öğrenmeye teşvik var ve onun öğrenilmesinin öncelikle ele alınması istenmektedir. Muhkem âyet, Kitabullah'tır. Bu hususta ihkam (sağlamlık) şart koşturmuştur. Zira âyetlerden bir kısmı mensuhtur, onlarla amel edilmez, nâsih olanlarla amel edilir. Kâim sünnet Resûlullah (s.a.s.)'den rivâyet edilenlerden sâbit olanlardır."⁴⁶⁴

Yine burada ilmin, kitap ve sünnet olduğunun açıklaması vardır. Bid'at ehlinin sünneti terk ettikleri, hidâyeti, sünnetin dışında aradıkları, derin tartışmalara girdikleri, Kur'ân âyetlerini birbirleriyle çarpıştırdıkları bu sayılanların da onların sapıklıklarını ve şaşkınlıklarını arttırdığı belirtilmektedir.⁴⁶⁵

Allâme İbn Kayyım *Kaside-i Nuniyye*'de şöyle demiştir: "Vahiy, faydalı ilmin ve kesin delilin kendisidir. Yoksa Kelâmcıların süslü parlak sözleri, felsefecilerin hezeyanları ve Allah ve Resûlü'nden irtibatını kesen mutasavvıfların bir takım hezeyanları ilim değildir. Kim bunlara tâbi olur da, apaçık vahye, dosdoğru yol olan Allah'ın kitabı ile güvenilir Allah Resûlü'nün sünnetine bunları tercih ederek öncelik verirse o doğru yoldan sapmıştır. Allah hakkı için söyleyen ne güzel söylemiştir: İlim, Allah'ın, Resûlü'nün, sahabenin söyledikleridir, bunda hilâf yoktur."⁴⁶⁶

وعن ربيعة بن أبي عبد الرحمن قال: يَنْبَغِي لِمَنْ عِنْدَهُ شَيْءٌ مِنَ الْعِلْمِ أَنْ يُضَيِّعَ نَفْسَهُ .

Rebî'a İbnu Ebî Abdirrahmân der ki: "Yanında bir miktar ilim olan kimseye, *nefsini zayi etmesi münasib düşmez*."⁴⁶⁷

⁴⁶⁴ Canan, **a.g.e.**, c. XI, s. 498-499.

⁴⁶⁵ Adevî, **a.g.e.**, c. I, s. 42.

⁴⁶⁶ Adevî, **a.g.e.**, c. I, s. 43.

⁴⁶⁷ **Buhârî**, İlim, 21.

Buhârî bu hadîsi "İlmin kalkması, cehaletin zuhur etmesi" diye başlıklanmış bir bâbta mu'allak olarak kaydeder. Bu bâb, esas itibariyle ilme teşvik için tanzim edilmiştir. Çünkü ilmin kalkması demek, ulemanın yok olması, yerine âlimin yetişmemesi demektir. Değilse ilim, insanlara unutturulmak veya kalplerinden sökülüp alınmak suretiyle cemiyetten çıkacak değildir. İbnu Hacer, Rebî'a'nın bu sözden kasdettiği şey hususunda bir kaç farklı yorum kaydeder:

Kimde ilim için bir anlayış ve kabiliyet varsa, ona, nefsinin ihmal etmesi ve ilimle meşguliyeti terketmesi yakışmaz, tâ ki, bu hal ilmin kalkmasına sebep olmasın. Burada ilmi neşretmeye teşvik vardır. Çünkü âlim ehline ilmi aktarmaz ve bu durumda iken de ölürse, bu durum ilmin kalkmasına ve cehaletin ortaya çıkmasına sebep olur. Veya bundan muradı, âlimin kendini ortaya çıkarması, herkese arz etmesi ve başkalarının kendinden ilim almasını sağlamasıdır, tâ ki, ilmi (kendi ölümüyle) zâyi olup gitmesin. Şöyle diyen de olmuştur: "Bundan muradı ilmi tazim ve ona saygıdır. Öyleyse nefsinin dünyalığa arz ederek alçaltmamalıdır."⁴⁶⁸

2.4.5. İlmi Yaymanın Fazîleti

Hiz. Peygamber, her şeyde olduğu gibi, öğretim konusunda da ashâbına rehberlik etmiştir. O, ilmin ve öğrenmenin lüzûmunu, sadece sözlü ifâdelerle tavsiye etmekle kalmamış; bunu bizzat sistemli bir şekilde planladığı eğitim sistemi içerisinde gerçekleştirmişlerdir. Bu sebeple "İslâm'da ilk muallim", Hiz. Peygamber'in kendisi olmuştur. Talebeleri de ashâb-ı kirâmdır.⁴⁶⁹

Şurası muhakkaktır ki ilmi paylaşmak ve aktarmak tıpkı mal infâk etmede olduğu gibi insana bir ayrıcalık kazandırır. Zira "*Veren el, alan elden üstündür*".⁴⁷⁰ İlim de mal ve servet gibi Allah'ın insana bahşettiği bir emanettir. İnsan mal ve servetini diğer insanlara paylaşarak, hem bencilliğinden arınır hem de bunlar üzerinde sınırsız tasarruf hakkına sahip olduğu vehminden kurtulur. İlmin diğer insanlara öğretilmesindeki fayda, mal ve servetin paylaşılmasından daha büyüktür. Allah Resûlü, arkasında istifâde edilen ilim bırakan kimselerin sevap hanelerinin öldükten sonra da açık olduğunu bildirmiştir.⁴⁷¹

Abdullah b. Abbas (r.a.)'tan rivâyet olunduğuna göre, Resûlullah (s.a.s.) şöyle

⁴⁶⁸ İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 214; Aynî, **a.g.e.**, c. II, s. 122.

⁴⁶⁹ Yardım, Ali, **Hadîs I-II**, Damla Yayınevi, 5.Baskı, İst., 2010, s. 98.

⁴⁷⁰ Buhârî, **Zekât**, 17, nr. 1362.

⁴⁷¹ Müslim, **Vasiyyet**, 14, nr. 1631; Ebû Dâvûd, **Vesâyâ**, 14.

buyurmuştur: **"Siz (bir hadîsi) benden işitirsiniz, (sonra siz onu bir yerde rivâyet edince) sizden işitilir. (Sonra sizden işiten kimse onu nakleder de) sizden işitenden işitilir."**⁴⁷²

Böylece bilgi yayılır ve birçok kimseye ulaşmış olur. Peygamberimiz işitilen bir hadîsi başkasına nakletmenin ne kadar fazîletli olduğunu şöyle açıklamaktadır.

عن زيد بن ثابت قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: "نضر الله امرأ سمع منا حديثاً فحفظه حتى يبلغه، فرب حامل فقهٍ إلى من هو أفقه منه، ورب حامل فقهٍ ليس بفقيه".

Zeyd b. Sabit (r.a.)'ten rivâyet olunmuştur; dedi ki: Ben Resûlullah (s.a.s.)'ı şöyle derken işittim: **"Allah, benden bir hadîsi işitip de onu (güzelce) ezberleyip başkasına (eksiksizce) aktaran kimsenin yüzünü ak etsin. Nice fıkıh ilmine (esas teşkil eden hadîslere) sahip olup da onu kendisinden daha bilgili bir kişiye aktaran kimseler vardır. Nice fıkıh ilmine (esas teşkil eden hadîslere) sahip olup da (o hadîslerin inceliklerine nüfuz edecek şekilde) anlayışlı olmayan kişiler de vardır."**⁴⁷³

Bu hadîste, dînî ilimleri nesiller arasında aktararak ilmin yayılmasına vesile olan kimselerin yüzlerinin nurlanıp parlaması, dünya ve ahirette ak olması için Hz. Peygamber tarafından dua edilmektedir. Burada Peygamberimizin sözlerini, hadîslerini işiten kimsenin hadîsi aynen olduğu gibi üzerinde herhangi bir değişiklik yapmadan rivâyet etmeleri gerektiği vurgulanmaktadır. Fıkıh ilmine vâkıf olmadığı için hafızasındaki hadîslerden hüküm çıkarmaya gücü yetmeyen hadîs hâfızlarının bildikleri hadîsleri, onlardaki hükümleri kavrayan ve bu hükümlerle müslümanların karşılaştığı sorunları çözebilen fıkıh âlimlerine aktarmalarının önemine işaret edilmekte ve bildiği hadîsleri rivâyet eden kişilerin nasıl bir hayra vesile olacaklarına dikkat çekilmektedir.

Bu hadîs hakkında Hattâbî şöyle diyor: "Allah yüzünü ak etsin" ifâdesinin anlamı, kişi için gençlik ve zerâfet duasıdır ki, o da ihsan, lütuf, parlaklık, sevinç ve neşe demektir. Hadîste geçen, "Nice fıkıh ilmine (esas teşkil eden hadîslere) sahip olup da onu kendisinden daha anlayışlı bir kişiye aktaran kimseler vardır" cümlesi, fıkıh ilmini en son derecesine kadar bilemeyen bir kimsenin, hadîsi kendi anlayışına göre kısaltarak rivâyet etmesinin caiz olmadığına delâlet eder. Çünkü fıkıhın inceliklerine lâıykıyla vâkıf olmayan kimse onu kısaltırken hadîsten hüküm çıkarmaya vesile olacak incelikleri bilmeden kısaltır. Dolayısıyla hadîsten beklenen gaye ortadan kalkar.⁴⁷⁴

⁴⁷² Ebû Dâvûd, **İlim**, 10, nr. 3659.

⁴⁷³ Ebû Dâvûd, **İlim**, 10, nr. 3660; Tirmizî, **İlim**, 7, nr. 2656; İbn Mâce, **Mukaddime**, 18, nr. 230; Dârimî, **Mukaddime**, 24, nr. 235.

⁴⁷⁴ Hattâbî, **a.g.e.**, c. IV, s. 187.

Sahip olduğu ilmi insanlarla paylaşmayan, tecrübelerini toplumun yararına sunmayan bir insan, gerçekleri gizlemek suretiyle Allah'a karşı suç işlediği gibi, sahip olduğu bilgiyi insanlarla paylaşmayarak onları mahrum bıraktığı için de insanlığa karşı büyük bir suç işlemektedir. İlmi paylaşmak ve yaymak aslında âlimin varlık sebebidir. Özellikle toplumun sıkıntılar yaşadığı kritik zamanlarda toplumsal duyarlılıkların sesi olmak, âlimlerin sorumluluğudur. Elbette ki hakikatin, ilmin sözcülüğünü yapmak ilmi yaymak her zaman kolay olmaz. Bu iş cesaret ister, inanç ister, özgüven ve fedâkarlık ister. Mesela, Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde Muâviye ile arasındaki tatsızlık nedeniyle konuşması yasaklanan Ebû Zer, bu yasağa aldırmayıp bir hac mevsiminde etrafında toplanan insanlarla konuşurken, bir adam gelmiş ve kendisine konuşma yasağını hatırlatmıştı. Bunun üzerine Ebû Zer, ensesine işaret ederek "Kılıcı şuraya dayasınız da, Resûlullah'tan (s.a.s.) duymuş olduğum bir kelimeyi, sizler beni öldürmeden önce nakledeceğimi bilsem, kesinlikle onu naklederim"⁴⁷⁵ diye cevap verir. Bu Ebû Zer'deki Hz. Peygamber'den duyduğunu insanlara olduğu gibi aktarma azmi ve ilmi yayma hassasiyetinin bir göstergesidir.⁴⁷⁶

Başkasına ulaştırılmayan ilim, biriktirilip harcanmayan hazineye benzetilmiştir.

"Başkasına faydalı olmayan ilim, izzet ve celâl sahibi olan Allah yolunda dağıtılmayan, (sadece biriktirilen) bir hazineye benzer."⁴⁷⁷

Ebû Hüreyre ve İbn Abbas'tan rivâyet edildiğine göre Resûlullah bir hutbesinde şöyle demiştir: ***"Kim ilim öğrenir ve ilim öğrenmede tevazu gösterir sonra da onu Allah'ın kullarına öğretir ve bununla sadece Allah Teâla'nın katındakini isterse ondan daha üstün sevaba ve daha yüksek makama kimse ulaşamaz. Ve cennette yüksek hiçbir makam ve derece yoktur ki onun da orada nasibi olmasın. Şunu iyi bilin ki ilim ibadetten mal ve mülke sahip olmaktan daha üstündür. Asıl ilim az bile olsa amel ettiğiyle elde edilen ilimdir."***⁴⁷⁸

Bu bölümde zikredilen hadisler Kitap ve sünneti ve bunlardan çıkartılan dînî ilimleri yaymanın fazîletine delâlet etmektedir.

Hadîslerde ilmin müslümanlar arasında ve nesilden nesile aktarılması emredilmekte ve dînî ilimleri nesiller arasında yayarak ilmin neşrine vesile olan

⁴⁷⁵ Dârimî, **Mukaddime**, 46, nr. 562; İbn Hacer, **Metâlibu-l Âliye**, nr. 3069, c. XII, s. 679.

⁴⁷⁶ **Hadislerle İslam**, c. I, s. 446-447.

⁴⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah eş-Şeybânî, **Müsned**, Müessesetü Kurtuba, Kahire, trs., c. II, s.499, nr. 10481.

⁴⁷⁸ İbn Hacer, **el-Metâlibu-l Âliye**, nr. 3070, c. XII, s. 681.

kimselerin yüzlerinin nurlanıp parlaması, dünya ve ahirette ak çıkması için Hz. Peygamber tarafından dua edilmektedir. Fıkıh ilmine vâkıf olmadığı için hafızasındaki hadislerden hüküm çıkarmaya gücü yetmeyen hadîs hafızlarının bildikleri hadîsleri onlardaki hükümleri kavrayan ve bu hükümlerle müslümanların müşküllerini çözebilen fıkıh âlimlerine aktarmalarının önemine işaret edilmekte ve bildiği hadîsleri rivâyet eden kişilerin nasıl bir hayra vesile olacaklarına dikkat çekilmektedir.

Bu hadîste başka bir açıdan, hadîslerin dolayısıyla İslâmî hakikatlerin tüm insanlar arasında yayılmasına hizmet ederek, bir kimsenin İslâm hidâyetine erişmesine vesile olmanın insanlar tarafından en çok rağbet edilen ve beğenilen dünya mallarına erişmekten daha hayırlı olduğu vurgulanmaktadır.

Allah Resûlü bilginin aktarılmasını, herkese ulaştırılmasını arzu ediyordu. **"Benden bir âyet bile olsa ulaştırınız."**⁴⁷⁹ buyurarak genel anlamda müslümanları bildiklerini öğretmeye, en azından aktarmaya teşvik etmiştir. O böyle bir sorumluluğu üstlenen kişileri övmüş onlar için dua etmiştir. Ebû'd-Derdâ Allah Resûlü'nden şu sözü işittiğini anlatmıştır. **"Allah, bizden bir söz işitip, onu işittiği gibi (başkasına) ulaştıran kişinin yüzünü ak etsin. Kendisine (bilgi) ulaştırılan nice kimseler vardır ki onu işiten (ve kendisine aktaran) kimseden daha kavrayışlıdır."**⁴⁸⁰

Bu hadîste Peygamberimiz, hadîsi dinleyenlere dua ettiği gibi, dinlediği hadîsi başkalarına ulaştıranlara da dua etmektedir. Aynı zamanda bu hadîs, hadîs ilminin şeref ve faziletiyle birlikte hadîs talebelerinin derecelerinin yüceliğine de işaret etmektedir. Şayet hadîsi öğrenmede, ezberlemede ve onu başkalarına ulaştırmada bir üstünlük olmasaydı, bu duanın bereketinden diğer insanların da istifâde etmesi gerekirdi.⁴⁸¹

Hadîs, başkalarıyla paylaşma sayesinde, anlama ve kavrama yeteneği daha yüksek olan, ilmi işleyip çoğaltabilecek kişilere ilmin ulaştırılmasının önemini ortaya koymaktadır Peygamberimiz, ilmi başkalarına öğretmeyi sadaka olarak isimlendirmiştir. O, **"Sadakanın en fazîletlisi, Müslüman'ın bir ilim öğrenmesi, sonra da o ilmi Müslüman kardeşine öğretmesidir."**⁴⁸² buyurarak, ilmi başkalarına öğretmenin tıpkı mal infakında olduğu gibi başkasına yapılabilecek en güzel bir yardım olduğunu göstermiştir. İlmin sonraki nesillere aktarılması da aynı sorumluluk içerisinde

⁴⁷⁹ Buhârî, Enbiyâ, 50; Tirmizî, İlim, 13, nr. 2669.

⁴⁸⁰ Dârimî, Mukaddime, 24, nr. 236; Tirmizî, İlim, 7, nr. 2657.

⁴⁸¹ Mübarekfürî, a.g.e., c. I, s. 14; Ayrıca bkz. Mübarekfürî, a.g.e., c. VII, s. 417.

⁴⁸² İbn Mâce, Sünnet, 20, nr. 243.

düşünülmelidir.⁴⁸³

Fudayl İbn İyâz şöyle demiştir: *"Bilen bildiğiyle amel eden ve başkalarına öğreten kişi gökler aleminde büyük kişi olarak çağrılır."*⁴⁸⁴ Yani denilmiştir ki, gök ehli o kimseyi ilmi öğrenme, öğrendiklerini hayatında uygulama ve onu başkalarına öğretme işini bir araya getirip toplamasından dolayı konumunu yüceltmek için büyük kişi olarak çağırırlar.⁴⁸⁵

عن سهل ابن سعد عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "والله لأن يهدي الله بك رجلاً واحداً خيرٌ لك من حمر

النعم"

Sehl İbnu Sa'd (r.a.) anlatıyor: Resulüllah (s.a.s.) buyurdular ki: ***"Vallahi, senin hidâyetinle bir tek kişiye hidâyet verilmesi, senin için kıymetli develerden müteşekkil sürülerden daha hayırlıdır."***⁴⁸⁶

Na'am, "en'âm"ın müfredidir, sığır, davar, gibi otlatılan hayvanların müşterek ismi ise de; bununla daha çok deve kastedilmiştir. Humru'nna'am ise, devenin güçlüsü kıymetlisi demektir. Şu halde hadîste, bir kişinin hidâyetine sebep olmanın ehemmiyeti, getireceği sevap böyle bir teşbihle ifâde buyrulmuştur. Mana: "Bir kişinin hidâyetine vesile olmakla elde edeceğin sevap, en kıymetli malı tasadduk ederek elde edeceğin sevaptan daha üstündür" demek olur.⁴⁸⁷

Sevgili Peygamberimiz (s.a.s.)'in Medine'ye gelen misafirlerini Suffe de ağırladıklarını görüyoruz. Sonrasında bu misafirler, aldıkları bu bilgi ve görgüyü aktarmak üzere memleketlerine dönerlerdi. Bunlardan biri Mâlik b. Huveyris (r.a.)'dır. O arkadaşlarıyla Medine'ye gelir. Sonrasını kendi anlatımından dinleyelim: *"Biz, yaşları birbirine yakın gençler olarak Resûlullah'ın yanına gittik. Orada yirmi gün kaldık. Resûlullah (s.a.s.) merhametli ve yufka yürekli bir insandı. Ailelerimizi özlediğimizi fark edince, ailelerimiz konusunda bizimle sohbet etti, sorular sordu. Biz de kendisine anlattık. Bunun üzerine buyurdu ki: "Haydi ailelerinizin yanına dönün, onların yanında kalın, (öğrendiklerinizi) onlara öğretin ve yapmaları gerekenleri söyleyin. Beni namaz kılarken nasıl gördüyseniz, siz de aynı şekilde kılın. Namaz vakti geldiğinde içinizden*

⁴⁸³ Hadislerle İslam, c. I, s.381.

⁴⁸⁴ Tirmizî, İlim, 19, nr. 2685.

⁴⁸⁵ Mübârekfûrî, a.g.e., c.VII, s. 457.

⁴⁸⁶ Ebû Dâvud, İlim, 10, nr. 3661.

⁴⁸⁷ Canan, a.g.e., c.XI, s. 502.

biri ezan okusun ve en büyüğünüz de size imam olsun!"⁴⁸⁸

Bu konu başlığını Buhârî'nin Sahih'inde Peygamber (s.a.s.)'in: "Benden kendisine tebliğ ulaştırılanların bâzısı bizzat işitenden daha iyi belleycidir" *Kavli Babı'nda* zikrettiği şu hadîsi naklederek tamamlamaya çalışalım.

عن عبد الرحمن بن أبي بكر عن أبيه ذكر النبي صلى الله عليه وسلم قعد على بعيره وأمسك إنسان بخطامه أو بزمامه قال أي يوم هذا فسكتنا حتى ظننا أنه سيسميه سوى اسمه قال أليس يوم النحر قلنا بلى قال فأبي شهر هذا فسكتنا حتى ظننا أنه سيسميه بغير اسمه فقال أليس بذي الحجة قلنا بلى قال فإن دماءكم وأموالكم وأعراضكم بينكم حرام كحرمة يومكم هذا في شهركم هذا في بلدكم هذا ليلبلغ الشاهد الغائب فإن الشاهد عسى أن يبلغ من هو أوعى له منه.

.....Ebû Bekre (r.a.) babasından Nebi (s.a.s.) zikrederken şöyle demiştir:

Resûlullah (veda haccında) devesi üzerinde oturdu. Devenin dizginini bir adam tutuyordu. Peygamberimiz : ***Bu gün hangi gündür?*** dedi. Biz sessiz kaldık (cevap vermedik); o derecede ki, başka bir isim ile isimlendirecek zannettik;

- ***Kurban günü değil mi?*** buyurdu. Evet, dedik. Sonra: ***Bu ay hangi aydır?*** diye sordu. Biz yine cevap vermedik; o derecede ki bu isminden başka bir isim ile isimlendirecek zannettik. ***Zilhicce değil mi?*** buyurdu. Evet, dedik.

Bunun üzerine şöyle buyurdu:

-***"Kanlarınız, mallarınız, ırzlarınız bu belde içinde, bu ayda, bu günün harâmlığı kadar birbirinize haramdır. Burada hâzır bulunanlarınız, burada bulunmayanlara (yânî gelecek nesillere) bunu tebliğ etsin. Olabilir ki, hâzır olan kimse, bunu daha iyi anlayan bir kimseye tebliğ etmiş olur."***⁴⁸⁹

Burada zikredilen hadîsten çıkarılan başlıca hükümler şunlardır: İlim sahibi olan âlimin, doğrudan doğruya kendilerine ilim ulaşmayan gelecek nesillere de ilmi ulaştırması ve ilmi anlamayanlara ilmi açıklamasının vâcib (gerekli) olduğu; çünkü bunun, Yüce Allah'ın âlimlerden ***"...Onu (Kitabı) muhakkak insanlara açıklayıp anlatacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz..."***⁴⁹⁰ diye söz aldığı bir husus olduğu, bununla birlikte daha sonraki zamanlarda gelecek olanların, geçenlerden ilmi daha iyi anlayacak kimseler olabileceği, hadîsi başkasına rivâyet ederek ulaştıran kimsenin manâsını bilme de ondan hadîs alınmasının caiz olduğu, haram olan şeyin harâmlığını te'kîd edip, Peygamber'in yaptığı gibi en açık bir şekilde bildirmenin âlime gerekli olduğu;

⁴⁸⁸ Buhârî, Ezân, 18, nr. 605.

⁴⁸⁹ Buhârî, İlim, 9, nr. 67.

⁴⁹⁰ Âl-i İmrân, 3/187

mal, can ve ırzın harâmılıkta birbirlerine eşit oldukları gibi hükümler çıkarılmıştır.⁴⁹¹

Hadîsten ayrıca, ilmi tebliğ etmeye teşvik, ehliyetin tamamlanmasından önce hadîs almanın (tahammül) caiz olduğu, hadîsin edası (başkasına aktarılması) için hadîsi anlamının şart olmadığı ve sonraki dönemlerde, öncekilerden daha anlayışlı kişiler gelebileceği ancak bunların sayısının az olduğu da anlaşılmıştır. İbnü'l-Müneyyir, tebliğin gerekçesi olarak söylenen "sonra gelen öncekinden daha anlayışlı olabilir" sözünden, hadîsi rivâyet eden kişinin hadîsle ilgili yorumunun başkasının yorumundan daha öncelikli olmadığı sonucunu çıkarmıştır.⁴⁹²

عَنْ سَهْلِ بْنِ مَعَاذِ بْنِ أَنَسٍ، عَنْ أَبِيهِ؛ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَنْ عِلْمَ عِلْمَاءَ، فَلَهُ أَجْرٌ مِنْ عَمَلِ بِهِ. لَا يَنْقُصُ مِنْ أَجْرِ الْعَامِلِ.

Muaz b. Enes'in babası anlatıyor: Resûlullah (s.a.s.) buyurdular ki: **"Kim bir ilim öğretirse ona bu ilimle amel edenlerin sevabı vardır. Bu, amel edenin ücretini eksiltmez."**⁴⁹³

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ؛ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: أَفْضَلُ الصَّدَقَةِ أَنْ يَتَعَلَّمَ الْمَرْءُ الْمُسْلِمَ عِلْمًا، ثُمَّ يَعْلَمَهُ أَخَاهُ الْمُسْلِمَ.

Ebû Hüreyre (r.a.) anlatıyor: "Resûlullah (s.a.s.) buyurdular ki:

"Sadakanın en üstünü, kişinin bir ilim öğrenip sonra da onu Müslüman kardeşine öğretmesidir."⁴⁹⁴

2.4.6. İlim Tahsili, İlimle Amel Meselesi ve Allah Rızası

Kişinin emek vererek yerine göre birçok zahmete katlanarak elde ettiği ilminin, sıradan bir algılama olayı olarak zihninde kalmaması gerekir. Sahip olduğu bu ilmin kişiye maledilmesi, hazmedilip özümsemesi gerekir. Tıpkı kişinin almış olduğu maddî gıdalarının vücudunda hazmedilerek ona güç ve kuvvet olması gibi, elde ettiği ilim sayesinde zihnî gıdaların da şayet posaları varsa onları atarak, fitrata uygun bir duruma getirilmesi gerekmektedir. Tıpkı arı gibi, nasıl ki o, her çiçeğe giderek çiçek özü alır sonra onları hazmederek çiçek olmaktan çıkarır, posalarını atar ve kendine has yapısıyla şifa kağınağı bir bal haline dönüştürür.

Yüce kitabımız Kur'ân, bizden zihinde dondurulmuş, kişiye faydası olmayan ölü bilgiler istemiyor. Muhammed Kutub konuyla ilgili şöyle demiştir: "Zihinde kalan,

⁴⁹¹ Aynî, **a.g.e.**, c. II, s. 57.

⁴⁹² İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, s. 192.

⁴⁹³ **İbn Mâce**, Mukaddime, 20, nr. 240.

⁴⁹⁴ **İbn Mâce**, Mukaddime, 20, nr. 243.

hareket ve aksiyon haline gelmeyen, donuk, ölü fikirlerin İslâm nazarında hiç değeri yoktur. İslâm'ın ve Kur'ân'ın istediği ilim, kalpten kalbe geçen, vicdanları harekete geçiren ve pratiğe dönük olan son derece faydalı bilgilerdir."⁴⁹⁵ Bu sebeple konumuzla ilgili önemli hususlardan biri de, kişinin elde ettiği ilmi Allah rızası için öğrenerek onunla amel etmesi meselesidir. Bu konuyla ilgili hadîslerden bir tanesi şudur:

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "من تعلم علماً مما يبتغى به وجه الله [عز وجل] لا يتعلمه إلا ليصيب به عرضاً من الدنيا لم يجد عرف الجنة يوم القيامة" يعني ربحها.

Ebû Hüreyre (r.a.)'den rivâyet edildiğine göre, Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: **"Kim Allah'ın rızası için öğrenilmesi gereken bir ilmi, sadece dünya menfaati elde etmek için öğrenirse, o kimse kıyamet günü cennetin kokusunu (dahi) alamayacaktır."**⁴⁹⁶

Elde edilen bir ilmin dünyevi çıkarlara alet edilmesi, ilim ahlakına ters düşen bir durumdur. Genel olarak dînî ilimler dediğimiz Kur'ân ve Sünnet ilimleri, Allah rızası için öğrenilip öğretilmesi gereken ilimlerdir. Bu ilimlerin öğrenilip öğretilmesinin bir kısmı farz-ı ayn ve bir kısmı da farz-ı kifaye hükmündedir. Dolayısıyla bunlar, dünyalık menfaatler için (makam-mevki, mal- mülk) öğrenilmezler. Fakat bunları öğrenen kimseler sahip oldukları bu ilimler sebebiyle dünyalık bir mükafaata sahip olabilirler, bunda bir sakınca olmaz. Çünkü bu ilimleri elde eden insanın amacı dünyalık mal, mülk, makam ve mevki sahibi olmak değil, Allah'ın rızasını kazanmaktır.⁴⁹⁷

Ebû Hüreyre'nin rivâyet ettiği bu hadîste ilmi dünyevi menfaatleri için aracı kılan kimsenin cennete ulaşmak şöyle dursun cennetin kokusunu dahi alamayacağı ifâde edilmektedir. Esasen **"Allah'ın indirdiği kitaptan bir kısmını gizleyip onu az bir bedel ile değişenler (var ya), işte onlar karınlarına ateşten başka bir şey doldurmuyorlar..."**⁴⁹⁸ âyet-i kerimesi, bilgi karşılığında elde edilen menfaatin bilginin bedeli olamayacağını bize hatırlatmaktadır. Hele hele herhangi bir menfaat için bilginin çarpıtılması, fayda bir yana, çok ağır bir bedel ödemeyi gerektirecek ciddi bir sorumsuzluk örneğidir.

Metindeki **"Allah'ın rızası için öğrenilmesi gereken bir ilmi"** cümlesiyle kastedilen, dînî ilimlerdir. Bu bakımdan hadîsteki tehdide hedef teşkil edenler, dînî

⁴⁹⁵ Kutub, Muhammed, **İslâm'da Ferd ve Cemiyet**, (Trc. Mehmet Süslü), Hikmet Yay., İst., trs., s. 305.

⁴⁹⁶ **Ebû Davud**, İlim, 12, nr. 3664; **İbn Mâce**, Mukaddime, 23, nr. 252.

⁴⁹⁷ Kandemir, vd., **a.g.e.**, c. VI, s. 184.

⁴⁹⁸ **Bakara**, 2/174.

ilimleri sırf dünya menfaati düşüncesiyle tahsil edenlerdir. Binaenaleyh bu ilimlerin dışında kalan herhangi bir ilmi Allah'ın rızasını gözetmeyerek sırf dünya menfaati sağlamak gayesiyle öğrenen bir kimse bu hadîsteki tehdide hedef teşkil etmediği gibi, dînî ilimleri sırf dünya menfaati için tahsil etmeyip hem dünya menfaati hem de Allah rızası için tahsil edenler de bu tehdide hedef teşkil etmemektedirler. Ayrıca bu hadîste Allah rızası için tahsil edilmesi gereken ilimleri sırf dünya menfaati için tahsil edenlerin kıyamet gününde cennet kokusu bulamayacakları da ifâde edilmektedir.⁴⁹⁹ Bu konuda dikkat edilmesi gereken önemli husus, dini ve dînî ilimleri dünyanın ve dünyalık elde etmenin bir aracı yapmamaktır.

Nitekim Peygamberimizin sırdaşı olarak tanınan Huzeyfe (r.a.), Allah Resûlü'nden şu hadîsi nakletmektedir:

عن حذيفة قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول " لا تعلموا العلم لتباهوا به العلماء أو لتماروا به السفهاء أو لتصرفوا وجوه الناس إليكم . فمن فعل ذلك فهو في النار "

"İlmi, âlimlere karşı övünmek, cahillerle münakaşa etmek ve insanların teveccühünü kazanmak için öğrenmeyiniz. Kim böyle yaparsa o kimse ateştedir."⁵⁰⁰

Sahabe-i kirâmın hayatlarına bakıldığında onların ilmi, sırf öğrenme ihtiyaçlarını karşılamak ve sırf bilgi sahibi olmak için değil; davranışlarını düzeltmek ve davranışlarına tatbik etmek için öğrendikleri görülür. Zira onlar Hz. Peygamberin bu hadîsini çok iyi biliyorlardı ve ona göre de hareket ediyorlardı.

Bu konuda sûfîler ilim ile amel etmeyi birbirinden ayırt etmeyerek şöyle demişlerdir: "Bildikleri ile amel etmeyenler, gerçek manada fakîh değillerdir. Çünkü her kim kurtuluş ve necâtına vesile olacak hususlarda bildiği ile amel etmezse gerçek manada âlim değildir."⁵⁰¹

Yine Allah Resûlü (s.a.s.)'in ilmin kişisel tatmin aracı yapılmaması gerektiğini vurgulayan ve aynı zamanda insanlara gösteriş yapmaktan kaçınılması gerektiğini ifâde eden şu hadîsi akıllardan çıkarılmaması gerekir. **"...Dünyadayken ilim öğrenmiş, öğretmiş ve Kur'ân okumuş bir adam kıyamet günü Allah'ın huzuruna getirilir. Yüce Allah ona olan nimetlerini hatırlatır ve o da bunları tasdik eder. Sonra Allah ona: 'Peki bunlara (nimetlerime) karşılık ne yaptın?' diye sorar. O da: 'Ya Rabbi! İlim**

⁴⁹⁹ Necati Yenieli, Hüseyin Kayapınar, **a.g.e.**, c. XIII, s. 271.

⁵⁰⁰ **İbn Mâce**, Sünnet, 23, nr. 259.

⁵⁰¹ İbn Arabî, **a.g.e.**, c. X, s. 114.

öğrendim, öğrettim ve senin (rızan) için Kur'ân okudum' der. Yüce Allah, 'Hayır, yalan söyledin.' Sen, 'Falan kimse âlimdir' desinler diye ilim öğrendin ve 'O, kâri'dir (iyi bir Kur'ân okuyucusudur).' desinler diye Kur'ân okudun, nitekim böyle denildi de.' buyurur. Sonra Allah emreder ve o kişi yüz üstü sürüklenerek cehenneme atılır."⁵⁰² Peygamberimiz bu sözyle, bilgisi sayesinde kendisini üstün gören ve kibreye kapılan insanın ahirette cezalandırılırken aynı zamanda nasıl aşağılanacağını tasvir etmektedir.⁵⁰³

Hiç şüphesiz insanı diğer varlıklardan ayıran temel özelliği, bilgi elde etme ve bu bilgisi doğrultusunda hareket etme yetisidir. **"Şüphesiz biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, sorumluluğundan korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir."**⁵⁰⁴ âyeti, bize "emanet" kavramı kapsamında din, itaat, akıl, sınırlar ve sorumlulukların yanı sıra ilim ve hidâyeti yüklenmeye de sadece insan tabiatının kabiliyetli olduğunu bildirir. İlim gibi bir değeri taşıyabilecek ve onu yeryüzünde Rabbin rızasına uygun bir hayatın inşası yolunda kullanabilecek tek varlık insandır.⁵⁰⁵

Enes b. Mâlik'ten (r.a.) nakledildiğine göre Resûlullah (s.a.s.) şöyle demiştir: **"İsrâ gecesini, dudakları ateşten makaslarla kesilen bazı kişilere uğradım ve dedim ki: 'Bunlar kimdir, ey Cibril?' Cebrail (a.s.): -'Bunlar senin ümmetinden bazı hatiplerdir ki insanlara iyiliği emreder, kendilerini unuturlar, hâlbuki Kutsal Kitap (Kur'ân'ı) da okurlar, (insanlar hâlâ) durumlarını düşünmeyecekler mi ?"**⁵⁰⁶

İlim sahibi olan kimsenin bilginin ışığıyla etrafını aydınlatırken, onun feyiz ve bereketiyle kendi iç dünyasını da aydınlatması ve davranışlarını bu bilginin gerektirdiği şekilde düzeltmesi o kişinin âlim olmasının temel şartıdır. Süfyan b. Uyeyne, kişinin, sahip olduğu bilgiyi başkalarına aktarmadan önce iyice belleyip özümsemesi gerektiğini şu şekilde ifade eder: **"İlmin başı güzelce dinlemektir. Sonra onu bellemek, sonra anlayıp kavramak, sonra bilgiyi uygulamak ve en sonunda da neşredip yaymak gerekir."**⁵⁰⁷ Kur'ân-ı Kerim'de başkalarına iyiliği telkin edip de kendilerini unutanlar eleştirilmiş ve akıllarını kullanmaya davet edilmişlerdir. Allah Resûlü, ilmini başkalarına aktaran ama kendisini bundan mahrum bırakan kişileri, 'etrafını aydınlattığı

⁵⁰² Müslim, İmare, 152, nr.1905.

⁵⁰³ Hadislerle İslam, c. I, s. 448.

⁵⁰⁴ Ahzâb,33/72.

⁵⁰⁵ Hadislerle İslam, c. I, s. 444.

⁵⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, Müsned, c. III, s. 120, nr. 12232.

⁵⁰⁷ Beyhakî, Şuâbü'l-İman, nr. 1658, c. III, s. 284.

halde kendisini yakan kandile benzetmiştir.⁵⁰⁸

Üsâme b. Zeyd'den (r.a.): Kendisine: "Şu kişinin yanına girip onunla konuşmaz mısın? (Bir rivâyette: Hz.Osman (r.a.) ile konuşmaz mısın?) denildiğinde şöyle cevap verdi: Sizin duyduğunuz kadar mı konuştuğumu zannediyorsunuz, vallahi ben kendimle onun arasında olan bir konuyu, ilk başlatanın kendim olmasını istemediğim bir konumda (yani edeble) konuştum. Ben Resûlullah'ın (s.a.s.) bazı sözlerini işittikten sonra yöneticim olan bir kişi için de insanların en hayırlısıdır, (Bir rivâyette; sen yöneticim olsan da insanların en hayırlısısın) diyemiyorum. Resûlullah buyurdu ki:

"Kıyamet günü bir kişi getirilir ve cehenneme atılır, (sıcaktan) karnındaki bağırsaklar dışarı çıkar (patlar) ve ateşte tıpkı bir merkebin değirmen taşının etrafında döndüğü gibi döner. Cehennemlikler o kişinin etrafında toplanır ve sorarlar:

-Ey Filân, sen bizi iyiliğe teşvik eder ve kötülükten men ederdin, (bu ne hâl?) O kişi derki: Evet, ben size iyiliği emrederdim ama kendim yapmazdım, kötülükten men ederdim ama kendim yapardım."⁵⁰⁹

Hadîste yapılan benzetme, bilgi ahlakına ve yönetim sorumluluğuna sahip olmamanın vahim durumunu ve kötü akibetini bizlere tasvir etmektedir. Bir insan düşünün, ateşe atılmış, ardından iç organları dışarı fırlamış ve onların etrafında tıpkı eşeğin değirmen taşı etrefında döndüğü gibi dönerek kıvranmaya başlamış... Bu arada dünyadayken kendisini iyi bilen kişiler de etrafına toplanmış onu seyrediyorlar! Bu insanın zavallı, iğrenç ve ürkütücü hali neyse, ilimle ve insanların yönetimiyle meşgul olupta bunun yükümlülüğünü yerine getirmeyenlerin durumu da işte budur. Cehennemde azap gören bu kişinin iç organlarının dışarı fırlaması, bir anlamda içinde gizlediğinin dışa vurulmasına, bir anlamda da ilimden ve sahip olduğu makamdan nemalanarak midesini bunların üzerinden kazandıklarıyla doldurmasına işaret olsa gerekir. Kur'ân'ın benzetmesine göre, böyle bir kimse tıpkı ciltler dolusu kitap taşıyan ama taşıdığı kitaplardan faydalanamayan merkep gibidir.⁵¹⁰

Bizâtihi hürmete layık ve değerli olan bilginin, bu saygınlığına uygun hareket etmek de en az onu elde etmek kadar önemlidir. İlim sahibi, onu bu asil konumuna

⁵⁰⁸ İbn Ebi Şeybe, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed, **Kitâbü'l- Musannef fi-l Ehâdisi ve'l Eser**, (thk. Abdülhâlik el-Afgânî), Zühd, 59, Dâru-s Selefiyye, Bombay, c. XIII, s. 488-489.

⁵⁰⁹ **Müslim**, Zühd, 51, nr. 2989.

⁵¹⁰ **Cum'a**, 62/5.

uygun bir şekilde, doğru ve ahlaklı bir yöntemle kullandığı zaman âlim sıfatını kazanır. Aksi halde aynı bilgiye sahip olmakla beraber zâlim ve câhil konumuna düşebilir.⁵¹¹

Dolayısıyla ilim sahibi olmak aynı zamanda sorumlu olmak demektir. İlim arttıkça mesuliyet de artar. İlim, kişiyi başta kendisine karşı olmak üzere, topluma karşı, tabiata karşı ve nihayetinde Allah'a karşı sorumluluklarını bilir hâle getirir. Yani ilim başlı başına bir sınavdır. Bu sebepten dolayı da ilim ahlâkına sahip olmak ve onu korumak daha da zor bir sınavdır. İşte bu sebeple Hz. Muhammed (s.a.s.) ilimle meşgul olanlara şu duasıyla örnek olmuşlardır: **"Allah'ım! Fayda vermeyen ilimden, sana sığınırım."**⁵¹² yine; **"Allah'ım, bana öğrettiklerinle beni faydalandır. Bana fayda verecek ilmi bana öğret ve ilmimi artır."**⁵¹³

Kur'ân-ı Kerîm, ilmin bu yüce değerini fark edemeyen ve âlim olduğu halde onun kıymetine yaraşır bir şekilde amel sergileyemeyen kişiyi ilginç bir benzetmeyle anlatır: **"Onun hâli, köpeğin hâli gibidir ki üstüne varsan da dilini sarkıtıp solur, kendi haline bıraksan da dilini sarkıtıp solur."**⁵¹⁴ İsrâiloğulları'ndan Bel'am b. Bâûra olduğu rivâyet edilen ve sahip olduğu ilmi, nefsine mahkûm olup geçici dünya menfaatleri doğrultusunda kullanan bu kişinin hâli, kemiğe muhtaç bir köpeğin onu elde etme uğruna düştüğü zillate benzetilmiştir. Daha da kötüsü, ihtiyacı olsa da olmasa da dilini sarkıtıp solumasının köpekte bir âdet hâline gelmesi gibi, uğruna her türlü yüzüstlüğü gösterdiği dünya menfaati hırsının da bu ilmin kıymetini bilmeyen ilim adamında bir alışkanlığa dönüşmesidir.⁵¹⁵

Hz. İsa'ya nispet edilen şu söz âlimliğin sadece bilgi yüklenmek olmayıp bir karakter inşası, bir duruş ve kıymetli olanla olmayanı ayırt edebilme melekesi olduğuna işaret etmektedir: *"Dünya için amel, (iş) yapıyorsunuz. Halbuki siz burada amelsiz rızıklandırılmaktasınız. Ahiret için ise amel, (iş) yapmıyorsunuz. Halbuki orada sadece amel karşılığında rızıklandırılacaksınız. Şüphe yok ki sizler, yani kötü âlimler, (işin) karşılığını alıyorsunuz ama işi, (ameli) ihmal ediyorsunuz. Amel sahibinin amelini istemesi yakındır. Şu geniş rezîl (dünyadan) kabrin karanlığına ve darlığına çıkmanız da yakındır. Allah, size namazı, orucu emrettiği gibi, sizi günâhlardan menediyor.*

Bunun Allah'ın ilminden ve kudretinden kaynaklandığını bildiği hâlde, rızıkından

⁵¹¹ Hadislerle İslam, c. I, s. 444.

⁵¹² Nesâî, İstiâze, 21, nr. 5470; İbn Mâce, Sünnnet, 23, nr. 250.

⁵¹³ Tirmizî, Deavât, 128, nr. 3599; İbn Mâce, Sünnnet, 23, nr. 251.

⁵¹⁴ A'râf, 7/176.

⁵¹⁵ Hadislerle İslam, c., I, s. 449.

hoşnut olmayan ve bulunduğu konumu küçümseyen kimse nasıl ilim ehlinde olur? Allah'ın kendisi hakkında takdir ettiklerinin doğruluğundan şüphe eden ve kendisine verilenlere razı olmayan kimse nasıl ilim ehlinde olur? Dünyaya daha fazla rağbet ederek, dünyayı âhiretten daha fazla seven kişi nasıl ilim ehlinde olur? Dönüş yeri âhiret olduğu hâlde dünyaya meyledip zararlı şeyleri faydalı olanlardan daha çok seven kimse nasıl ilim ehlinde olur? İlmi, kendisiyle amel etmek için değil, başkasına aktarmak için öğrenen kişi nasıl ilim ehlinde olur?"⁵¹⁶

قال سمعت أبا الدرداء يقول : ان من أشر الناس عند الله منزلة يوم القيامة عالم لا ينتفع بعلمه .

Ebû'd-Derdâ'yı şöyle derken işittim: "*Kıyamet gününde Allah katında mevki bakımından insanların en kötüsü, ilminden faydalanılmayan âlim*" dir.⁵¹⁷

قال أبو الدرداء: ما أخاف على نفسي ان يقال لي ما علمت ولكن أخاف ان يقال لي ماذا عملت .

Yine Ebû'd-Derdâ' şöyle dedi: "*Bana (hesap gününde) ne bildin? denilmesinden dolayı nefsim karşı endişe etmiyorum. Fakat bana, ne amel ettin? denilmesinden endişe ediyorum.*"⁵¹⁸

قال معاذ بن جبل: اعملوا ما شئتم بعد ان تعلموا فلن يأجركم الله بالعلم حتى تعملوا .

Muâz b. Cebel şöyle dedi: "*Bildikden, (Öğrendikten) sonra dilediğinizi uygulayınız. Zira Allah, ilimden dolayı, (onu) uygulamadıkça size sevap vermeyecektir.*"⁵¹⁹

Abdullah b. Abdurrahman'dan Lokman Hekim'in oğluna şöyle tavsiyede bulunduğu bana ulaştı: "*Ey oğul, âlimlere karşı övünmek, cahillerle tartışmak meclislerde insanlara hava atmak ve gösteriş yapmak için ilim öğrenme ve zühd için cahil kalmak için de ilim öğrenmeyi bırakma. Ey oğul Allah'ı zikreden bir topluluk bulursan onlarla birlikte otur. Çünkü eğer âlimsen ilmin sana fayda verir, eğer cahilsen sana öğretirler ve belki Allah Teâla onlara rahmet nazarıyla bakar sana o rahmetten ulaşır.*"⁵²⁰

Bu konuda Sevgili Peygamberimiz (s.a.s.) bir hadîsini daha hatırlamamızda fayda vardır. Tirmizî ve İbni Mâce'nin rivâyetine göre bir gün Peygamber'imiz (s.a.s.) sahabilerine:

⁵¹⁶ Dârimî, **Mukaddime**, 34, nr. 380.

⁵¹⁷ Dârimî, **Mukaddime**, 27, nr. 268.

⁵¹⁸ Dârimî, **Mukaddime**, 27, nr. 270.

⁵¹⁹ Dârimî, **Mukaddime**, 27, nr. 266.

⁵²⁰ İbn Hacer, **el-Metâlibu'l-Âliye**, nr. 3020, c. XII, s. 585.

عن أبي هريرة قال : قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: تَعَوَّذُوا بِاللَّهِ مِنْ حُبِّ الْحُزْنِ قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ! وَمَا حُبُّ الْحُزْنِ؟ قَالَ : وَادَّيْنِ جَهَنَّمَ يَتَعَوَّذُ مِنْهُ جَهَنَّمُ كُلُّ يَوْمٍ أَرْبَعَمِائَةِ مَرَّةٍ. قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ! وَمِنْ يَدْخُلُهُ؟ قَالَ : أَعَدَّ لِلْقَرَّةِ الْمَرَاتَيْنِ بِأَعْمَالِهِمْ. وَإِنْ مِنْ أَبْغَضِ الْأَقْرَاءِ إِلَى اللَّهِ الَّذِينَ يَزُورُونَ الْأَمْرَاءَ.

Resûlullah (s.a.s.): *"Hüzün kuyusundan Allah (c.c)'a sığının" buyurur. Sahabiler: "Yâ Resûlallah (s.a.s.), hüzün kuyusu da nedir?" diye sorarlar. Peygamberimiz (s.a.s.): "O, cehennemin günde dört yüz kere kendisinden Allah (c.c)'a sığındığı bir vadinin adıdır" diye cevap verir. Sahabeler: "Oraya kimler girer, yâ Resûlallah (s.a.s.)?" diye sorarlar. Peygamber'imiz (s.a.s.) onlara şu cevabı verir: "Orası, amellerini gösteriş için işleyen Kur'ân okuyucular için hazırlanmıştır. Hiç şüphesiz, Allah (c.c)'ın gazabına en çok hedef olan Kur'ân okuyucuları, zorba devlet adamlarını ziyaret edenlerdir."*⁵²¹

Buraya kadar zikredilen hadîslerden şunu rahatlıkla anlarız ki, İslâm'da ilim (bilgi) insanın ya dünyasına ya ahretine ya da her ikisine faydalı olmalıdır. Yani insanın maddi yada manevi hayatına katkısı olmayan ilim makbul ve muteber değildir. Kur'ân ve hadîste faydası olan şeylerle meşgul olmayı teşvik eden, faydası olmayan boş şeyleri terk etmekle ilgili pek çok delil vardır. Aslında ilmin dünya ve ahiret hayatlarına yönelik faydaları iç içedir. Ahiret için faydalı olan şeyler dolaylı olarak dünya için de faydalıdır. Dünya için faydalı olan şeyler, iyi niyet ve îmân olmak şartıyla ahirette de faydalıdır.

Bu konuda Ebû Hureyre ve İbni Abbas'ın rivâyetlerine göre Resûlullah (s.a.s.) bir hutbesinde şöyle demiştir:

*"Kim ilim öğrenir ve ilim öğrenmede tevazu gösterir sonra da onu Allah'ın kullarına öğretir ve bununla sadece Allah Teâla'nın katındakini isterse ondan daha üstün sevaba ve daha yüksek makama kimse ulaşamaz. Ve cennette yüksek hiçbir makam ve derece yoktur ki onun da orada nasibi olmasın. Şunu iyi bilin ki ilim ibadetten mal ve mülke sahip olmaktan daha üstündür. Asıl ilim az bile olsa amel ettiğiyle elde edilen ilimdir."*⁵²²

Bu konu başlığımızı İmam-ı Gazâlî'nin *Bidayetü'l Hidâye* isimli risalesinin giriş bölümünde yer alan şu satırlarla bitirelim. "İnsanlar ilim tahsilini şu üç gayeden biri için yaparlar:

⁵²¹ İbn Mâce, Mukaddime, 23, nr. 256; Tirmizî, Zühd, 48, nr. 2383.

⁵²² İbn Hacer, el-Metâlibu'l-Âliye, nr. 3070, c. XII, s. 681.

1- İlmiyle amel etmek, ilmini hayatın her safhasına hâkim kılmak suretiyle sırf Allah'ın rızasını kazanmak ve Ahiret hayatı için bir azık, bir sermaye olsun niyetiyle yapar. Şüphe yok ki bu niyetle ilim tahsil edenler Allah'ın hidâyet ettiği ve kurtuluşa erdirdiği en bahtiyar kimselerdir.

2- Dünyalık elde etmek, izzet, şeref, makam, mansıp, insanların teveccühünü kazanabilmek ve insanlar arasında bir kariyer elde etmek için. Ancak bunlar bu maksatla ilim öğrenmenin doğru olmadığını da biliyor ve sürekli bunun ezikliğini hissediyorlardır. Eğer bu hallerinden nedamet duyup tevbe etmeden ölürlerse, sû-i hatime üzere (îmânsız) olarak ölmesinden korkulur. Şayet ölmeden önce nedamet duyup tevbe ederlerse kurtuluşa eren birinci sınıftaki ilim erbabının zümresine iltihak etmiş olurlar.

3- Şeytanın tamamen çepeçevre kuşattığı kimselerdir ki; bunlar ilmi sadece mal, servet biriktirme, mal ve servetini çoğaltarak insanlar arasındaki değerini yükselterek insanların takdir ve teveccühünü kazanmak, toplumu peşinde sürüklemek için öğrenirler. Zahiren ve batinen dünyaya meylettği halde, konuşmasıyla, giyim ve kuşamıyla alimlerin şekline bürünerek kendisinin Allah katında üstün bir makama sahip olduğunu zanneder. Halbuki bunlar ilim adına dünya karşılığında ahiretlerini satılığa çıkaran bedbaht ve zavallı kimselerdir."⁵²³

2.4.7. İlme Engel Olmanın Kötülüğü

Müslümanlar, kesin olarak bildikleri bir meseleyi bir ihtiyaca dayanarak soran kimselere açıklamakla mükelleftirler. Bu hususta bildiklerini açıklamayanlar, ilmini gizleyenler manevî cezaya müstehak olurlar. Ancak şu kadar var ki, kendisine soru sorulan kişi, bu mesele hakkında bilgi sahibi olmalıdır. Aksi takdirde bilmeden cevap vermesi doğru olmaz.

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم "من سئل عن علم علمه ثم كتمه ألجم يوم القيامة بلجام من نار".

Ebû Hüreyre (r.a.)'den rivâyet olunduğuna göre, Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: **"Bir kimse, kendisine bildiği bir konu sorulduğunda onu gizler de cevap vermezse, kıyamet gününde ona ateşten bir gem vurulur."**⁵²⁴

⁵²³ Gazâlî, **Bidâyetü'l-Hidâye**, (Trc. Abdullah Demiray), Semerkand Yay., İst., 2013, s. 17-18.

⁵²⁴ Tirmizî, **İlim**, 3, nr. 2649; İbn Mâce, **Mukaddime**, 24, nr. 266; Ebû Dâvûd, **İlim**, 9, nr. 3658.

İnsanların bilmedikleri hususları bir bilene sormaları, yapmaları gereken en doğru davranış biçimidir. Âlimlerin varlığının bir diğer faydası da insanlara doğruları göstererek yanlış yollara düşmelerine engel olmaktır. Kişinin ilim tahsil ettikten sonra, onu başkalarından esirgemesi ve gizlemesi doğru değildir. Öğrenmiş olduğu ilmi başkalarına açıklayarak yayması esastır.

Bu hadîsin açıklamasında Mübârekfûrî, burada kastedilen ilmin, dine ait işlerle ilgili ilim olduğunu belirtmiştir. Ağza ateşten gem konulmasının sebebini ise, ilmin ve sözün çıkış yerinin ağız olmasından kaynaklandığını ifâde etmiştir.⁵²⁵

Âlimler, ilmin gizlenmesi hususunu farklı şekillerde yorumlamışlardır. Bu konudaki yorumları şöyle sıralayabiliriz: İlmi ortaya çıkarmadan (insanlara öğretmemek sebebiyle) ilmin ortadan kalkması, soru soran yani ilim öğrenmek isteyen kimselerin ilmi anlayış eksiklikleri (hamâkati) sebebiyle onlara ilim öğretilmemesi ve ilmi (insanlar arasında) yaymaması sebebiyle ilmin fayda ve yararlarından insanların istifâde edememesiyle ilim engellenmiş olur.⁵²⁶

Yine bu konuyla ilgili hadîslerin, ilmi insanlardan gizleyen kimseler hakkında olduğu açıklanmıştır. Bu hadîste kastedilen ilim ise; tevhid, Allah'ın isim ve sıfatları, namaz, oruç, zekat, hac ve diğer dînî vecibelerin keyfiyetiyle ilgili olan ilimlerdir. İşte bu ilimler, müslümanın itikâdının düzgün, imânının sahîh olması, ibadetleriyle ilgili vâciplerin ve kendisine haram kılınan şeyleri bilmesidir ve bunları bilmek de farzdır. Zikredilen bu ilimler müslümanların en çok ihtiyaç duydukları ilimlerdir. Bu ilimleri gizleyen âlimler ise ağızlarına gem vurulmak suretiyle cezalandırılacaklardır.⁵²⁷

Bu mevzuda Hattâbî şu açıklamayı yapar: "Peygamberimizin bu hadîsinden maksat, her bir ferdin yerine getirmekle mükellef olduğu amellerin ilmini öğrenmek de o kimseye farzdır. Mesela; Müslüman olmak isteyen bir kâfirin "Din nedir? İslâm nedir? Bana öğretiniz" dediğinde ona dinin ve İslâmın ne olduğunu öğretmek veyahut yeni müslüman olup, namaz kılmasını tam olarak bilmeyen ve namaz vakti yaklaştığından dolayı da, "Bana namazın nasıl kılınacağını öğretiniz" diyen kimseye namazı nasıl kılacağını öğretmek; bir de haramlar ve helâller hususunda fetva isteyen kimseye bunları öğretmek de bu hadîsin kapsamına girer. Çünkü bu gibi konularda sorulan bir soruya cevap vermekten kaçınan kimseler günaha girmiş olurlar ve bu

⁵²⁵ Bkz. Mübârekfûrî, **a.g.e.**, c. VII, s. 408.

⁵²⁶ İbn Arabî, **a.g.e.**, c. X, s. 118.

⁵²⁷ Adevî, **a.g.e.**, c. I, s. 160.

hadîsin bahsettiği cezaya müstehak olurlar. Ancak öğrenilmesi farz olmayıp nafîle olan ve insanların öğrenmeye ihtiyaçları zorunlu olmayan bilgileri öğretmenin hükmü ise böyle değildir. Nitekim Fudayl b. İyaz'a, "İlim tahsil etmek her müslümana farzdır" ⁵²⁸ hadîsinin hükmü sorulunca; "Senin üzerine farz olan amelin ilmini öğrenmen de farzdır. Üzerine farz olmayan bir amelin ilmini öğrenmen ise gerekli (farz) değildir" cevabını vermiştir. ⁵²⁹

Görülüyor ki Hattâbî, burada bir meseleyle ilgili ilmi saklamaktan doğacak sorumluluğun derecesini, o ilmi öğrenmenin derecesiyle ölçmektedir. Bir başka ifâdeyle, öğrenilmesi farz olan bir ilmi saklamanın haram, vacip olan bir ilmi saklamanın mekruh olduğunu açıklamaktadır. ⁵³⁰

Âlimin görevi, sahip olduğu ilmi bilmeyenlere öğretmek ve insanlara yayarak onların dünya ve ahiret mutluluğuna kavuşması için çaba sarfetmektir. Dolayısıyla bir kişinin bildiği halde insanlardan gizlediğinden bahsedilen ve kıyamet gününde de ağzına gem vurulmasına sebep olan ilmin, herkesin bilmesi gereken temel dini bilgiler olduğu görülür. Bu bilgiler, genel manada ilmihal bilgileridir. Gizlenilmemesi gereken bu bilgiler, şayet gizlenir ve insanlardan sakınılırsa, o zaman ilmin o yüksek gaye ve hedeflerinden uzaklaşmış olur. İşte bu sebeple, herkese ulaştırılması gereken bu bilgileri gizleyen kimsenin ağzına kıyamet günü gem vurulur ve o kişi böylece cezalandırılır. Ağza gem vurulmasının sebebi ise, ilmin yayılmasına ağız engel olduğu içindir. ⁵³¹

2.4.8. Bilgisi Olmadığı Halde Allah'ın Kitabı Hakkında Söz Söylemek

Allah Resûlü, ilme engel olarak bilginin esirgenmesini asla hoş görmemiştir. Aynı şekilde kişinin bilmediği hususlarda görüş beyan etmesini ve fetva vermesini de doğru bulmamış, insanları yönlendirme konusunda ziyâdesiyle hassas davranılmasını istemiştir. Nitekim Peygamberimiz (s.a.s.) döneminde yaşanan acı bir olay, bilmeden fetva vermenin, söz söylemenin ne kadar yanlış olduğunu gösteren örneklerden biridir. Seferdeyken kafası yarılan bir sahâbiye arkadaşları su olduğu için teyemmüm yapamayacağını söylemişlerdi. Bu fetva üzerine yaralı sahâbi başını yıkamış ve bu nedenle de vefât etmiştir. Olayı duyunca Peygamberimiz (s.a.s.), buna sebep olanları şu

⁵²⁸ İbn Mâce, Mukaddime, 17, nr. 224.

⁵²⁹ Hattâbî, a.g.e., c. IV, s. 185-186; Ayrıca benzer izahlar için bkz. Mübârekfûrî, a.g.e., c. VII, s. 408.

⁵³⁰ Necati Yeniçel, Hüseyin Kayapınar, a.g.e., c. XIII, s. 265-266.

⁵³¹ Kandemir, vd., a.g.e., c. VI, s. 183.

sözüyü azarlamıştı: **"Onu öldürdüler, Allah da onların canını alsın! Mademki bilmiyorlar, bir bilene sorsalardı ya! Cehaletin ilacı sormaktır."**⁵³²

Aslında yaşanan bu hadîse kişinin bilgi sahibi olmadığı bir konuda söz söylememesi gerektiğini, gayet açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

عن جندب قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "من قال في كتاب الله عز وجل برأيه فأصاب فقد أخطأ".

Cündüb'den Resûlullah (s.a.s.)'in şöyle buyurduğu rivâyet olunmuştur: **"Aziz ve Celil olan Allah'ın Kitabı üzerinde (sırf kendi) görüşüne dayanarak fikir beyan eden kimse, (konuşmasında) isabet bile etse yine de hata etmiş olur."**⁵³³

Bu hadîs dinin temel kaynaklarını şerh etme işinin özel bir bilgi alanı olduğunu göstermektedir. Ulaşılan sonuçlardan ziyâde, yorumlama keyfiyetinin konu edilmesi, bize ayet ve hadîslerin belli bir yöntemle açıklanması gerektiğini öğretmektedir. Kur'ân-ı keyfe keder ve sorumsuzca yorumlamanın cehenneme götürebilecek bir yanlışlık olarak belirtilmesi, dinin doğru anlaşılması gibi, tahrifinin de yanlış yorumlama neticesinde gerçekleştiğini bildirmektedir. Dolayısıyla hadîsteki uyarı, âyet ve hadîsleri anlama ve yorumlamanın bilimsel ve yetkinlik işi olduğuna, aynı zamanda uhrevi bir mesuliyeti de gerektirdiğine işaret etmektedir. Âyetleri kendi görüş tahminlerine göre yorumlayan bir kimsenin haddi zatında doğru şeyler söylemesi de mümkündür. Fakat bu kimse Kur'ân-ı bilgisizce yorumladığı için baştan hatalı davranmış ve yanlış yapmıştır.⁵³⁴

Bu hadîs; tefsir ilmi için şart olan ilimleri öğrenmeden, Kur'ân-ı tefsir edecek donanımına sahip olmadan, sırf kendi aklına geldiği şekilde tabiri caizse kafasına göre Kur'ân âyetlerinin hem lafızları hem de mânâları hakkında açıklamalar yapan kimseler için bir uyarı niteliğindedir. Yoksa bu hadîsi, kulluğumuzu yerine getirmemizin ancak kendisini anlama ve hayatımıza tatbik etmekle mümkün olan Kur'ân ilimlerinden ve Kur'ân'ı açıklamaktan uzak durmak gerekir diye anlamak da yanlış olur. Nitekim bu hususta Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: **"...İçlerinden, yetki sahibi kimselere götürselerdi, onların arasından işin içyüzünü anlayanlar, onun ne olduğunu bilirlerdi..."**⁵³⁵ Allah, Kur'ân-ı Kerim'de onun hükümlerini çıkarabilecek kişilerin bulunduğunu haber verdiğine göre, Kur'ân'ın açıklanmayıp, ondan hüküm

⁵³² Ebû Dâvûd, Tahâret, 125.

⁵³³ Ebû Dâvûd, İlim, 5, nr. 3652; Müslim, Münafikîn, 40, nr. 2798; Dârimî, Mukaddime, 20.

⁵³⁴ Hadislerle İslam, c. I, s. 407-408.

⁵³⁵ Nisâ, 4/ 83.

çıkartılamayacağını düşünenlerin görüşleri ve tutumları doğru değildir.

Bir başka ifâdeyle onların bu görüşleri doğru olsaydı Kur'ân-ı Kerim'den hiçbir kimsenin bir hüküm çıkarmaması ve insanların pekçoğunun Kur'ân-ı Kerim'den hiçbir şey anlayamaması icabederdi. Binaenaleyh, eğer bu hadisin sahih olduğunu kabul edersek onu şöyle tefsir etmemiz gerekir: Kur'ân'ın lafızlarının ifâde ettiği derin mânâlara nüfûz etmekten aciz olan kimse, sırf kendi aklına göre onu açıklamaya kalkar ve bu tefsirinde gerçeğe, doğruya isabet edecek olursa dahi, o kimse yine de hata etmiş sayılır. Çünkü o tesadüfen doğruyu söylemiştir. Maksudı ise sırf kendi görüşünü ortaya koymaktır ve hakkı söylediğine dair bir delili de yoktur."⁵³⁶

İlim sahibi olmadan sırf kendi akıllarıyla Kur'ân âyetlerini açıklamaya çalışanların, bu konuda yeterli bilgiye sahip olmadıklarından, yapmış oldukları izâh ve tefsirlerde hataya düşmeleri kaçınılmazdır. Böyle iken Kur'ân-ı Kerim'i tefsire kalkışmaları demek, Kur'ân-ı Kerim'i keyiflerine göre tefsire yeltenmeleri demektir ki bu, Allah'a karşı bir cürettir. Böylesi bir kimse, yapmış olduğu açıklamalarda isabet etmiş bile olsa, Allah'a karşı cürette bulunmayı göze aldığı için, dağların ve taşların bile altından kalkamayacağı büyük bir günah işlemiş demektir.

Hafız Suyûtî'nin açıklamasına göre, hadîsteki bu tehdit herhangi bir delile dayanmadan sırf kendi aklına dayarak Kur'ân-ı Kerim'i tefsir eden kimseler hakkındadır. Fakat bir kimsenin kuvvetli bir delile dayanarak Kur'ân-ı Kerim âyetleri hakkında fikir beyan etmesinde bir sakınca yoktur.

Bu mevzuda Aliyyü'l-Kârî şu görüşlere yer veriyor: "Hafız İbn Hacer'in açıklamasına göre, Kur'ân-ı Kerim'i sırf kendi aklına dayanarak tefsir eden kimsenin isabet etmesi halinde bile hata etmiş sayılmasının sebebi, onun isabet etmek için gerekli hazırlığı yapmamış olması ve bu iş için şuurlu hareket etmemiş olmasındandır. Fakat Kur'ân-ı Kerim'in manasını ortaya çıkarmak gayesiyle şuurlu bir şekilde gerekli hazırlığı yaptıktan sonra âyetlerinin tefsirine girenler ise bunun tersinedir. Bunlar hata etmiş bile olsalar ecir alırlar. Çünkü bunlar hadlerini aşmamışlardır. Bir rivâyete göre bu ikinci kısma girenler hata ettikleri halde bile iki ecir alırlar. Diğer bir rivâyete göre, eğer isabet ederlerse on, edemezlerse iki sevap alırlar. Çünkü müctehit gibi doğruyu ortaya çıkarmak için olanca gücünü sarf etmişlerdir. Bu hususta İmam Mâverdî de şöyle diyor: "Şüpheli işlerden kaçınmayı kendilerine usul ittihaz etmiş olan müslümanlardan

⁵³⁶ Azîmâbadî, **a.g.e.**, c. X, s. 85.

bazıları, bu hadîsin zahirine sarılarak, ellerinde sarîh naslara uygun deliller olsa bile Kur'ân-ı Kerim'den hüküm çıkarmaktan kaçınmayı prensip haline getirmişlerdir.⁵³⁷

عن ابن عباس رضي الله عنهما قال : قال رسول الله صلى الله عليه و سلم من قال في القرآن بغير علم فليتبوأ مقعده من النار .

İbn Abbas'ın naklettiği bir hadîste Allah Resûlü, bilgi ve yönetime dayalı olmaksızın ayetleri tefsir etmenin yanlışlığını şu ağır ifâdelerle hatırlatmaktadır: "**Kim Kur'ân hakkında bilgisizce konuşursa, cehennemdeki yerine hazırlansın.**"⁵³⁸

Âyet ve hadîsleri anlama, onları yorumlama çabası İslâm kültürünün meydana gelmesinde ve zenginleşmesinde çok önemli bir faaliyettir. Hemen hemen bütün İslâmi ilimler, temelde böyle bir çalışmanın neticesinde meydana gelmiştir. Kur'ân üzerine yazılan binlerce tefsir, hadîslerin izâhını konu edinen yüzlerce şerhler geniş bir literatür oluşturmuştur. Fıkıh alanında da metinlerin anlaşılmasına ve onlardan hükümler çıkarılmasına yönelik yöntemler ortaya konulmuş, temel hadîs eserlerinden anlama ve yorumlamanın önemine binaen Kur'ân tefsirine dair bölümlere yer verilmiş, keyfi, yöntemsiz ve bilgi temelinden yoksun yaklaşımların önüne geçilmeye çalışılmıştır.⁵³⁹ Dolayısıyla her kim keyfi, yöntemsiz ve ilmi verilerden uzak keyfi bir şekilde dini konularda söz söylerse hadîsin uyarısına maruz kalır.

Peygamberimiz konuyla ilgili başka bir hadîsinde şöyle buyurmuşlardır:

عن عبد الله بن عمرو بن العاص أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال : ان الله لا يقبض العلم انتزاعا ينتزعه من الناس ولكن يقبض العلم بقبض العلماء . فإذا لم يبق عالما اتخذ الناس رؤسا جهالا . فسئلوا فأفتوا بغير علم . فضلوا وأضلوا .

Abdullah b. Amr b. As (r.a.)'den, Resûlullah (s.a.s.)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "**Allah Teala, ilmi insanlar(ın göğüslerin)den sökmek (silmek) suretiyle almaz. Lakin âlimlerin ruhlarını kabzetmek suretiyle alır. Neticede hiçbir âlim kalmayınca halk bir takım cahilleri (âlimlerin yerine) reis edinirler. Onlara (dini sorular) sorulur. Onlar da bilmeden fetva verirler ve böylece hem kendileri dalâlete giderler hem de halkı dalâlete düşürürler.**"⁵⁴⁰

Hadîste, ümmetin sapıklığa düşmesinin sebeplerinden birisinin de, âlimlerin ortadan kalkıp cahillerin bilgisizce fetvaya kalkışmaları gösterilmektedir.⁵⁴¹ Demek

⁵³⁷ Azîmâbadî, a.g.e., c. X, s. 85.

⁵³⁸ Tirmizî, Tefsiru'l-Kur'an, 1, nr. 2950.

⁵³⁹ Hadislerle İslam, c. I, s. 409.

⁵⁴⁰ İbn Mâce, Mukaddime, 8, nr. 52.

⁵⁴¹ Adevî, a.g.e., c. I, s. 42.

oluyor ki, cahilâne söylenen sözler ve verilen fetvalar hem o kişilerin kendilerini hem de toplumu felakete sevk etmektedir. Zira fetva vermek, bir bilgi ve mesuliyet işidir.

عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم من أفتي بفتيا غير ثبت فإنما إثمه على من أفتاه.

Ebû Hüreyre'den, (o da) Hz. Peygamber (s.a.s.)'den (naklen) şöyle rivâyet etti: **"Kime delilsiz dayanaksız bir fetva verilirse, onun (bu fetva ile amel etme sonucu elde edeceği) günâhı, ancak kendisine fetva verene düşer."**⁵⁴²

Bu hadîs, fetva verme ehliyetine sahip olmayan bir kimsenin verdiği yanlış fetvalarla yapılan amellerin günahının, bu fetva ile amel eden cahil kimselere değil, bizzat bu fetvayı veren ehliyetsiz kimseye ait olduğunu ifâde etmektedir. Bu bakımdan hadîs, ehliyetsiz oldukları halde fetva vermeye cüret eden kimseler hakkında çok büyük bir tehdidi ihtiva etmektedir.

Peygamber Efendimiz başka bir hadîsinde de,

عن عبيد الله بن أبي جعفر قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم أجراًكم على الفتيا أجراًكم على النار.

"Sizin fetva vermeye en cüretkâr olanınız, ateşe atılmaya en cüretkâr olanınızdır"⁵⁴³ buyurmuştur.

Binaenaleyh dînî bir konuda kendisinden fetva istenen bir kimse, o meselenin cevabı hakkında dînî bir delili olmadan, bu husustaki dînî hükümlere hakkıyla vakıf olmadan asla cevap vermemelidir. Ehliyetsiz olduğu halde dînî meselelerde fetva veren bir kimse; din adına büyük iftirada bulunmuş, Allah ve Resûlü adına yalan söylemiş ve kendisini helake götürececek bir yanlış işlemiş olur.

Bu fetvayı alan kimse ise, aldığı fetvanın yanlışlığını bildiği halde yine de bu fetva ile amel edecek olursa, o zaman o da vebal altına girmiş sayılır. Ancak ictihat ehliyetine haiz olan kimselerin ictihadlarından doğan hatalar ve onların hatalı fetvaları ile amel etmek ise bu hükme girmez. Çünkü onların davranışlarında en küçük bir laubalilik olmadığı gibi doğruyu bulmak için gerekli ilimleri tahsil etmiş ve olanca güçlerini sarfetmiş olmaları açısından, onlardan daha fazlasını beklemek, güçlerinin yetmediği şeyi istemek gibi bir haksızlık olur.

Bir konuda görüş bildirme ve topluma rehberlik etme işi kolay bir iş değildir. Sorumluluk gerektiren ağır bir iştir. Derin bir anlayış sahibi olmayı gerektiren bu işin hukukî ve ilmî boyutlarının yanı sıra, ahlakî bir boyutu da olduğu unutulmamalıdır.

⁵⁴² Dârimî, Mukaddime, 20, nr. 159. İbn Mâce, Mukaddime, 8, nr. 53.

⁵⁴³ Dârimî, Mukaddime, 20, nr. 157.

Abdullah b. Mes'ûd'un, bilmediği konularda "Allah daha iyi bilir" deyip sessiz kalması son derece anlamlıdır. Kesin ve nihaî bilginin sadece Allah'a ait olabileceği düşüncesine sahip olmak, söz konusu bilgi ahlâkının gereklerindendir. Hz. Ömer'in şu sözü, görüş bildirecek yahut fetva verecek kişinin sahip olması gereken ahlâki duruşa işaret etmektedir: *"Ey insanlar! Re'y (şahsi kanaat ve düşünce), ancak Resûlullah'a aitse isabetlidir. Çünkü Allah ona (doğruyu bizzat) göstermiştir. Bizim re'yllerimiz ise, (doğru olanı bulmak için gücümüz nispetinde ortaya konan) fikri gayret ve zandan ibarettir."*

⁵⁴⁴ Bu düşünceye sahip olan Hz. Ömer, Ebû Musa el-Eşarî'ye yazarak göndediği mektupta hüküm verecek insanların nasıl hareket edeceklerine dair önemli bir ilkeden bahsetmiştir: *"Bugün verdiğin ama daha sonra tekrar düşünüp yanlış olduğunu anladığın bir hüküm seni doğruya dönmekten alıkoymasın. Çünkü hakikat asıldır, onu hiçbir şey iptal edemez. Hakikate dönmek, bâtılı sürdürüp gitmekten hayırlıdır."*⁵⁴⁵

Yine Ebû Dâvud'un Süneninde "(Fitneye Yol Açabilecek Hususlarda) Fetva Vermekten Kaçınmalıdır Babı" nda geçen şu hadîs de konumuzu izâh eden diğer bir rivâyettir:

عن معاوية أن النبي صلى الله عليه وسلم نهي عن الغلو طات .

Muâviye (r.a.)'den rivâyet olunduğuna göre; *"Peygamber (s.a.s.) (ümmetine), yanıltıcı sözler söylemeyi yasaklamıştır."*⁵⁴⁶

Azimabâdî Ebû Dâvud'un açmış olduğu bu bâbla ilgili olarak şöyle demiştir: "Bu bâbın anlamı, meydana gelen olay ve hadiseler karşısında ilim sahibi olmaksızın fetva vermek hususunda dikkatli olmak ve dine faydası olmayan çeşitli zor meseleler hakkında dedikodulardan (söylenti) kaçınmaktır. Bu konuda yanlışlar çok oluyor. Bu da fitne ve şerlerin kapısını açıyor. Kitap, Sünnet ve Allah hepsinden razı olsun sahabe sözleri hakkında bilgi sahibi olmadan fetva verilmez."⁵⁴⁷

Hadîste geçen (الغلو طات) kelimesi garîb olarak görülmüş ve *Nihâye*'de şu şekilde açıklanmıştır: İbn Esîr bu konuda "Peygamberimiz yanıltıcı sorular sormaktan nehyetti" demiştir. Herevî, جاء الاحمر الغلو طات kelimesinin hemzeyi atmak suretiyle okunduğunu tıpkı غلو طة yerine hemzeyi atmak suretiyle جاء الاحمر denildiği gibi olduğunu söylemiş ve Onun

⁵⁴⁴ Ebû Dâvûd, Kadâ, 7, nr. 3586.

⁵⁴⁵ Dârekutnî, Sünen, c.V, s. 368, nr. 4471.

⁵⁴⁶ Ebû Dâvûd, İlim, 8, nr. 3656.

⁵⁴⁷ Azimabâdî, a.g.e., c. X, s. 89.

kelimesinin cem'idir diyen kimse hata etmiştir demiştir.⁵⁴⁸

Hattâbî'nin açıklamasına göre; hadîste, ulemayı halkın gözünden düşürmek gibi maksatlarla onlara anlaşılması ve anlatılması güç sorular yöneltmenin bizzat Hz. Peygamber tarafından yasaklandığı ifâde edilmektedir. Hadîs, halkın ilim adamlarına kasıtlı olarak bu gibi sorular yöneltmesinin caiz olmadığını ifâde ettiği gibi, ilim adamlarının, insanların ihtiyaç duymadığı lüzumsuz meselelere dalmalarının ve vakitlerini bu gibi faydasız meşguliyetlerde zayi etmelerinin caiz olmadığına delâlet etmektedir. Bu bakımdan ilim adamı, kendisine sorulan fakat cevabını bilmediği bir meseleye hemen cevap vermekten kaçınmalı ve meseleyi iyice bildiğinden emin olmadıkça da o hususta fetva vermemelidir. Nitekim Übey b. Kâ'b'a bir kimse son derece kapalı bir mesele sorduğu zaman, "Bu meselenin cevabı sana hemen şimdi lâzım mıydı?" diye sormuş, hayır cevabını alınca, "Öyleyse bu mesele sana lâzım oluncaya kadar bana süre ver de o zaman sana cevap vereyim" demiştir. Yine bir kimse Mâlik b. Enes'e, namazda unutarak bir şey içen kimsenin namazının bozulup bozulmadığını sormuş. Mâlik b. Enes ona, (sorusunun lüzumsuz olduğunu anlatmak için) "Niçin (bir şeyler) yememiş de (içmiş)?" şeklinde cevap vermiştir.⁵⁴⁹

Esasen, insanların birinci derecede ihtiyaç duydukları meseleler çözüm beklerken henüz ihtiyaç duyulmayan meselelerle uğraşmak doğru değildir. Nitekim Peygamber Efendimiz, **"Kişinin kendisini alâkadar etmeyen şeyleri terketmesi müslümanlığının güzelliğindendir."**⁵⁵⁰ buyurmuştur.

Burada söylenilmesi gereken diğer bir konu da, ilmin insana kazandıracığı en önemli ahlaki davranışın mesuliyet duygusu olduğudur. İnsan bildiği şeyin mesuliyetine müdrik olmalıdır. Aksi takdirde ilim insan için mutluluktan çok sıkıntı olur. Mesuliyet duygusu her insanda seviyesine göre vardır. Ancak gerçek manada Hakk'a ve halka karşı mesuliyet şuuru ilim vermektedir. Dolayısıyla âlimin hatası ve günahı avamdan bir insanın hatası ve günahı gibi olmaz. Nasıl geminin dümeninde olan bir kimsenin ihmâli, bir gemiyi batırmaya ve içindekileri boğmaya yeterli oluyorsa, aynı şekilde ilim sahipleri de hata ve kusurlarıyla toplumun felaketine sebep olabilirler. Bu sebeple, herhangi bir konuda bilgi sahibi olmayan kimse, yalan yanlış bilgiler vermekten sakınmalı ve mesuliyet şuuru içerisinde hareket etmelidir. Halkımız arasında kullanılan

⁵⁴⁸ İbn Esîr, **a.g.e.**, s. 675.

⁵⁴⁹ Hattâbî, **a.g.e.**, c. IV, s. 186.

⁵⁵⁰ **Tirmizî**, Zühd, 11, nr. 2318; **İbn Mâce**, Fiten, 12.

"yarım doktor candan, yarım hoca dinden eder" sözü de bu konudaki mesuliyetin ne kadar büyük olduğunu göstermektedir.

2.4.9. İlimin Kaldırılması

İnsanların bilmediklerini bir bilene sormaları en doğru bir davranış biçimidir. Âlimlerin varlığı, haddizatında insanların yanlış kararlarla yanlış yollara düşmelerinin önündeki en büyük engeldir. Dolayısıyla ilim erbabına konumlarına uygun bir şekilde saygı göstermek, sağlıklarında kıymetlerini bilmek ve onlardan istifade etmek gerekir. Çünkü ilmin varlığını devam ettirmesi, âlimlerin varlığına bağlıdır. Onların olmaması durumunda, meydan cahillere kalır ve onlar da yanlış fetvaları ile insanları yanlış sevk ederler. Peygamberimiz (s.a.s.) bu duruma şöyle dikkat çeker:

عن عبد الله بن عمرو بن العاص قال سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول إن الله لا يقبض العلم انتزاعاً ينتزعه من العباد ولكن يقبض العلم بقبض العلماء حتى إذا لم يبق عالماً اتخذ الناس رؤوساً جهالاً فسئلوا فأفتوا بغير علم فضلوا وأضلوا

Abdullah b. Amr İbni Âs (r.a.) şöyle dedi: Resulûllah (s.a.s.)'i şöyle buyururken işittim: **"Allah Teâlâ, ilmi insanların hafızalarından silip unutturmak suretiyle değil, fakat âlimleri vefât ettirip ortadan kaldırmak suretiyle alır. Neticede ortada hiçbir âlim bırakmaz. İnsanlar da bir kısım cahilleri kendilerine lider edinirler. Onlara birtakım meseleler sorulur, onlar da bilmedikleri halde fetva verirler. Neticede hem kendileri sapıklığa düşer, hem de başkalarını saptırırlar."**⁵⁵¹

Burada Resûlullah (s.a.s.), değişik bir üslûpla insanları ilme teşvik etmektedir: İlim bir şekilde müslümanlar arasından alınacaktır. Ancak bu iş, âlimlerin göğsünden ilmin mucizevî bir şekilde çıkarılarak değil, âlimlerin birer birer vefât etmeleriyle olacaktır. Yani Allah ilmi âlimlerin vefâtıyla, onların ruhlarını kabzetmekle alır. Buradaki ilimden kasıt Kur'ân, sünnet ve bu ikisiyle alakalı olan ilimdir. Yine insanlardan bir grup da, ilmin kaldırılmasını (gitmesini) aynı şekilde ilimle amelin terkedilmesi olarak ifade etmişlerdir.⁵⁵²

Hadîsin, Ahmed b. Hanbel ve Taberâni'den bize ulaşan bir rivâyetinde Peygamber Efendimiz'in bu konuyu Veda Haccı esnasında beyan buyurduğu görülmektedir. Ebû Ümâme'nin naklettettiği bu hadîs şöyledir: "Veda Haccı'nda Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuşlardı: **"İlim kabzedilmezden -veya refedilmezden**

⁵⁵¹ Buhârî, İlim, 34, nr. 100; Müslim, İlim, 13, nr. 2673; Tirmizî, İlim, 5, nr. 2652.

⁵⁵² İbn Arabî, a.g.e., c. X, s. 160; Mübârekfûrî, a.g.e., c. VII, s. 411.

(kaldırılmazdan)- önce onu alın!" Bir bedevî: "İlim nasıl kaldırılır?" diye sordu. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.s.): "Bilesiniz, ilmin gitmesi onun hamelesi olan âlimlerin gitmesi demektir" dedi ve bunu üç kere tekrar etti. "İbnu'l-Münir demiştir ki: "İlmin göğüslerden çıkarılması da Allah'ın kudreti dâhilindedir. Ancak bu hadîs, böyle bir hadîsenin olmayacağına delildir."⁵⁵³

Bu hadîs, sadece ilmin muhâfaza edilerek korunmasını teşvik etmekle kalmıyor, bununla beraber ilim ehli olmayan cahil kimselerin iş başına getirilmemesini de öğretiyor. Hadîste; fetvanın gerçek riyaset olduğuna da delil vardır. İlimsiz fetvaya cür'et edenler zemmedilmektedir. Cumhur, Hanbelilerin aksine bu hadîsi müçtehidin olmadığı bir zaman diliminin olabileceği görüşüne delil getirmişlerdir.⁵⁵⁴

عن أبي الدرداء قال: "كنا مع النبي صلى الله عليه وسلم فشخص ببصره الى السماء، ثم قال: هذا أوان يختلس العلم من الناس حتى لا يقدرُوا منه على شيء. فقال زياد بن لبيد الأنصاري: كيف يختلس منا، وقد قرأنا القرآن فوالله لنقرئنه نساءنا وأبناءنا؟ قال: ثكلتك أمك يا زياد إن كنت لأعدك من فقهاء أهل المدينة، هذه التوراة والانجيل عند اليهود والنصارى فمإذا تغني عنهم؟ قال جبير: فلقيت عبادة بن الصامت فقلت ألا تسمع ما يقول أخوك أبو الدرداء؟ فأخبرته بالذي قال أبو الدرداء، قال صدق أبو الدرداء إن شئت لأحدثنك بأول علم يرفع من الناس: الخشوع، يوشك أن تدخل مسجد الجامع فلا ترى فيه رجلا خاشعا".

Ebû Derdâ (r.a.) anlatıyor: "Resûlullah (s.a.s.) ile beraberdik. Gözünü semaya dikti. Sonra: **"Şu anlar, ilmin insanlardan kapıp kaçırıldığı anlardır. Öyle ki, bu hususta insanlar hiçbir şeye muktedir olamazlar!"** buyurdular.

Ziyad b. Lebîd el-Ensârî araya girip: "Bizler Kur'ân'ı okuyup dururken ilim bizlerden nasıl kapıp kaçırılır? Vallahi biz onun hem okuyacağız, hem de çocuklarımıza, kadınlarımıza okutacağız!" dedi. Resûlullah da: **"Anasız kalasın ey Ziyad! Ben, seni Medine fakihlerinden sayıyordum. (Bak) işte Tevrat ve İncil, Yahudi ve Hristiyanların elinde, onların ne işine yarıyor (sanki onunla amel mi ediyorlar)?"** buyurdu. Cübeyr der ki: "Ubâde İbnu's-Sâmit (r.a.)'e rastladım. Kardeşin Ebû Derda ne söyledi, işittin mi? dedim. Ve ona Ebû Derda'nın söylediğini haber verdim. Bana: **"Ebû Derda doğru söylemiş, dilersen kaldırılacak olan ilk ilmin ne olduğunu sana haber**

⁵⁵³ Aynî, a.g.e., c. II, s. 198; İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, c. I, s. 235.

⁵⁵⁴ Mübârefürî, a.g.e., c. VII, s. 411; Aynî, a.g.e., c. II, s. 199; İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, c. I, s. 236.

*vereyim: İnsanlardan kaldırılacak olan ilk ilim huşudur. Büyük bir camiye girip huşu üzere olan tek şahsı göremeyeceğin vakit yakındır!" dedi.*⁵⁵⁵

Bu hadîste Ziyad b. Lebîd, Peygamberimizin ilmin kaldırılacağına dair vermiş olduğu haberi şaşkınlıkla karşılamakta: "Biz, kadınlarımız ve çocuklarımız hep Kur'ân okuyoruz, bu hâl Kıyamete kadar da böyle devam edecek, nitekim Kur'ân-ı Kerim'de Allah (c.c.): **"Kur'ân'ı kesinlikle biz indirdik; elbette onu yine biz koruyacağız."**⁵⁵⁶ buyurmakta iken, yani Kur'ân'ın kıyamete kadar korunacağı ilâhî garanti altına alınmış olduğu halde bu ilim nasıl ortadan kalkar? mânâsında hayrete düşer. Bunun üzerine Allah Resûlü, taaccüp manasında kullanılan ve aslı dua olan anasız kalasica ey Ziyad diyerek onun bu şaşkınlığını, İncil ve Tevrat'ın, Ehl-i Kitap arasında mevcudiyetine, onlar tarafından okunmakta olmasına rağmen, onların hükümleriyle amel etmediklerini, dolayısıyla, sanki yokmuş gibi onlara hiçbir fayda sağlamadığını örnek vererek açıklar ve bu durumun Kur'ân'ın da başına gelebileceğini hatırlatır. Bu hatırlatma ile Resûlullah, ilmiyle amel etmeyen âlimi cahil derecesine indirmiş olmaktadır. Dahası, böyleleri hımar durumundadır. Çünkü, Cuma Suresi'nde, kitabı okuduğu halde amel etmeyenler, kitap yüklü hımara teşbih buyurulmuştur: **"Tevrat'la yükümlü tutulup da, onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerce kitap taşıyan merkebin durumu gibidir..."**⁵⁵⁷

Aliyyu'l-Kârî demiştir ki: "Yahudi ve Hristiyanların İncil ve Tevrat'ı amel etmeden okumaları sebebiyle istifâde edemedikleri gibi, ey müslümanlar siz de bunlar gibisiniz, Kur'ân'ın içindekilerini anlayıp amel sahasına intikal ettirmediğiniz sürece, Kur'ân'dan istifâde edemezsiniz demektir. Hadîste geçen "Huşû", ses ve gözün namazın edebine tam uygun bir halde olması. "Hudû" da ise bedenın edebi olduğu gibi..."⁵⁵⁸

Öyleyse İslâm ümmeti böylesine önemli bir tehlikeyi daima gözü önünde canlı tutarak, hiç bir zaman tedbirde kusur etmemelidir. Bu konunun tedbiri de, hayatta olan âlimlere gerekli değeri vermek ve yeni âlimlerin yetişmesi için azami gayret göstermektir. O da ancak okullar açmak, öğrencilere kalabilecekleri güvenli yurt ve evler temin etmek, ihtiyacı olan öğrencilere burs vermek, onların ilmî gayretlerini artırmak için de derece alanlara, üstün başarı gösterenlere ödüller vermek, özgün kayda değer eser verenleri madden ve ma'nen taltif ve tatmin etmek gibi çalışmalarla olur.

⁵⁵⁵ Tirmizî, **İlim**, 5, nr. 2653.

⁵⁵⁶ **Hicr**, 15/ 9.

⁵⁵⁷ **Cum'a**, 62/5.

⁵⁵⁸ Mübârekfûrî, **a.g.e.**, c. VII, s. 413.

Ömer b. Abdilaziz (r.a.)'dan rivâyet edildiğine göre kendisi, (Medine valisi) Ebû Bekr İbnu Hazm'a şöyle yazmıştır: "*Bak, Resûlullah (s.a.s.)'in hadîsinden ne varsa yaz. Zira ben, ilmin kaybolmasından ve âlimlerin gitmesinden korkuyorum. Resûlullah (s.a.s.)'in hadîsinden başka bir şey kabul etme. Âlimler ilmi yaysınlar, ilim için (herkese açık yerlerde) halkalar teşkil etsinler, tâ ki bilmeyenler de böylece öğrensin. Zira ilim, gizli kalmazsa helak olmaz.*"⁵⁵⁹

İlim, onu kullanan kimselerin elinde bir takım değerler kazanır veya kaybeder. İşte hadîslerde, üzerinde ısrarla durulan ve bazı kısıtlamalar ve uyarılarla düzene sokulmak istenen taraf da, ilmin öğrenilişi değil; elde ediliş gâyesi ve kullanımı ile ilgili hususlardır. İlmi Allah rızâsı ve insanlara faydalı olmak için öğrenme, ilimle kibirlenip insanları hor ve hakir görmeme, tam aksine ilimden vakar ve tevâzu sağlama, onu yayma, başkalarına da öğretme, çıkar ve şahsî menfaat için kullanmama, ilim öğrenmek için gelen talebelere iyi muâmele etme ve objektif olma gibi hadîslerde belirtilen daha pek çok husus; ilmin çeşidi ile değil, öğrenenin şahsiyet ve karakteri ile alâkalıdır. "**Ben bir öğretmen olarak gönderildim**"⁵⁶⁰ diye buyuran Hz. Peygamber'in de üzerinde en çok durduğu konu, şahsiyet terbiyesidir. Nitekim nice faydalı bilgi birikimleri, kötü karakterli insanların elinde bir felâkete dönüşebilmektedir.

Bu bölümü Müslim'in *Sahih*'inde yer verdiği şu hadîsle bitirelim. Enes b. Mâlik (r.a.)'dan rivâyet edilmiştir: "*Size Resûlullah (s.a.s.)'den işittiğim bir hadîsi rivâyet edeyim mi? Bu hadîsi, Resûlullah (s.a.s.)'den işitmiş olarak benden sonra size kimse rivâyet etmez: "Kıyamet alametlerinden bazıları; ilmin kaldırılması, cehaletin ortaya çıkması, zinanın yaygınlık kazanması, içki içilmesi, erkeklerin gidip (geriye) kadınların kalmasıdır. Hatta elli kadının bir tek bakarı olacaktır.*"⁵⁶¹

Bu hadîste geçen ilmin azalması, kıyametin ilk alâmetlerinden birinin bu olduğuna, ilmin kaldırılmasının ise kıyametin son alâmeti olduğuna veya killet lafzının âdem (yokluk) anlamına ihtimali olduğu söylenmiştir.⁵⁶²

⁵⁵⁹ Buhârî, *İlim*, 34.

⁵⁶⁰ **İbn Mâce**, Mukaddime, 17.

⁵⁶¹ **Müslim**, *İlim*, 5, nr. 1646; **Buhârî**, *İlim*, 21.

⁵⁶² İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî**, c. I, s. 215.

2.5. Değerlendirme

İlim ve bilgi insanın yaratılmasıyla başlayan ve insana eşlik eden bir gerçektir. Beşer denen insan sürekli anlamak, derk etmek ve bilmek istemektedir. İlim ve bilginin, insanın yaşamında özel bir konumu vardır. Zira ilim ve bilgi insana saâdeti, kemâli, yapımı ve onarmayı öğreterek insana güç verir. Bu açıdan ilim, her türlü iyiliğin, mutluluğun ve başarının anahtarı konumundadır. Cehâlet ise her türlü kötülüğün, huzursuzluğun, zarar ve ziyanın temel kaynağı durumundadır. Şüphesiz ilimden yoksun kişi, iyi niyetle dahi olsa kaş yapayım derken göz çıkarır; fayda yerine zarar verir. İlimden yoksun olan bir kişi, dindarlığa heveslense dahi, ibadetini yalan-yanlış, eksik, şartlarına riayet etmeden hatta ibadetinde olmazsa olmaz olan hükümlere bile aykırı olarak yapar, dolayısıyla da ibadeti eksik olur, ibadetinin sevabı azalır veya ibadeti boşa çıkar, geçersiz olur. Boşu boşuna yorulmuş olur.

İlim öğrenmek, ilimle meşgul olmak en kıymetli bir ibadet olduğu gibi, ma'rifetullah dediğimiz Allah hakkında bilgi sahibi olup onu tanımak da ilmin en şerefli, en yüksek derecesidir. Sevgili Peygamberimiz bu gerçeği şöyle ifâde etmektedir: "**En üstün amel Allah'ı bilmektir; ilimle yapılan az bir salih amel, fayda verir; ama bilgisizce, ilimden yoksun olarak yapılan çok amel, hiç fayda sağlamaz.**"⁵⁶³ Bundan dolayı, bir amelin değer kazanması onun bilinçli olarak yapılmasına bağlanmıştır.

Tezimizin ilk bölümünde görüldüğü üzere, batılı bilim adamlarının ilimden anladığı şey müslümanlardan farklıdır. Batı da ilim denilince anlaşılan şey science (bilim) kelimesidir. Bu kelime ilim kelimesinin ihtiva ettiği mânâyı tam olarak ifâde etmemektedir. Science kelimesinin, doğrudan doğruya beş duyu ile alakalı, deney yoluyla elde edilen bilgileri ifâde ederken, konusunun da mânâdan daha çok madde ile ilgili olduğu görülmektedir. Hâlbuki ilim kelimesi, İslâm'da hem maddi hem de mânevi sahayı içine alan çok geniş bir kullanım alanına sahiptir.

Hadîs kaynaklarında ilim kavramının, merkezi öneme sahip önemli terimlerden biri olduğu görülmektedir. İlk dönemlerde ilim kelimesinin anlam bütünlüğü içerisine Kur'ân, hadîs ve fıkıh bilgisinin girdiği, ilim denince daha ziyâde bunların anlaşıldığı birçok şârih tarafından açıklanmaktadır. Fakat daha sonraki dönemlerde ise ilim dendiğinde, daha çok hadîsin kastedildiği görülmektedir. İlmin hadîs disiplini anlamına geldiğini ya da diğer bir deyişle hadîs literatüründe ilmin hadîs ve hadîs bilgisine

⁵⁶³ Suyûtî, **el-Câmi'us-Sağîr**, c. I, s. 95, nr. 1240.

karşılık kullanıldığını gösteren birçok örnek olduğu görülmektedir. Buhârî ve Müslim'in *el-Camiu's-Sahîh*'leri ile aynı dönem âlimlerinden Ebû Davûd'un *Sünen*'inde bulunan "Kitabü'l-İlm" bölümlerinde de ilim; büyük ölçüde hadîs anlamında kullanılmış, hadîsin önemi, hadîs öğrenme ve nakletme metotları gibi konulara yer verilmiştir. Meselâ, Buhârî'nin Kitabü'l-İlm'inde, "Muhaddisin haddesenâ yâhud ahbaranâ ve enbeenâ sözleri bâbı", "Muhaddisin huzurunda okumak ve ona arz etmenin hükmünü beyân bâbı", "Münâvele hakkında zikrolunan sözler ile ilim ehlinin, ilmi diğer beldelelere yazıp göndermeleri bâbı" ve "Küçüğün hadîs işitip yüklenmesi ne zaman sahîh olur?" gibi bâblara yer vermesi ilim denince hadîsin anlaşıldığını bize göstermektedir.

Yine aynı şekilde Tirmizî'nin bâb başlıklarına; "Hadîs yazma işi ilk dönemlerde yasaklanmış mıydı?", "Hadîs yazma işine sonradan izin verildi mi?" ve "Yalan olduğunu bildiği halde bir sözü hadîs diye aktarmak" gibi isimler vermiş olması ile Ebû Dâvûd'da "İlmi yazı ile kaydetmek" ve "Resûlullah adına yalan söylemenin sorumluluğu" adında başlıklara yer verilmesi bu düşüncayı teyid etmektedir.

Ebû Dâvud'un kitabında; "İlmi yazı ile kaydetmek" bâb başlığında Abdullah b. Ömer (r.a.) 'den rivâyet etmiş olduğu hadîsteki⁵⁶⁴ ilmi yazmaktan maksadın hadîsi yazmak olduğu görülmektedir.

Hadîslerde geçen ilim kelimesi her zaman sadece hadîs anlamına gelmemektedir. Zira Peygamberimizin: "**Hikmet, mü'minin yitiğidir, onu bulduğu yerde alır**"⁵⁶⁵ hadîsi, Müslümanların, işlerine yarayan bilgiyi ve doğru sözü kimden ve nereden geldiğine bakmaksızın alabileceklerine ve ondan yararlanabileceklerine bir işarettir. Hz. Peygamberin ortaya koyduğu ilim düşüncesinde, öğrenmek için hiç bir kısıtlama söz konusu değildir. Çünkü, bilgi müminin yitiğidir, nerede bulursa onu alır.

Çalışmamızda tesbit etmeye çalıştığımız diğer bir husus da; "Kitâbü'l-İlm" bölümlerinde yer alan hadîslerdeki garîp lafızlardır. Yani şârihler tarafından açıklama yapılmı ihtiyacı hissedilen kelimelerdir. İlim bölümlerinde garîp olarak kabul edilen çok fazla bir kelimenin olmadığını gördük. Tesbit etmeye çalıştığımız bu kelimelerin; hayır, ilim, hidâyet, fıkıh, hikmet, lecâce ve galûtât kelimeleri gibi sınırlı sayıdaki kelimelerdir. Ancak tesbit ettiğimiz bu kelimeler, ilim kelimesinin manâsı üzerinde onun anlam içeriğini değiştirecek ve kelimenin anlam daralmasına veya anlam genişlemesine sebep olacak bir içerik taşımadıkları kanaatindeyiz.

⁵⁶⁴ Ebû Dâvud, İlim, 3, nr. 3646.

⁵⁶⁵ Tirmizî, İlim, 19, nr. 2687.

Kütüb-i Sitte içerisindeki "Kitâbü'l-İlim" bölümlerinde yer alan hadîslerin içermiş oldukları mânâlar açısından yaptığımız bu araştırmada, ilim ve âlim ile ilgili şu temel prensipler rahatlıkla ifâde edebilir:

İlim (öğrenmek), bir ihtiyaç hatta bir zorunluluktur. Müslüman, hayatı boyunca gerekli olan bilgileri öğrenmek için her türlü çaba ve gayreti göstermelidir. İlimi öğrenmeye ne yaş, ne cinsiyet, ne de öğrenilecek bilginin türü hiç bir şey engel olmamalıdır. Bu konuda ortaya çıkabilecek mekân sorunu, ekonomik problem, idâri kısıtlama vs. gibi hertürlü sorunların çözülmesi sağlanmalıdır. Bununla beraber ilim öğrenme niyetinde olanın da, bıkip usanmadan, yolculuklar da dâhil, her türlü zorluk ve meşakatlere göğüs gererek, öğrenme konusunda gayret etmesi çaba harcaması gerekmektedir.

İslâm Dini, insanı bir bütün olarak ele almakta ve onun maddi hayatı kadar manevi hayatıyla, ictimai hayatı kadar şahsi hayatıyla da alakalı prensipler ortaya koymaktadır. İslâm, öğrettiği şeylerle insanları eğiten, eğittiği şeylerle de insana ilim kazandıran bir dindir. Bu sebeple ilmin en önemli gayesi, insanı eğitici olmasıdır. Böyle olmayan, insanın ahlakî yaşantısına bir katkısı olmayan ilmin insana ve topluma bir faydası yoktur. Öğrenilen bilgiler, elde edilen malumatlar insanlığın faydasına kullanılmalıdır. Şüphesiz ki, insanlığın zararına kullanılan her türlü bilgi faydasızdır. Hz. Peygamberin: "*Allah'ım, faydayız ilimden sana sığınırım.*" ve "*Allah'ım bana faydalı olanı öğret veya öğrettiğini bana faydalı kıl.*" sözleri bu konuda ilim yolcularının temel dayanağı olmalıdır.

Öğrenilen ilimde hasbîlik ve tevazu esas olmalıdır. İlim ehli kibir ve gösterişten kaçınmalıdır. Bu, ilmin hafife alınması ilim adamının da her türlü tutum, davranış, düşünce ve eylem açısından sıradan bir vatandaş gibi görünmesi anlamına gelmez. Tam tersi, ilmin ağırlığının farkında olma, onu ayağa düşürmeme ve bilgiden vakâr elde etme anlamına gelir. Ayrıca, ilim öğrenmenin temelinde Allah rızâsı olmalıdır. Makam-mevki sahibi olmak, ekonomik güç sağlamak, meşhur olmak, tartışmalarda başkalarını yenmek ve bilgiden yoksun kimselere tepeden bakmak gibi farklı amaçlar için ilim öğrenenler, ilimden istenilen ölçüde yararlanamazlar ve Allah'ın rızasına kavuşamazlar.

Netice olarak ortaya koyduğumuz bütün bu prensipler genel hükümlerdir. Bunların her birinin Hz. Peygamber'in dilinden söylenilmesi, kendilerine ayrıca bir değer kazandırmıştır. Herkesin ilim uğrunda yapabildiği kadar bir şeyler yapmaya gayret göstermesi gerekir. Bu uğurda herkesin kendine göre yapacağı bir şeyler mutlaka

vardır. Bazıları ekonomik ve psikolojik destek ile, bazıları kalemi ve fizîki gücü ile bazıları da gönü ile ilme katkı yapabilirler. Yapılmayacak tek şey ise, ilim ve ilimle uğraşanlara karşı duyarsız olmaktır. Meseleyi, Hz. Abdullah b. Mesud (r.a.)'ın rivâyet ettiği şu hadîsle noktalamak istiyoruz: "*Ya ilim öğreten (âlim), ya ilim öğrenen (talebe), ya da ilim dinleyen ol. Dördüncüsü olma, helak olursun!*"⁵⁶⁶

⁵⁶⁶ **Dârimî**, Sünen, İlim, 254.

SONUÇ

"Şârihlerin Bakış Açısıyla Hadîslerde İlim" konusuyla yaptığımız çalışmamız bir giriş ve iki bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölümde, İslâmî ve batılı kaynaklarda yer alan ilim tariflerine yer verilerek ilim kelimesinin mânâsı açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak yapılan çalışmada ilmin, İslâmî ilimler arasında farklı, pozitif ilimler arasında farklı olmak üzere birçok tariflerinin yapılmış olduğu görülmüştür. Bu sebeple de birçok tarif içinden ilmin tarifini bire indirmek ve aralarında tercih yapma imkanının oldukça zor olduğu anlaşılmıştır.

Batı, ilim derken daha çok elle tutulup gözle görülen maddi şeyleri incelemeyi gaye edinirken, İslâm'ın ilim anlayışında, maddi âlem kadar mânevi âlemin de ilmin kapsam alanı içerisinde önemli bir yere sahip olduğu görülmüş oldu.

Kur'ân'da çok sık geçen kelimelerden biri de ilimle ilgili kelimelerdir. Bu kelimelerin Kur'ân'da bu kadar çokca yer alması, elbetteki bir rastlantı değildir. Aksine Kur'ân'ın ilme verdiği kıymet ve önemi gösteren bir işarettir. Kur'ân'da ilim kelimesin geçtiği yerlerde ilim kelimesinin, öncelikli olarak peygamberlere gönderilen vahiy anlamında kullanılmış olduğu görülmektedir. Bu yönüyle vahiy olarak adlandırılan ilim peygamberlere gönderilen ilimdir. Ancak Kur'ân'ın ilim derken kastettiği mânânın, sadece vahiy olduğunu iddia etmek elbette doğru olmaz. Zira ondan başka da ilim sahaları vardır. Kur'ân'da bakmakla, görmekle, okumakla da ilmin elde edilebileceğine dair âyetlerin olması, şehâdet âlemiyle ilgili bilgilerin de bu şekilde elde edilebileceğini bize göstermektedir.

Çalışmamızın ikinci bölümünü oluşturan kısımda ise, hadîsler de ilim konusu ele alınmıştır. Bu bölümde, Kütüb-i Sitte içerisinde yer alan temel hadîs kitaplarında, müstakil bölümler halinde ilme dair hadîslere yer verildiği müşahede edilmiştir. Bu altı kitaptan İmam Buhârî'nin Kitâb'ul İlim bölümünü, müstakil olarak isimlendirerek, bu kısmı önemine binâen îman bölümünden sonraya aldığı ve bu bölümde 53 (bâb) alt başlık altında 74 hadîse yer verdiği; Müslim'in de aynı şekilde müstakil başlık altında 6 (bâb) alt başlık içerisinde 16 hadîs zikrettiği, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde ilim konusuna ayrı bir başlık açarak 13 (bâb) alt başlıkta 27 hadîse yer verdiği, Tirmizî'nin *Sünen*'inde müstakil bir ana başlık altında 19 alt başlıkta 42 tane hadîs serdettiği, İbn Mâce'nin ise eserinde ilim konusuna müstakil bir başlık açmamış olmakla beraber mukaddimesinde uzunca bir yer ayırarak 11 alt başlıkta yaklaşık 63 hadîs zikretmiş olduğu görüldü. Nesâî'nin *Sünen*'ine gelince müellif burada Sünen yazma tekniğine tamamen bağlı kalarak sadece son kısımlarda yer

verdiği *İman* bahsi hariç ahkâm hadîsleri dışında fezâil türü rivâyetlere yer vermediği görülmüş oldu.

Kitâbü'l-İlim bölümlerinde ilimle alâkalı şu hususların yer aldığı müşahede edildi. İslâm Dini, ilme de ilim sahibine de büyük değer vermiş ve âlimleri insanların en üstün olanlarından kabul etmiştir. Zira âlimler, sahib oldukları ilim sebebiyle diğer insanlara karşı değer kazanmışlardır. İslâm'da ilimden beklenen gaye, sadece dünya mutluluğu değil, dünya ve ahiret saadetine ulaşmaktır. Kişinin elde ettiği ilim sayesinde ancak dünyaya gönderiliş gayesini kavrayabileceği yine bu bölümde yer alan hadîslerden ve açıklamalarından anlaşılmış oldu. Dolayısıyla İslâm'ın ilim öğrenmeyi teşvik etmekte ki gayesi, batı dünyasının ilim elde etmekten maksadı olan dünyada rahat yaşamak ve hâkimiyet kurmak düşüncesiyle aynı değildir. İslâm, hem dünya mutluluğunu kazanma, hem de ahiret yurdunun mutluluğunu elde etme için ilmi teşvik etmektedir.

Bununla birlikte ilim konusunun, Hz. Peygamberin üzerinde önemle durduğu, ashabını teşvik ettiği bir kavram ve kendisinden sonra gelenlere ulaştırmayı görev kabul ettiği temel düşüncelerinden biri olduğu görülmüş oldu. Hakikaten de her açıdan İslâm kültür medeniyetinin en belirleyici kavramlarından biri "ilim" kavramı olmuştur. İslâm medeniyetinde bu kavramla aynı ölçüde etkili olan başka bir kavram olmamıştır denilse yanlış olmaz kanaatindeyiz. İslâm Peygamberi, ümmetini ilim öğrenmeye teşvik etmiştir. Peygamberin (s.a.s.) bu teşvikleri sayesinde müslümanların çok büyük bir gayret göstererek dünyanın dört bir tarafına ilim yolculukları yaptıkları ve bu uğurda birçok fedakârlıklar göstererek sıkıntılara katlandıkları görülmüştür.

Hadîs literatüründe ilim kavramının kullanılışına, şârihlerin açıklamaları doğrultusunda bakıldığında genel olarak, her yönüyle dînî ilimleri (Kur'an ve Hadîs), özel olarak da hadîsler ve onların rivâyetiyle ilgili konuları kapsadığı görülmektedir. Şârihler, hadîslerde geçen ilim kelimesini açıklarken bununla daha ziyâde dînî ilimlerin kastedildiğini söylemişlerdir. İlk dönemde genel manada dînî konuların tamamını kapsayacak biçimde kullanılan ilim kelimesi, hicri dördüncü asra kadar olan dönemde ise hadîs rivâyeti ve hadîslerin içerdiği konulara dair bilgiler mânâsında kullanılmıştır. Tezimizde ele aldığımız temel hadîs kitapları ve onların şerhlerinde yer alan gerek bâb başlıklarında, gerek hadîslerde ve gerekse onların şerhlerinde ilim kelimesinin hadîs mânâsında kullanıldığına dair örnekler yer almaktadır. Daha sonraki dönemlerde kavramsallaşma sürecinin de etkisiyle dînî bilgilerin giderek dallara ayrılmasına ve ilmin diğer alanları da içine alacak şekilde geniş bir kullanım alanına dönüşmüş olduğu da anlaşılmaktadır.

Hadîslerde geçen ilim kelimesinin "hadîs" manasına geldiğinin ifâde edilmesinde, hadîslerin de Kur'ân gibi vahyî bilginin bir parçası olduğu anlayışının etkili olduğu düşünülmelidir. Zira o dönemde ilim kavramının, re'yin karşıtı olarak kullanıldığı söz konusu olmuştur. Elbette ki varılan bu kanaâtlerle, ilim kavramının sadece hadîse ait olduğu, ilim kelimesiyle sadece hadîsin kastedildiği anlamı çıkarılmamalıdır. Bilim dallarının günümüzdeki gibi pozitif bilim, dînî ilimler ve beşerî ilimler diye kesin hatlarla birbirlerinden ayrılıp, branşlaşmanın olmadığı bir dönemde, böyle bir tasavvurun oluşması gayet normal görülmelidir.

Sonuç olarak, hadîs literatüründe ilim kavramı çok önemli bir yer tutmaktadır. Hadîslerde ilim denilince, başta Kur'ân ve hadîs olmak üzere dînî ilimler anlaşılmıştır. Şerhlerde buna dair birçok açıklamalar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra belli bir dönem içerisinde, ilim denildiğinde bununla daha çok hadîsin kastedildiği hem hadîs kitaplarındaki bâb başlıklarından hem de bu hadîslere yapılan şerhlerden anlaşılmaktadır. Ancak hadîslerde yer alan ilim kelimesinin dînî bilgilerin yanı sıra yerine göre tevatür şartlarını taşıyan bir haber, yerine göre insan hisleriyle elde edilen bilgiler, yerine göre de akli istidlâl yoluyla elde edilen bilgiler mânâsına da geldiği yani bunlarında ilim kavramı içinde yer aldığı hususu gayet açık bir şekilde görülmektedir. İlim kelimesinin hadîs literatüründe kazandığı terim anlamı, genel manada bütün yönleriyle din bilgisi, özel olarak da hadîsler ve onların rivâyetleriyle ilgili bilgiler olmuştur.

EKLER

Ek 1. Orjinallik Raporu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı-Soyadı	İbrahim YAVUZ
Öğrenci Numarası	092212101
Enstitü Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Programı	İlahiyat
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Veli ATMACA
Tez Başlığı (Türkçe)	Şârihlerin Bakış Açısıyla Hadislerde İlim (Kütüb-i Sitte Özelinde)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kurak, c) Tarih, d) İlahiyat, e) İslam Bilimleri ve f) Sosyoloji bölümlerinden oluşan toplam 150 sayfa sayfa kısmına ilişkin, 26.06.2012 tarihinde şahsen tez danışmanım tarafından Tercihli adlı imtihan tespi programından oluşan belirlenen filtrelemeler uygulanarak alımsız olan orjinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 30'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul Önsay ve Bildirim sayfaları hariç.
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç dâhil
- 4- 5 kelimeden daha az özetleme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen ezami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir imtihan içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğini ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğuna beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.

Doç. Dr. Veli ATMACA

Danışman Adı-Soyadı

(İmzası)

Doç. Dr. Elvan YAKAR

Anabilim Dalı Başkanı

(İmzası)

F.Ü. LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ÖĞRETİM YÖNETMELİĞİ

Madde 41- Lisansüstü tezleri ile birlikte teslim edilmesi gereken belgeler şunlardır:

- a) Lisansüstü tezler, savunma öncesinde imtihan programı raporu ve ilgili makale şartları¹ sağladığına dair belgeleri ile birlikte enstitüye teslim edilir.
- b) İmtihal raporu ile ilgili olarak etik kuralları dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, imtihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için "TURNİTİN"den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" % 30'u geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

¹ Makale şartı doktora öğrencilerini kapsamaktadır

BİBLİYOGRAFYA

KUR'ÂN-I KERÎM

- ADEVÎ**, Safâü-d Davvî Ahmed, **İhdâü'd-Dibâce bi Şerhi Süneni İbn Mâce**, Mektebetü Dâru'l Yakîn, yy., 1999, I-V.
- AHMED B. HANBEL**, Ebû Abdullah eş-Şeybânî, **Müsned**, Müessesetü Kurtuba, Kahire, trs., I-VI.
- AKDAĞ**, Mehmet, **Gazâlî'de Bilgi Problemi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2010.
- ALBAYRAK**, Halis, **Kur'ân'da İman Gayb İlişkisi**, Şule Yay., İst., 1993.
- ALRAWASDEH**, Ziyad, **Klasik Arapça Sözlüklerde İlim**, **İst. Üniv. Şarkiyat Mecmuası**, sy. 18, 2011.
- ATTAR**, Ferdüddin, **Tezkiretü'l-Evliyâ**, (Çev. Süleyman Uludağ), İst.1991.
- AYDIN**, Mehmet S., **Din Felsefesi**, İzmir İlâhiyat Vakfı Yay., İzmir, 2001.
- AYDINLI**, Abdullah, **Hadîs Istılahları Sözcüğü**, İFAV Yay., İst., 2009.
- AYNÎ**, Bedrüddîn, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed (855/1451), **Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî**, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Dâru'l-Kütübi'l- İlmiyye, Beyrut, 2001, I-XXV.
- AZİMABÂDÎ**, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsülhak, **Avnu-l Ma'bud Şerhu Sünen-i Ebi Dâvud**, (thk.Abdurrahman Muhammed Osman), Mektebetü-s Selefiyye, Medine, 1969, I-XIV.
- BABANZÂDE**, Ahmet Naim, **Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecridi Sarih Tercemesi**, Ankara, 1957.
- BAĞCI**, H. Musa, "İbn Mâce'nin Es-Sunen Adlı Eserinin Mukaddime'sinin Tahlili", **Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, sy: III, (Nisan 2010).
- BARDAK**, Ahmet, **Kur'ân'da İlmi Ledünni**, Yüzüncüyıl Üniv., (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi),Van, 2005.
- BAYRAKTAR**, Mehmet, "Gazâlî", *İslâmi Araştırmalar*, Ank. 2000.
- BEYHAKÎ**, Ahmet b. Huseyin b. Ali b. Musâ, **Sünenu'l-Beyhakî el-Kübra**, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Mektebetü Dâru'l-Bâz, Mekke, 1994, I-X.
-, **Şua'bü'l-İman**, (thk. Abdulali Abdul Hamîd), Mektebet-r Rüşd, Bumbay, 1. Baskı, 2003, I-XIV.
- BİLGİZ**, Musa, "Kur'an'da İlim Kavramı", **Diyanet İlmi Dergi**, c. 46, sy., 1, 2010.

- BİLMEN**, Ömer Nasuhi, **Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri**, Bilmen Yay., İst.,trs., I-VIII.
- BOLAT**, Ali, "Muhâsibî'nin Bilgi Kaynaklarına Bakışı", *Ondokuz Mayıs Üniv.İlahiyat Fak. Dergisi*, sy.XII-XIII, 2001.
- BOLAY**, S.Hayri, **Aristo Metafiziği ile Gazâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması**, M.E.B. Yay., İst., 1993.
- BUHÂRÎ**, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâ'il, **el-Câmiu's-Sahîh**, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 3. baskı, 1987, I-VI.
- CÂBİRÎ**, Muhammed Âbid, **Tekvinu'l-Akli'l-Arabî**, (Arap Aklının Oluşumu), Çev. İbrahim Akbaba, İz Yayıncılık, İst., 1997.
- CANAN**, İbrahim, **Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi**, Akçağ Yay.,Ank., 1995, I-XVIII.
- CANATAN**, Kadir, "İslâm Epistemolojisinin Temelleri: İlim ve Hikmet", *İslâmiyat*, c. III, sy. 1, Ankara, (Ocak-Şubat-Mart), 2000.
- CEVHERÎ**, İsmail b. Muhammed, **Tâcu'l Luga ve Sıhhahu'l Arabiyye**, Dâru'l Kitabi'l Arabi, Mısır, trs.
- CEVİZCİ**, Ahmet, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, Asa Kitabevi, Bursa, 2001.
- CİHAN**, A.Kamil, **İbn-i Sina ve Gazâlî'de Bilgi Problemi**, İnsan Yay., İst., 1998.
- CÜRCÂNÎ**, Ali İbn Muhammed Şerif, **Tarifât**, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1985.
-, **Şerhu'l-Mevakıf**, Dersaadet, yy., 1257.
- CÜRCÂNÎ**, Abdülkahir, **Delâilü'l-İ'câz** (Sözdizimi ve Anlambilim), Trc. Osman Güman, Litera Yayıncılık, İst., 2008.
- ÇAĞTAY**, Neşet, **İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ank., 1982.
- ÇAKAN**, İsmail Lütî, **Hadîs Edebiyatı**, İFAV Yayınları, İst., 1996.
- ÇUBUKÇU**, İbrahim Agah, **Gazzalî ve Şüphencilik**, (Doktora Tezi), Ank. Üniv. Basımevi, Ankara, 1964.
-, "İslâm Müelleflerine göre İlimlerin Taksimi ve Bunlar Arasında Gazâlî'nin Yeri", *AÜİFD.*, VII.,1958-1959.
- ÇÜÇEN**, Kadir, **Felsefeye Giriş**, 2. Baskı, Asa Kitapevi, İst. 2001.
- DÂREKUTNÎ**, Ali b. Ömer, **Sünenü Dârekutnî**, thk. Şuayb Arnavûd, Müessesetü'l Risale, 1. Baskı, 2004, Beyrut, I-VI.
- DÂRİMÎ**, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân (255/869), **Sünen**, (thk.Hüseyin Selim Esed), Dâru'l Magniy, Riyad, h.1431, I-II.

- DEMİRCİOĞLU**, Aytekin, Eleştiri ve Şüphe Temelinde Gazâlî'nin Bilgi Meselesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ank., 2008.
- DENKEL**, Arda, **Düşünceler ve Gerekçeler Felsefe Yazıları 1**, Göçebe Yay., İst., 1997.
- DEVELİOĞLU**, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ank.,1990.
- DİLEK**, Mehmet, **Hadis Tahric Şartları Açısından Kütüb-i Sitte**, İpek Yay., İstanbul, 2009.
- DOĞAN**, Mehmet, "İlim", **Büyük Türkçe Sözlük**, Ank., 1996.
- EBÛ DÂVUD**, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, **Süneni Ebû Dâvûd**, Dârul Kitâb el-Arabî, Beyrut, trs, I-IV.
- ELMALILI**, Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'ân Dili**, Eser Neşriyat, İst., 1978.
- ESEN**, Muammer, "Matûridî'nin Bilgi Kuramı ve Bu Bağlamda Onun Alem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili", *AÜİFD*, 2008, sy. II.
- FÂRİS**, Ebu Hüseyin Ahmet, **Mu'cemu Makâyisi'l-Lüğa**, (thk. Abdusselam Muhammed Harun), Daru'l-Cîl, I.Baskı, Beyrut, 1991, I-VI.
- FAZLURRAHMAN**, **Tarih Boyunca İslâmi Metodoloji Sorunu**, (Çev.Salih Akdemir), Ank., 1995.
- FÎRÛZÂBÂDÎ**, Ahmed b. Yakub, "İlim", **Kâmûsu'l-Muhît**, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1983.
- GAZÂLÎ**, Ebû Hâmid Muhammed İbn Muhammed, **İhyâ-i Ulûm'id-Dîn**, Terc. Ali Aslan, Merve Yay. İst. trs.,
 el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl, c.I-II, Beyrut, trs., (Çev. Yunus Apaydın), Rey Yay. Kayseri, 1994.
 er-Risâletü'l-Ledüniyye, (Terc. Serkan Özburun, Yusuf Özkan Özburun), Semerkant Yay., İst., 2014.
 Bidâyetü'l-Hidâye, (Trc. Abdullah Demiray), Semerkand Yay., İst., 2013.
 el-Münkız Mine'd-Dalâl, (Terc. Ali Kaya), Semerkand Yay. İst. 2013.
- GÖKBERK**, Macit, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitabevi, 8.Baskı, İst.,1996.
- GÜNDEM**, Mehmet, **M. Sait Aydın ile İçerik Kritik Bakış**, (Din-Felsefe-Laiklik), İyi Adam Yayınları, İst.,1999.
- GÜRLER**, Kadir, **Ehl-i Hadîsin Düşünce Yapısı**, Emin Yayınları, Bursa, 2007.
- HADİSLERLE İSLÂM**, Diyanet İşleri Başkanlığı, 1.Baskı, Ankara, 2013.

- HAMÎDÜDDÎN**, M., "İlk Sûfiler", (Çev. Mustafa Armağan), İslâm Düşüncesi Tarihi, İst.1990.
- HASAN**, Ahmed, **İlk Dönem İslâm Hukuk Biliminin Gelişimi**, Çev. Haluk Songur, Rağbet Yayınları, İst., 1999.
- HATTÂBÎ**, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Büstî, **Me'âlimu's-Sünen Şerhu Süneni Ebi Davûd**, İlmiyye Matbaası, 1.Baskı, Halep, 1932, I-IV.
- HATÎB**, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, **Câmi' li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'**, tahk. M.Accâc el-Hatîb, Beyrut, 1994.
-, **Şerefu Ashâbi'l-Hadîs**, thk. Mehmet Sait Hatipoğlu, Daru İhyâu's-Sünneti'n-Nebeviyye, Ankara, 1991.
-, **el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye**, thk.İbrahim Hamdi el-Medenî, Mektebetü'l-İlmiyye, Medine, trs.
- HEYET, "İlim", **Türk Dili Edebîyatı Ansiklopedisi**, Dergâh Yayınları, İst., trs.
- HEYET, **Yeni Bir Bakış Açısıyla İlim ve Din**, Kaynak Kitaplığı, İstanbul, 1998.
- ISBEHÂNÎ**, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah, **Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ**, Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, trs., c. IX.
- IZUTSU**, Toshihiko, **Kur'ân'da Allah ve İnsan**, (Trc. Süleyman Ateş) Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.
- İBN BATTÂL**, Ebû'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdilmelik b. Battal el-Bekrî el-Kurtubî, **Şerhu Sahih el-Buhârî**, (thk. Ebû Temîm Yasir b.İbrahim), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, yy., trs., I-X.
- İBN HACER**, Ahmed b. Ali Askalânî (852/1448), **Fethu'l-Bârî bi Şerhi İmâm Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî**, thk. Abdulkadir Şeybe Hamd, Mektebetü Melik Fahd, Riyad, 2001, I-XIII.
-, **el-Metâlibu'l-Âliye bi Zevâid-il Mesânidi-s Semâniye**, (thk. Sa'd b. Nasr b. Abdülaziz es-Şeserî), Dâr-ul Âsime, 1.Baskı, h.1419, I-XIX.
-, **Nüzhetü'n-Nazar fi Tavdihi Nuhbeti'l-Fiker fi Mustalahi Ehlü'l Eser**, Matba'atü Sefîr, Riyad, 1.Baskı, h.1422.
- İBN MÂCE**, Muhammed İbn Yezid Ebû Abdullah el-Kazvînî, **Sünen-i İbn Mâce**, (Thk. Muhammed Fuat Abdülbâkî), Dârul Fikr, Beyrut, trs.
- İBN MANZÛR**, Muhammed İbn Mükerrrem el-Afrikî, **Lisânü'l-Arab**, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1. Baskı, 1992.

- İBN HALDÛN**, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), **Mukaddime**, (Trc. Zakir Kadiri Ugan), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İst., 1991.
- İBNÜ'L-‘ARABÎ**, İmam Hafız Ebû Bekir Muhammed, **Ârizatü'l-Ahvezî bi Şerhi Sahîhi't-Tirmizî**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz., I-XIII.
-, **Fusûsu'l-Hikem**, (Çev. Nuri Gençosman), MEB, İst., 1992.
- İBNÜ'L-ESÎR**, Mecdüddîn Ebû's-Seâdât Mübârek b. Muhammed Cezerî (606/1209), **en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, thk. Râid b. Sabri İbn Ebî 'Alefe, Beytü'l-Efkâr, Ürdün, 2003.
- İBN EBÎ ŞEYBE**, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, **el-Kitâbü-l Musannef fi-l Ehâdisi ve'l Eser**, (thk.Abdülhâlik el-Afgânî), Dâru-s Selefîyye, 2. Baskı, Bombay, 1989, I-XV.
- İBNU' S-SALÂH**, Ebu Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, **Mukaddimetu İbn Es-Salâh**, Mektebetu'l-Fârâbî, yy., 1984.
- İHVÂNÜ'S-SAFÂ**, **Resâil**, Haz. Butrus el Bustani, Beyrut, 1957, I-IV.
- İSFEHÂNÎ**, Ebû'l-Kâsım Hüseyin Ahmed b. Râgıb, **el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'an**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2001.
- KANDEMİR**, M. Yaşar, vd., **Peygamberimizden Hayat Ölçüleri**, Erkam Yay., İst., 2005, c. I-VIII.
-, "Kütüb-i Sitte", **DİA**, c. XXVII, Ank., 2003.
-, "Müslim b. Haccâc", **DİA**, c. XXXII, İst., 2006.
-, "İbn Mâce", **DİA**, c. XX, İst., 1999.
- KARA**, Mustafa, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, Dergâh Yay., İst., 1995.
- KARAGÖZ**, İsmail, "İlim", **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, DİB. Yay., Ank., 2007.
- KARAMAN**, Hayrettin, "Fıkıh", **DİA**, İst., 1996.
- KEKLİK**, Gülşen, Hadîs Rivâyetlerinde İyilik Ve Kötülük Kavramları, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniv.İlahiyat Fak., Ank., 2007.
- KELÂBÂZÎ**, Ebû Bekr Muhammed, **Taarruf li Mezhebî Ehli't-Tasavvuf**, Kahire, 1980.
-, **Bahru'l-Fevâid el-Meşhûr bi-Maâni'l-Ahbâr**, thk. Muhammed Hasan İsmail- Ahmed Ferid el-Mezîdî, Dâru'l-Kütübu'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.
- KESKİN**, Halife, **İslâm Düşüncesinde Bilgi Teorisi**, Beyan Yay., İst., 1997.
- KİNDÎ**, Ebû Yusuf Ya'kûb b. İshâk, **Risâletü'l-Kindî fi Hudûdi'l- Eşyâ ve Rusûmihâ** (Resâilü'l-Kindî Felsefiyye içinde), Kahire, 1950.

- KOÇYİĞİT**, Talat, **Hadîs Tarihi**, AÜİF Yayınları, Ank., 1977.
- KOMİSYON**, Prof. Dr.Hayrettin Karaman, Prof. Dr. Mustafa Çağrııcı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş, **Ku'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir**, DİB Yay., Ank., 2006.
- KOMİSYON**, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat**, Türdav Yay., İst., 1985.
- KRANZ**, Walter, **Antik Felsefe**, Çev. Suat Baydur, Sosyal Yay., İst., trs.
- KUTLUER**, İlhan, "İlim", **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İst., 2000.
-, **İlim ve Hikmetin Aydınlanlığında**, İz Yay., İst., 2001.
-, "Gazâlî'nin Felsefî Serüveni", *İslâmi Araştırmalar*, sy. 13, Ank. 2000.
- KUTUP**, Muhammed, **İslâm'da Ferd ve Cemiyet**, Terc. Mehmet Süslü, Hikmet Yayınları, İst., trs.
- KÜÇÜKPARMAK**, Aykut, "Gazâlî'nin Bilgi Sisteminde Hadsî Bilgi", **Muş Alparslan Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi**, c. I, sy: II, 2013.
- MÂTÜRÎDÎ**, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, **Kitâbu't-Tevhid**, (thk., Fethullah Huleyf), Mektebetü'l-İslâmiyye, İst., 1970.
- MEVDUDÎ**, Ebû 'l Ala, **Tefhimu'l Kur'ân**, Çev.Ali Ünal, Hamdi Aktaş, Nazife Şişman İnsan Yay., İst., 1991.
- MÜBAREKFURÎ**, Eb'ul Âla Muhammed ibn Abdîrrahman ibn Abdîrrahim, **Tuhfetü'l Ahvezi bi Şerhi Cami'u-Tirmîzi**, Darul Fikr,
- MÜSLİM**, Ebû Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyri, (261), **Sahîh**, (thk.Muhammed Fuat Abdülbâkî), Dâru İhyâ-ut Tûrâsî'l-Arabî, Beyrut, trs., I-V.
- NEMERÎ**, Ebû Ömer Yusuf b. Abdilberr, **Câmi'u Beyani'l-İlim ve Fadlihi**, Kahire, trs.
- NESÂÎ**, Ahmed b. Şu'ayb Ebû Abdurrahmân, **Sünenü Nesâî**, Mektebetü-l Matbaa'tü'l İslâmiyye, (thk.Abdülfettah Ebû Gudde),Halep,1986, I-VIII.
- İSMAİL**, Hekimoğlu, Badıllı, Abdülkadir, Çalım, İlham, Yeğîn, Abdullah, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat**, Türdav Yay., İst., 1985.
- ORMAN**, Sabri, "Gazâlî'nin Hayatı ve Eserleri", **İslâmi Araştırmalar Dergisi**, c. IV, sy. 3-4, Ank., 2000.
- ÖĞRENÇ**, Aşır, "Tirmizî'nin, Süneninde Ulemanın İhtilaf Ettiğini Haber Verdiği Hadisler", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Ağustos 2013, sy. 29.

- ÖZCAN**, Hanifi, **Maturidide Bilgi Problemi**, İFAV Yay.,İst., 1993.
- ÖZCAN**, Hüseyin, "Mevlâna'da Aşk ve İlim", **Yağmur Dergisi**, sy. 37, 2007.
- ÖZPINAR**, Ömer, **Hadis Edebiyatının Oluşumu**, Ankara Okulu Yayınları, Ank., 2005.
- ÖZTÜRK**, Yaşar Nuri, **Tasavvufun Ruhu ve Tarikatler**, Yeni Boyut Yayınları, İst., 1990.
- PALABIYIK**, A, "Hadîs Literatüründe Kitabu-l İlimler", **D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. XIII-XIV, İzmir, 2001.
- RÂZÎ**, Fahrüddin, **Menâkibu'l-İmâm eş-Şâfiî**, thk. Ahmed Hicâzî es-Sakkâ, Kahire,1986.
-, **Tefsîr-i Kebîr Mefâtîhu'l- Gayb**, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ank., 1988.
-, **Meâlimu Usûli'd -Din**, Darü'l-Fikri'l-Lübnânî, Beyrut, 1992.
- RÂZÎ**, Muhammed b. Ebi Bekir b.Abdülkâdir, **Muhtâru's-Sihâh**, (thk. Mahmut Hatır), Mektebetü'l Lübnan, Beyrut, 1995.
- SÂBÛNÎ**, Nureddin, **Maturidiyye Akaidi**, (Trc. Bekir Topaloğlu), DİB Yay., Ank., 1995.
- SAĞIROĞLU**, Ekrem, **Bilgiden Tevhide Yükseliş**, Timaş Yay., İst., 1992.
- SERRÂC**, Ebû Nasr, **el-Luma'**, Kahire, 1960.
- SİDDİKÎ**, Muhammed, **Bilimin İslâmî Temelleri**, Terc. Recep Şentürk, İst. 1983, yy.
- SUYÛTÎ**, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekir (911/1505), **ed-Dîbâce 'alâ Sahîhi Müslim İbn Mâce**, (thk. Ebû İshâk Huveynî), Dâru İbn Affân, 1. Baskı, S. Arabistan, 1996, I-VI.
- SÜHREVERDÎ**, Ebû Hafs Ömer, **Avârifü'l-Ma'ârif**, Beyrut, 1966.
- ŞAHİN**, Mahir, **Sünnette İlim Telakkisi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniv. Sos. Bilimler Enst. Erzurum, 1994.
- TABERÂNÎ**, Ebû'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî, **el-Mu'cemü'l-Evsat**, (thk. Târik b. İvezullah b.Muhammed-Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî), Dâru'l- Hameyn, Kâhire, 1415.
- TAHANEVÎ**, Ali b. Kâdî Muhammed, **Keşşâfu Istılâhâtî'l-Funûn**, Beyrut, trs..
- TAN**, Zeki, **Kur'ân'a Göre Toplumun Yapılanmasında İlim ve Alimin Rolü**, Özgü Yay.,İst., 2010.
- TAŞKÖPRÎZÂDE**, Ahmed Efendi, **Mevzûâtü'l-ULûm**, (trc. Kemâleddin Muhammed Efendi), İst., trs.

- TAYLAN**, Necip, "Bilgi", **DİA**, c. VI, İst., 2000.
- TEVFİK**, Rıza, **Felsefe Dersleri**, Übl Yay., İst., 2002.
- TİRMİZÎ**, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (279/892) **Sünen**, (thk. Ahmed Muhammed Şakir) Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut, trs., I-V.
- TOKSARI**, Ali, "Sahihu'l-Buhari'nin Bab Başlıklarının Özellikleri ve Değeri", **Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhâri**, (Sempozyum), Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri, 1996.
- TUĞ**, Salih, **Zuheyr'ubn Harb ve Kitâb'ul-İlm Adlı Eseri**, İst. Üniv. Edebiyat Fak. Yay. No: 2775 İst., 1984.
- TUNÇBİLEK**, H.Hüseyin, **İslâm Düşüncesinde Allah'ın İlmî**, Kaynak Yay., İst., 2003.
- TÛSÎ**, Alâüddin Ali b. Muhammed, **Tehâfütü'l- Felâsife**, Beyrut, 1990.
- TÛRCAN**, Zişan, **Hadîs Şerh Geleneği**, TDV Yayınları, Ankara, 2011.
- TÜRK DİLİ EDEBİYATI ANSİKLOPEDİSİ**, Dergah Yay., İst.
- UĞUR**, Mücteba, **Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü**, TDV Yay., Ank., 1992.
- ULUDAĞ**, Süleyman, "Kalb", **DİA**, İst., 2001.
- UYANIK**, Mevlüt, "İslâmi İlim Kavramsallaştırması", *İslâmiyât*, VI, sayı:4, 2003.
- UZUNOĞLU**, Selim, **İlim-Bilim Meselesinin Epistemolojik Açidan Çalışılmasının Önemi, İlim ve Bilim-İlim ve Bilim Kavramlarının Tahlili**, İzmir, yy., 1992.
- ÜLKEN**, Hilmi Ziya, **İslâm Düşüncesi**, Ülken Yayınları, İst., 2000.
-, "Gazâlî ve Felsefe", **A.Ü.İ.F. Dergisi**, Ank. 1997.
- VURAL**, Mehmet, **İslâm Felsefesi Sözlüğü**, 1.Baskı, Elis Yay. Ank. 2003.
- YAKIT**, İsmail, **İslâm'da Bilim Tarihi**, Tuğra Matbaası, Isparta, 2002.
- YARDIM**, Ali, **Hadîs I-II**, Damla Yayınevi, 5. Baskı, İst., 2010.
- YAZIR**, Elmalılı M. Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**, Azim Dağıtım, İst., trs.,
- YENİEL**, Necati ve Hüseyin Kayapınar, **Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi**, Şâmil Yayınevi, İst., 1991, I-XVI.
- YEŞİLYURT**, Temel, **Dini Bilginin İmkânı**, İnsan Yay. İst., 2003.
- YILDIRIM**, Suat, "Kur'an Açısından İlim", *Yeni Ümit Dergisi*, sy. 76, 2007.
- YÜKSEL**, Emrullah, **Amidi'de Bilgi Teorisi**, İşaret Yay. İst., 1991.
- ZEHEBÎ**, Muhammed b. Ahmed b. Osman, **Tezkiretü'l-huffâz**, (thk. Zekeriyya Umeyrat), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, I-IV.

....., **Siyeru A'lami'n-Nubelâ**, Müessesetü'r-Risâle, 2001, I-XXIV.

İNTERNET SAYFALARI:

* Deniz Çalık, Özge Pelin Çınar, **Geçmişten Günümüze Bilgi Yaklaşımları ve Bilgi Toplumu** (<http://www.academia.edu/4937483>, 18 Haziran 2015).

* Bağcı, H. Musa, **el-Kutubu's-Sitte Kavramının Tarihsel Gelişimi ve Otoritesini Oluşturan Faktörler**, (http://musabagci.tr.gg/K.ue.t.ue.b_i-Sitte-Kavram, 18 Kasım 2015).

* Bağcı, Musa, **Hadis Kaynakları Hangi Tarihi Sosyo-Kültürel Ortamda Oluşturdu?** (<http://musabagci.tr.gg/Hadis-Kaynaklar%26%23305%3B-Hangi-Tarihi> Sosyo_K.ue.lt.ue.rel-Ortamda-Olu%, 18 Kasım 2015).

* İhsan Soysaldı, **Tasavvufta Aşk ve Marifet**, (http://portal.firat.edu.tr/Disaridan/_TEMP/278/file/1998-1, 18 Haziran 2015)

* Mustafa Kara, **Marifet**, (<http://www.enfal.de/sosyalbilimler/m/013.htm>).

* Yakup Çiçek, **"İlim Nedir?"**, (<http://reyhandergisi.com/yazi/9/ilim-nedir>, 18 Haziran 2015).

ÖZGEÇMİŞ

1977 yılında Bursa İli İznik İlçesi Hacıosman Köyü'nde dünyaya geldi. İlkokulunu köyünde okudu. Orta ve lise öğrenimini İznik İmam-Hatip Lisesi'nde, Yüksek Öğrenimini ise, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde, 1995-2000 yılları arasında başarıyla tamamlayarak bitirmiş oldu.

1997 yılında İmam- Hatip olarak Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde memuriyet hayatına başladı. 2000- 2003 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı Konya Selçuk Dini Yüksek İhtisas Merkezi'nde ihtisas eğitimi aldı. İhtisas eğitimi sonrası vatanî görevini yapmak üzere askerlik vazifesini yerine getirdi.

2003-2009 yılları arasında Mersin-Tarsus İlçe Vaizliği görevlerinde bulundu.

2009 yılında Elazığ İli Arıcak İlçesi'nde İlçe Müftülüğü görevine başladı. Daha sonra Elazığ- Kovancılar İlçe Müftüsü olarak görev yaptı. 2012 yılında Kovancılar İlçe Müftülüğü görevinden ayrılarak Muğla İli Datça İlçesi'ne atandı. Halen Datça'da İlçe Müftüsü olarak görev yapmaktadır. Arapça ve İngilizce bilmektedir.

Evli ve üç çocuk babasıdır.